

नमः सिद्धेभ्यः

श्रीरायचन्द्रजैनशास्त्रमाला

श्रीमदुमास्वातिविरचित

प्रशमरतिप्रकरण ।

सम्पादक—

पं० राजकुमारजी साहित्याचार्य
प्रोफेसर जैनकालेज, बड़ौत (मेरठ).

~~~~~

प्रकाशक—

श्रीपरमश्रुतप्रभावक मंडल
जौहरी बाजार—बम्बई.

श्रीवीरनिर्वाण सं. २४७६

प्रथमावृत्ति १२५०
विक्रम संवत्
२००७

ईस्वी सन् १९५०

भूमिका ।

कृतदुरितनिराकरणं व्याकरणं चतुरधीरधीयानः ॥

बुधगणगणनावसरे कनिष्ठिकायां परं जयति ॥ १ ॥

अथात्यन्तातिरोहितमेवैतत्सारासारविचारविमलस्वान्तेषु सत्सु यच्छब्दबुद्धि-
त्रावच्छिन्नं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेवानवरतमुख्यैकहेतुत्वमिति । सर्वतः
पूर्वं ताभ्यामेव तत्तद्भूषावच्छिन्नविषयतावच्छेदकत्वेनानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्क-
न्दितबोधविधायिना स्वरूपेणाशिक्षिता शिष्यश्रेणी शिक्षणीया इति । तयोश्च
वैदिकावैदिकलौकिकालौकिकभेदेन प्रत्येकं द्विविधत्वेऽपि सामान्यज्ञानाधीनत्वा-
त्तत्तद्विशेषविषयकबुद्धेरिति न्यायेनाभिज्ञाभिषदनरूपेण व्यवहारेण च साधार-
णतो जातमात्रस्य विविधवासनावासितमानसस्य जन्तोः कतिपयवासरानन्तरं
स्वयमेव तत्तद्विशेषविषयिणी जिज्ञासा समुदेतीति सुप्रथितप्रख्यापनामात्रम् ।
अत एव स्वयमप्रबुद्धः प्रातिजनीनः प्रातिकण्ठिकोऽर्भकाऽविगतपदपदार्थाम्यां
स्वमातापितृभ्यां किमिदं किमिदमिति तत्तद्विशेषविषयिणीं जिज्ञासामवता-
रयन् संख्यमिमुखे संज्ञाश्रवणमात्रेण संज्ञामाकर्ष्य यत्किञ्चित्संज्ञिप्रदर्शनमात्रेण
च सहसा संतुष्यति इत्येतादृशीं प्राणिप्रवणसाधारणीं सामान्यमुखीं जिज्ञा-
सामेवोपलभमाना अत्र भवन्तो महर्षिपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिप्रभृतयो
महान्तोऽनूतनामपि शिक्षासरणीमनुसरन्त उपकुर्वन्त एषैतदार्यदेशलब्ध-
जन्मजनतासु भूयांसो वोभूयांचक्रिरे यद्यपि स्वस्वसजातिजनसम्पर्का-
दपि जाजायत एवालब्धप्रतिष्ठाको यथा कथंचिल्लोकोपयोगिपदपदार्थ-
विषयको बोधस्तथाप्युभयत्रैव तत्तद्विशेषविषयकप्रतिपत्त्यर्थं तेषां प्रयत्न
इति “यस्तु प्रबुद्धे कुरालो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ॥ सोऽन-
न्तनाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः” ॥ १ ॥ इत्यादिमहा-

भूमिका ।

भाष्यभूषितवचनैरेव सम्यङ् निश्चीयते । अद्धाधुना च कलिकेशकलुषितस्य गतसत्त्वस्य मृतप्रायस्य सङ्गामात्रनिर्विशेषस्य हतभाग्यस्य भारतस्य भाविदशामाकलयन्तः कतिपयश्रीभट्टोजिदीक्षितप्रभृतयो विपश्चितो महर्षिशैलीमनुरुन्वाना एव पदपदार्थानुशासनमुखान्सरलान् सुगमाननतिविस्तरांश्च तत्तद्ग्रन्थाञ्जग्रन्थुः, तत्रापि परम्परया सोपानक्रमेण प्रवेशाय तच्छिष्यैः श्रीमद्वरदराजाभिषेर्लघुकौमुदी मध्यकौमुदी च कुर्वद्भिर्विशेषतो यत्नो व्यधायीति सुस्पष्टमेवैतद्विज्ञसमाजे । तयोश्च सेयं श्रीपाणिनिराद्धान्तमन्दिरान्तःप्रवेशिका श्रीवरदराजविनिर्मिता मध्यसिद्धान्तकौमुदी पठनशटनादितो लब्धप्रचाराऽपि विशेषतः पवित्रा स्वल्पमूल्यलभ्या चाद्यावधि केनापि प्रकाशिता नैवाभूदिति तामेवापूर्तिं पुष्परिषतो मम काशिकनिर्मलपण्डितस्वामिश्रीगोविन्दसिंहसाधुद्वारा परिशोधनादिसाहाय्येन सफलीभूतोऽयं सुप्रयत्न इत्याशास्महे भगवतो वासुदेवस्य सकाशादस्या विद्वद्गोष्ठीषु सत्कृतिपूर्वकं प्रचारमिति नातोऽधिकं किमपि सौभाग्यमवशिष्यत इत्यावेदयति—

विद्वज्जनकृपाकांक्षी—

क्षेमराज—श्रीकृष्णदास,

“श्रीवेङ्कटेश्वर” स्टीम् प्रिन्टालयाध्यक्षः—मुंबई,

॥ श्रीः ॥

अथ मध्यसिद्धान्तकौमुदीविषयसूची ।

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
मङ्गलचरणम्	१	सन्नन्तप्रक्रिया	११९
अचसन्धिः	४	यङन्तप्रक्रिया	१२२
प्रकृतिभावः	९	यङ्लुगन्ताः	१२४
हल्सन्धिः	११	नामधातुप्र०	१२६
विसर्गसन्धिः	१५	आत्मनेपदप्र०	१२९
अजन्तपुंलिङ्गम्	१७	परस्मैपदप्र०	१३४
अजन्तस्त्रीलिङ्गम्	२८	भावकर्मप्र०	१३५
अजन्तनपुंसकलिङ्गम्	३०	कर्मकर्तृप्र०	१३७
हलन्तपुंलिङ्गम्	३२	लकारार्थप्र०	१३८
हलन्तस्त्रीलिङ्गम्	४४	कृदन्तम्	१४३
हलन्तनपुंसकलिङ्गम्	४५	उणादयः	१६७
अव्ययानि	४७	उत्तरकृन्तम्	१७४
भ्वादिप्रकरणम्	५०	विभक्त्यर्थाः	१७९
अदादिप्रकरणम्	८१	समासप्रकरणम्	१९१
जुहोत्यादिः	९२	समासान्ताः	२२१
दिवादिः	९५	समासाश्रयविधयः	२२३
स्वादिः	१०१	तद्धितप्रकरणम्	२३०
तुदादिः	१०३	स्त्रीप्रत्ययाः	२८६
रुदादिः	१०७	वैदिकप्रक्रिया	२९४
तनादिः	१०८	स्वरप्रक्रिया	२९८
त्रयादिः	११०	लिङ्गानुशासनम्	३००
चुरादिः	११२		
णिजन्तप्रक्रिया	११६		

॥ इति विषयसूची ॥

॥ श्रीः अथ मध्यसिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीगणेशाय नमः ।

नत्वा वरदराजः श्रीगुरुन् भट्टोजिदीक्षितान् ॥

करोति पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम् ॥ १ ॥

अइउण् । १ । कलृक् । २ । एओङ् । ३ । ऐऔच् । ४ ।
हसवरट् । ५ । लण् । ६ । जमढणनम् । ७ । झभञ् । ८ ।
घढधष् । ९ । जवगडदश् । १० । खफछठथचटतव् । ११ ।
कपय् । १२ । शषसर् । १३ । हल् ॥ १४ ॥ इति सूत्राण्यणादिसं-
ज्ञार्थानि ॥ हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । लर्ण्मध्ये वित्सन्नकः ।

१ कश्चिद्भरदराजाभिधः सुधीः श्रियो युक्तान् गुरुन् भट्टोजिदीक्षितनामकान्
नत्वा पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम्—अर्थात् पाणिनिशास्त्राध्येतृणामत्यल्पांशे-
षाभ्यामन्ये मध्यभूता ये सिद्धान्तास्तेषां प्रकाशिकां करोतीत्यन्वयः ॥

२ अइउण्—अत्र णादीनामनुबन्धोऽणादिसंज्ञार्थः संहिताऽभावश्च वर्णस्वरूप-
विस्पष्टप्रख्यापनार्थो बोद्धव्यः ॥ अकारादिस्वराणां चादिषु पाठात्—चादयोऽसत्त्वे-
इति निपातसंज्ञार्था—निपात एकाजनाद्—इति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावात् सन्धिरि-
त्यपि केचित् ॥

३ अणादिसंज्ञा अर्थः प्रयोजनं येषां तानीति विग्रहः ॥

४ उपदेशोऽजनुनासिक इत्, इत्यनेनेत्यर्थः ॥

(२)

मध्यकोमुद्या-

हकारो द्विरुपात्तोऽयमटि^१ शल्येपि पाञ्छता ॥ अर्हेणाधुक्षदित्यत्र द्वयं
सिद्धं भविष्यति ॥ २ ॥ **हलन्त्यम्** । १ । ३ । ३ । उपदेशेऽन्त्यं हलित्
स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्त्तनीयं
सर्वत्र ॥ **अदर्शनं लोपः** । १ । १ । ६० । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं
स्यात् ॥ **तस्य लोपः** । १ । ३ । ९ । तस्येतो लोपः स्यात् । णादयोऽणा-
द्यर्थाः ॥ **आदिरन्त्येन सहेता** । १ । १ । ७१ । अन्येनेता सहित आदि-
र्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा अण् इति अइउवर्णानां संज्ञा । एवमच्
हल्, अल् इत्यादयः ॥ **ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुतः** । १ । २ । २७ ।
उश्च ऊश्च उश्च षः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ग्रस्वदीर्घप्लु-
तसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ **उच्चैरुदात्तः** । १ ।
२ । २९ । तात्वादिषु समागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥
नीचैरुदात्तः । १ । २ । ३० । तात्वादिषु समागेषु स्थानेष्वधोभागे
निष्पन्नोऽजनुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ **समाहारः स्वरितः** । १ । २ । ३१ ।
उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मा समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

१ अटि पाठे अर्हेण, इत्यादौ अङ्गव्यवायेऽपि णत्वम् ॥

२ शलि पाठे च अधुक्षत्, इत्यादौ शल इगुपघादनिटः कश्च, इत्यनेन
नसिद्धिः ॥

३ अन्तेऽवसाने भवमन्त्यं हलि अन्त्यमिति विग्रहः ॥

४ आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यान्त्यं हलिस्त्यादिति फलिजोऽर्थः ॥

५ अत्र समाहारद्वन्द्वे युत्वं सौत्रमिति बोध्यम् ॥

६ त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि परतो याणि 'वः' इति रूपम् ॥ एवं आमि परे
'वाम्' इति रूपं बोध्यम् ॥

स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुखना-
सिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ । मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो
वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम् । अ, इ, उ, ऋ, एषां वर्णानां
प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि
द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यस्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ।
ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्ण-
संज्ञं स्यात् । (ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) अकुहविसर्जनीयानां
कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋदुरषाणां मूर्द्धा । लृतुल्लसानां दन्ताः । उपूप-
ध्मानीयानामोष्ठौ । ञमडणनानां नासिका च । एदैतौः कण्ठतालु । ओदौतोः
कण्ठौष्ठम् । वकारस्य दन्तौष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानु-
स्वारस्य । इति स्थानानि । यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा ।
स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईपन्-
स्पृष्टमन्तस्थानाम् । ईपद्विवृतमूष्मणाम् । विवृतं स्वराणाम् । ह्रस्वस्यावर्णस्य
प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा ।
विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽवोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः

१ उच्यतेऽनेनेति वचनं, मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहे, मुखसहितनासि-
कयेत्यर्थः साधुः ॥

२ आत्येमवमास्यं, आस्यञ्च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम्, तुल्यं सहशमास्य-
प्रयत्नं यस्येति विग्रहः ॥

३ अत्र चकारेण स्वस्ववर्णानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते ॥

४ एदैतोरित्यादौ तपरकरणमसन्देहार्थं न तु तत्कालग्रहणार्थं, तेन प्लुतस्यापि
संग्रहो बोध्यः ॥

५ विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः ॥

स्वरितश्चेति । खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च । ह्रस्वः संवारा नादा घोषाश्च ।
 वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाख्यप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थीं शलश्च
 महाप्राणाः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः ।
 अचः स्वराः । ५ क ५ ख इति क्वाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः ।
 ५ प ५ फ इति फ्फाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । अं अः इत्यचः
 परावनुस्वारविसर्गौ ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १ । १ । ६९ ।
 अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्रैवाण् परेण णकारेण ।
 कुचुटुतुपु एते उदितः । तदेवम्—अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ ।
 ऋकारस्त्रिंशतः । एवं लृकारोपि । एचो द्वादशानाम् । अनुनासिकाऽननु-
 नासिकमेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ परः
 सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ । वर्णानामतिशयितः सन्निधिः
 संहितासंज्ञः स्यात् ॥ हलोनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ । अग्नि-
 रव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ सुतिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ।
 सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ इति सन्ध्युपयोगिसंज्ञा-
 प्रकरणम् ॥

इको यणचि । ६ । १ । ७७ । इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां

१ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः, उपसर्गादिति, ऋत उत, इत्यादौ तपर-
 करणल्लिङ्गाच्च । यदि पूर्वेण स्याच्चर्हि तपरकरणमिहानर्थकमेव स्यात् ऋकारस्थानणत्वेन
 सवर्णाग्राहकत्वादिति भावः ॥

२ अत्रान्तग्रहणम्, अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञाप-
 नार्थं बोध्यम् ॥

विषये । लुग्री उपाम्य इति स्थिते । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १ ।
 १ । ६६ । सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य
 ज्ञेयम् ॥ स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० । प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः
 स्यात् । लुङ्ग्य उपाम्य इति जाते ॥ अनचि च । ८ । ४ । ४७ । अचः पर-
 स्य यरो द्वे वास्तो न तुचि । इति अस्य द्वित्वम् ॥ झलां जश् झशि
 । ८ । ४ । ५३ । जश् जश् स्यात् झशि परे । इति पूर्वस्य दः ॥ संयोगा-
 न्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ । संयोगान्तं यत्पदं तस्य लोपः स्यात् ॥ अलो-
 न्तस्य १ । १ । ५२ । ष्टीनिर्दिष्टस्थान्त्यस्यादेशः स्यात् । इति यलोपं प्राप्ते ।
 (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) सुद्धुपाम्यः । मङ्गुरिः । धाप्रंशः । लाकृतिः ॥
 एचोऽग्रङ्गायाचः । ६ । १ । ७८ । एचः कमात् अय्, अय्, आय्, आव्,
 एते स्युरचि ॥ यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० । समसंवाची
 विधिर्यगसङ्ख्यं स्यात् । हरये । विण्गवे । नायकः । पावकः ॥ वान्तो यि
 प्रत्यये । ६ । १ । ७९ । यादौ प्रत्यये परे ओदीतोरवावौ स्तः । गव्यम् ।
 नार्द्यम् । (अच्यपरिमाणं च) गव्यूतिः ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव
 । ६ । १ । ८० । यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव

१ अचि यण्, इत्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति
 पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्येवेति नियम्यते । अव्यवहितस्येति तु फलितोऽर्थः ॥

२ अनुदिश्यते इति अनुदेशः पश्चादुच्चार्यते इत्यर्थः । समानाभिः सम्बन्धे
 षष्ठीति बोध्यम् ॥

३ गोपयल्यर्थत्—इति गोशब्दाद् विकारार्थं यत् प्रत्ययः ॥

४ नीचयोधर्म इति नीशब्दात् तार्थमित्यसिन्नर्थं यत् ॥

नान्यस्य । लब्धम् । अवश्यलब्धम् । तन्निमित्तस्य किम् । ओर्यते । ओर्यत ॥
 क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे । ६ । १ । ८१ । यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् ।
 क्षय्यम् । जय्यम् । शक्यार्थे किम् । क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं
 मनः ॥ क्रय्यस्तदर्थे । ६ । १ । ८२ । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या
 आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ॥ अदेङ्गुणः । १ ।
 १ । २ । अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ।
 तपरस्तात्परो वा उच्चार्यमाणो वर्णः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् ॥ आद्गुणः
 । ६ । १ । ८७ । अवर्णादन्नि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः ।
 रमेशः । गङ्गोदकम् ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ । उपदे-
 शेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्योः पाणिनीर्यः । लणूस्त्र-
 स्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ॥ उरण् रपरः । १ । १ ।
 ५१ । ऋ इति त्रिशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते ।
 कृष्णार्द्धिः । तवत्कारः ॥ लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १९ । अवर्ण-

१ लुनातिरेचो यत्-इति यत् ॥ सार्वधातुकार्षधातुकयोः-इति गुणश्च ॥

२ ओरावश्यक, इति ण्यत् ॥ मयूरव्यसंक्रादयश्च इति समासः ॥

३ आङ्पूर्वाद् वेजः कर्मणि लट् यगात्मनेपदे, यजादित्वाद् वचित्स्वपियजादी-
 नामित्यनेन संप्रसारणं पूर्वरूपम् अकृत इति दीर्घः आद्गुणश्चेति सिद्धं रूपम् ॥
 अत्र गुणस्य परादिवद्भावेन धातोरेच्त्वोपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः ॥

४ अत्रापि वेजः कर्मणि लङ्, यगादिकार्यं सर्वं प्राग्वत् 'आङादीनाम्' इति
 आडागमः । 'आटश्च' इति वृद्धिः ॥

५ प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा, अनुनासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् प्रतिज्ञानुना-
 सिक्यं येषामिति विग्रहः ॥

६ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं, तदर्धायते विदन्ति वा पाणिनीयाः ॥

पूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशिपरे ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । ८।२।१। अधि-
कारोयम् । तेन सपादसप्ताध्यायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा । त्रिपाद्यामपि पूर्वं
प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । हर इह । विष्ण इह । हरयिह । विष्णविह ॥
वृद्धिरादैच् । १।१।१। आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ वृद्धिरेचि । ६।१।८८।
आदैचि परे वृद्धिरेकादेशः । गुणापवादः । कृष्णौकत्वम् । गङ्गाधः । देवैश्व-
र्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥ एत्येधत्पूठ्सु । ६। १। ८९। अवर्णादेजाद्योरेत्ये-
धत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति ।
उपेधते । प्रष्टौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । (स्वादी-
रेरिणोः) स्वैरम् । स्वैरी । स्वैरिणी । (अक्षाद्बुद्ध्यन्यामुपसङ्ख्यानम्)
अज्ञौहिर्णी सेना । (प्रादूहोढोढयेप्येष्टु) प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः ।
प्रेषः । प्रैष्यः । (ऋते च तृतीयासमासे) सुखेन ऋतः । सुखार्तः ।
तृतीयेति किम् । परमर्तः । (प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे)
प्रार्णमित्यादि ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे । १।४।५९। प्रादयः क्रियायोगे
उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । निर् ।
दुस् । दुर् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि ।
प्रति । परि । उप । एत प्रादयः ॥ भूवाँदयो धातवः । १।३।१। क्रियावा-

१ अधिकारत्वं नाम स्वदेशे वाक्यार्थशून्यत्वे सति परदेशेकवाक्यार्थतया
स्वार्थबोधजनकत्वम् ॥

२ ऊहः समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः ॥

३ भूश्च वाक्च भूवौ,—आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदी वेनामिति विग्रहः
भूपभृतयो वाचदशा इत्यर्थः । सादृश्यञ्च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह—क्रिया-
वाचिन इति ॥

चिनो-म्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ उपसर्गादिति धातौ । ६ । १ । ९१ ।
 अर्षणान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्रार्छति ॥
 वा सुप्यापिशलेः । ६ । १ । ९२ । आदुपसर्गादकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा ।
 अपिशलिप्रहणं पूजार्थम् ॥ अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ । अचः
 पराम्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । इति प्राप्ते ॥ शरोचि
 । ८ । ४ । ४९ । द्वे न । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति ॥ एङि पररूपम् । ६ । १ । ९४ ।
 आदुपसर्गादिङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः । प्रेजते । उपोषति ॥ अचो-
 न्त्यादि टि । १ । १ । ६४ । अचां मध्ये योन्यः स आदिर्यस्य तद्विसंज्ञ
 स्यात् । (शकन्च्वादिषु पररूपं वाच्यम्) (तच्च टेः) शकन्धुः ।
 कर्कन्धुः । कुलटां । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोन्यः । मनीषां ।
 हलीषां । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोन्यः ।
 आकृतिगणोऽयम् । (एव चानियोगे) केव भोक्ष्यसे । अनियोगे किम् ।
 तवैव । (ओत्वोष्ठयोः समासे वा) स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः ।
 बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तबौष्ठः ॥ ओमाङोश्च । ६ । १ । ९५ । ओमि
 आङि चात् परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोजनमः । शिव आ इहि ।

१ अचः इति निर्धारणे षष्ठी जातावेकवचनञ्च तदाह अचां मध्ये इति ॥

२ शकन्च्वादिष्वप्ये तत्सिद्धयनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः ॥ अत एवाह तच्च
 टेरेति, तच्च पररूपं टिसंज्ञकस्यैव स्यादित्यर्थः ॥

३ शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः ॥

४ कर्काणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः ॥

५ अटतीत्यटा कुलस्य अटा कुलटा ॥

६ मनस ईषा मनीषा ॥

७ हलस्य ईषा हलीषा, ईषा लाङ्गलदण्डः ॥

८ पतन्तः अञ्जलयो यस्मिन् स पतञ्जलिः ॥

इति स्थिते । शिव एहि । शिवेहि ॥ अक्षः सवर्णे दीर्घः । ६।१।१०१ ।
 अक्षः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः विष्णूदयः ।
 (ऋति सवर्णे ऋ वा) होतृकारः । होतृकारः ॥ एङः पदान्तादति ।
 १६।१।१०९ । पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽत्र ।
 विष्णोऽत्र ॥ सर्वत्र विभाषा गोः । ६।१।१२२ । लोके वेदे चैङन्तस्य
 गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते । गो अप्रम् । गोऽप्रम् । एङन्तस्य किम् ।
 चित्रग्वप्रम् । पदान्तस्य किम् । गोः ॥ अनेकाल् शित् सर्वस्य । १।१।
 ५५ । इति प्राप्ते ॥ ङिञ्च । १।१।५३ । ङिदनेकाल्प्यन्तस्यैव स्यात् ॥ अक्-
 ङ् स्फोटायनस्य । ६।१।१२३ । पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वा स्यादचि ।
 गवाप्रम् । पदान्ते किम् । गवि ॥ इन्द्रे च । ६।१।१२४ । गोरवङिन्द्रे ।
 गवेन्द्रः । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः ॥ दूराद्धूते च । ८।२।८४ ।
 दूरात्संबोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा ॥

अर्थ प्रकृतिभावः ॥ ह्रुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६।१।१२५ ।
 एतेऽचि प्रकृत्या स्युः । आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति ॥ ह्रस्वं लघु ।
 १।४।१०॥ संयोगे गुरु । १।४।११ । संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥
 दीर्घं च । १।४।१२ । गुरु स्यात् । गुरोरनृतोनन्थस्याप्येकैकस्य
 प्राचाम् । ८।२ । ८६ । प्लुतो वा । दे ३ वदत् ३ । गुरोः किम् । वक्ता-
 रादकारस्य मा भूत् । अनृतः किम् । कृष्ण ३ । एकैकप्रहणं पर्यायार्थम् ॥
 ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्याम् । १।१।११ । ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं
 स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे

१ ह्रुतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रस्योपलक्षणमित्याह दूरात्संबोधने इति ॥

२ मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरी अमू, इति भारतप्रयोगसमर्थनं बोध्यम् ॥

वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ॥ अदसो मात् । १ । १ । १२ । अस्मात्परा-
 वीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावम् आसाते । मात्किम् ।
 अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते ॥ चादयोऽसत्त्वे । १ ।
 ४ । ५७ । अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ प्रादयः । १ । ४ । ५८ ।
 एतेऽपि तथा ॥ (वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते
 सोऽर्थोऽमेघावेन विवक्षितः ॥) लिङ्सङ्ख्यान्वययोग्यं द्रव्यम् ॥ निपात-
 एकाजनाङ् । १ । १ । १४ । एकोऽज्जनिपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः । इ इन्द्रः । उ
 उमेशः । वाक्यस्मरणयोरैङित् । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल
 तत् । अन्यत्र ङित् । ईषदुष्णम्-ओष्णम् ॥ ओत् । १ । १ । १५ । ओदन्तो
 निपातः प्रगृह्यः । अहो ईशाः ॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनावे
 । १ । १ । १६ । संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे ।
 विष्णो इति । विष्णविति । विष्ण इति ॥ मय उजो वो वा । ८ । ३ । ३३ ।
 मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किमुक्तम् । इकोऽ-
 सवर्णे शाकल्यस्य द्वस्वश्च । ६ । १ । १२७ । पदान्ता इको ह्रस्वाः प्रकृत्या
 च वा स्थुरसवर्णेऽचि । ह्रस्वविधिसामर्थ्यात् स्वरसन्धिः । चक्रि अत्र । चक्रयत्र ।

१ अदसशब्दसम्बन्धिसकारात्परौ ईदूतौ इत्यर्थः ॥

२ ईदूदेदित्यस्मादिह एकारो नानुवर्तनीयः, अदसशब्दे एकारस्य कुत्राप्य-
 सम्भवात् इत्यभिप्रायेणैवाह ईदूताविति ॥

३ तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकं माद्ग्रहणमिति भावः ॥

४ अत्रायमाशयः, ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं
 विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥ इति भाष्यकारिकाया अङ्गिलक्षण एव तात्पर्यं
 लाघवात्, अन्यस्य ङित्वं त्वर्थसिद्धम्, ईषदर्थे इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः ॥

पदान्ताः किम् । गौर्यौ । (न समासे) बाध्यश्च ॥ ऋत्यकः । ६ । १ ।
। १२८ । ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः । ब्रह्मर्षिः । पदान्ताः
किम् । आर्छत् ॥ इत्यच्सन्धिः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः । ८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गभ्यां योगे
शकारचवर्गौ स्तः ॥ हरिश्चेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिजय ॥ शात्
। ८ । ४ । ४४ । शात्परस्योक्तं न स्यात् । विश्रः । प्रश्नः ॥ घुना घुः ।
८।४।४१ । स्तोः घुना योगे घुः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्डौ-
कसे ॥ न पदान्ताट्टोरनाम् । ८।४।४२ । पदान्ताट्टवर्गात् परस्यानामः
स्तोः घुर्न । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईष्टे । टोः किम् । सर्पिष्टम् ।
(अनाम्रवतिनगरीणामुपसङ्ख्यानम्) षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्ग्यः ॥
तोः षि । ८।४।४३ । न घुत्वम् । सन्षष्ठः ॥ झलां जशोऽन्ते । ८ ।
२ । ३९ । पदान्ते झलां जशः स्युः । वागीशः । चिद्रूपम् ॥ यरोऽनु-
नासिकेऽनुनासिको वा । ८।४।४५ । यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परे-
ऽनुनासिको वा । एतन्मुरारिः । एतन्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पशे
चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्त्तते । चतुर्मुखः । (प्रत्यये भाषायां नित्यम्)
तन्मात्रम् । चिन्मयम् ॥ तोर्लि । ८ । ४ । ६० । परसवर्णः । तल्लयः ।
विद्रोहिल्लिवति । नस्याऽनुनासिको लः ॥ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।

१ ह्रस्वं प्रकृतिभावश्च समासे न स्यादित्यर्थः ॥

२ 'वा शरि' इति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य सस्तस्य शेन योगे शः, चवर्ग-
योगे तु 'रामश्चिनोति' तवर्गस्य तु चवर्गयोगे 'सच्चित्' इत्यादि शेन योगे तु 'तच्-
शिवः' इत्यादि स्वयमेवोदाहरिष्यति ॥

३ तवर्गस्य लुत्वं न स्यादित्यर्थः ॥

१८।४।६४। उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः ॥ तस्मादि-
त्युत्तरस्य । १।१।६७। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं षण्णान्तरेणा-
व्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ आदेः परस्य । १।१।५४। परस्य
यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अघोषस्य महाप्राणस्य विवारस्य श्वासस्य सस्य
तादृश एव थकारः ॥ झरो झरि सवर्णे । ८।४।६५। हलः परस्य
झरो लोपो वा सवर्णे झरि ॥ खरि च । ८।४।५५। शलां चरः स्युः।
इत्युदो दस्य तः । उत्थानम् । उत्तमनम् ॥ झयो होन्यतरस्याम् । ८।
१४।६२। झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः । संवारस्य नादस्य घोषस्य
महाप्राणस्य हस्य तादृशो बर्गचतुर्थः । वाग्वरिः । वाग्वरिः ॥ शश्छोटि
॥ ८।४।६३। पदान्ताज्झयः परस्य शस्यछो वा स्यादटि । तच्छिवः ।
तच्छिवः । पदान्तात्किम् । विरपृशम् । (छत्वममीति वाच्यम्) तच्छो-
केन ॥ मौनुस्वारः । ८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि ।
हरि वन्दे । पदस्य किम् । गम्यते ॥ नश्चापदान्तस्य झलि । ८।
३।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यशांसि । आक्रं-
स्यते । झलि किम् । मन्यते । अनुस्वारस्य ययि परसंवर्णः । ८।
४।५८। शान्तः । भङ्कितः ॥ वा पदान्तस्य । ८।४।५९।
त्वङ्करोषि । त्वं करोषि ॥ मो राजि समः कौ । ८।३।२५। किन्नै
राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥ हे मपरे वा । ८।३।
१-२६। मपरे हकारे मस्य मो वा । किं हल्ययति । किं हल्ययति । (यवैलपरं
यवला वेति वक्तव्यम्) किं ह्यः, कियूह्यः । किं हल्ययति । किं हल्ययति । किं
ह्लादयति । किं ह्लादयति ॥ नपरे नः । ८।३।२७। नपरे हकारे मस्य

१ यवलाः परा यस्माद्यवलपरस्तास्मिन् हकारे परे मस्य यवला भवन्तीत्यर्थः ॥

नो वा । किन्हुते । किं हुते ॥ ढः सि धुद् । ८ । ३ । २९ । डात्परस्य सस्य
 धुद् वा ॥ आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ । टिकितौ यस्योक्तौ तस्य
 क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । पट्सन्तः । षट् सन्तः ॥ ङोः कुक् टुक् शरि ।
 ८ । ३ । २८ । वा स्तः । प्राङ्क्षष्टः । प्राङ् षष्टः । सुगट्षष्टः । सुगुण षष्टः ॥ नश्च
 ८ । ३ । ३० । नान्तात्परस्य सस्य धुद्वा । सन्तः ॥ शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ।
 नस्य पदान्तस्य शे तुक् वा । सञ्छम्भुः । सञ्चछम्भुः । सञ्चशम्भुः ।
 सञ्शम्भुः । “अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह
 तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात्” ॥ डम्भो ह्रस्वादचि डमुणित्यम् ।
 ८ । ३ । ३२ । ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं
 डमुद् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सञ्च्युतः ॥ समः सुटि । ८ । ३ । ५
 समो रुः सुटि ॥ अत्राऽनुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ५ । ३ । २ । अत्र सप्र-
 कर्णे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा ॥ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ ।
 ३ । ४ । अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः ॥ खरवसा-
 नयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ । खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य
 विसर्गः (संपुंकानां सो वक्तव्यः) सँस्कर्त्ता । संस्कर्त्ता ॥ पुमः
 खरयम्परे । ८ । ३ । ६ । अम्परे खयि पुमो रुः । पुँस्कोक्लिः । पुँस्कोक्लिः ॥
 नश्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ । अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः ॥
 विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ । खरि । चक्त्रिँलायस्व । चक्त्रिँलायस्व ।

१ शीति सप्तमी पूर्वसूत्रस्थनश्चेति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पयतीत्याह नस्येति ॥

२ डम् प्रत्याहारः, संज्ञायां च कृतं टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते तेन यथा-
 संख्यं दुट्-णुट्-नुट्ः प्रवर्तन्ते, नित्यग्रहणञ्च सूत्रे विस्पष्टार्थमेव ॥

३ अनुनासिकादिति त्यज्जोपे पञ्चमी बोध्या, नदभिप्रायेणैवानुनासिकं विहाय
 इत्याद्यर्थः ॥

अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति । पदस्य किम् । हन्ति । अम्परे
 किम् । सन्तसः । खल्लमुष्टिः ॥ नृन्पे । ८ । ३ । १० । नृन्तित्यस्य
 र्खा पे ॥ कुपो ऋ क ऋ पौ च । ८ । ३ । ३७ । कर्गो पवर्गो च परे
 विसर्गस्य ऋ क ऋ पौ स्तः चाद्विसर्गः । नृन्पाहि । नृन्ः पाहि । नृन्पाहि ।
 नृन्ः पाहि । नृन्पाहि ॥ सोपदादौ । ८ । ३ । ३८ । विसर्गस्य सः स्याद-
 पदाद्योः कुब्धोः । पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । यशस्काम्यति । (अन-
 व्ययस्येति वाच्यम्) प्रातःकल्पम् । (काम्ये रोरेवेति वाच्यम्)
 नेह गीः काम्यति ॥ इणः षः । ८ । ३ । ३९ । इणः परस्य
 विसर्गस्य षः स्यात् पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पि-
 ष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥ कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४० । एषिण उत्तरस्य
 विसर्गस्य षः स्यादन्यस्य तु सः । कस्काः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डि-
 का । धनुष्कपालमित्यादि । आकृतिगणोयम् ॥ तस्य परमाग्नेडितम् ।
 ८ । १ । २ । द्विरुक्तस्य परमाग्नेडितं स्यात् ॥ कानाग्नेडिते । ८ । ३ । १२ ।
 कानकारस्य ऋग्नेडिते । कांस्कान् । कांस्कान् ॥ छे च । ६ । १ । ७३ ।
 ह्रस्वस्य छे तुक् । स्वच्छाया । शिवच्छाया ॥ आङ्माङ्गोश्च । ६ । १ । ७४ ।
 तुक् छे । आच्छादयति । माच्छिदत् । दीर्घात् । ६ । १ । ७५ । तुक् छे ।
 स्लेच्छति ॥ पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ । दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग्वा । लक्ष्मी-
 छाया । लक्ष्मीछाया ॥ इति हलसन्धिः ।

१ अत्र सोपदादौ इत्यतः स-इणः ष इति सूत्रं चानुवर्तते तथा च एषिण
 इत्याद्यर्थः ॥

२ कान् कानितिवाच्ये आग्नेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् । इह
 मा भूत् । कान् कान् पश्यसि । अत्र एकः किञ्चन्दः प्रथे, द्वितीयः क्षेपे कान्
 कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ॥

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ । खरि । विष्णुस्त्राता ॥ शर्परे
विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ । शर्परे खरि विसर्गस्य विसर्गो न त्वन्यत् । कः
त्सरः । घनाघनः क्षोभणः ॥ वा शरि । ८ । ३ । ३६ । शरि विसर्गस्य
विसर्गो वा । हरिः शेते । हरिश्शेते । (खर्परे शरि विसर्गस्य लोपो वा
वक्तव्यः) हरिस्फुरति । हरिः स्फुरति ॥ ससज्जुषो रुः । ८ । २ । ६६ ।
पदान्तस्य सस्य सज्जुषशब्दस्य च रुः स्यात् ॥ अतो रोरप्लुताद-
प्लुते । ६ । १ । ११३ । अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्य, अप्लुतेऽति । शिवो-
ऽर्घ्यः । अतः किम् । देवा अत्र । अर्ताति किम् । श्व आगन्ता । अप्लुता-
त्किम् । एहि सुश्रोत ३ अत्र स्नाहि । प्लुतस्याऽसिद्धत्वादतः परोयम् । अप्लु-
तादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यानासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम् ।
दीर्घनिवृत्त्या वारितार्थत्वात् । अप्लुतेति किम् । तिष्ठतु पय अ ३ मिदत् ॥
हशि च । ६ । १ । ११४ । तर्था । शिवो वन्द्यः ॥ भोभगोअधोअ-
पूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ । एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि । देवा इह ।
देवायिह । भोस् भगोस् अधोस् इति सान्ता निपाताः । तेषां श्रुत्वे यत्वे च
छते ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतर्ः शाकटायनस्य । ८ । ३ । १८ । अशि
पदान्ते ॥ ओतो गार्ग्यस्य । ८ । ३ । २० । ओकारत्परस्य पदान्त-

१ शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः शर्परो यस्माद्वं भूते खरि
इत्यर्थः । सत्त्वादेरयमपवादः ॥

२ पदान्तस्येत्यनुवृत्तं सच सज्जुषी विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः । तथा च
'पदान्तस्य सस्य' इत्यादि फलितम् ॥

३ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्वशीत्यर्थः ॥

४ वकारयकारव्योर्लघुचचारणौ व्यौ वा स्त इत्यर्थः ॥

स्याऽलघुप्रयत्नस्य यस्य नित्यं लोपः । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे । भोय-
 च्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् ॥ हलि सर्वेषाम् । ८।३।२२ ।
 भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य नित्यं लोपः स्याद्वलि । भो देवाः । भगो नमस्ते ।
 अघो याहि । देवा यान्ति ॥ रोऽसुपि । ८।२।६९ । अहो रेफा-
 देशो न तु सुपि । अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् ।
 अत्राहन्निति क्त्वम् । (रूपरात्रिरथन्तरेषु क्त्वं वाच्यम्) अहो रूपम् ।
 गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतन्यायेनाहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । (अहरा-
 दीनां पत्यादिषु वा रेफः) विसर्गापवादः । अहर्षतिः । गीर्षतिः । पर्षूतिः ।
 पक्षे विसर्गोपभ्रान्तीयौ ॥ रो रि । ८।३।१४ । रेफस्य रेफे परे लोपः ॥
 ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः । ६।३।१११ । ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः ।
 पुना रमते । हरी रम्यः । शंभू राजते ॥ ढो ढे लोपः । ८।२।१३ ।
 छीढः । अणः किम् । तृढः । वृढः । मनस् रथ इत्यत्र क्त्वे कृते । हशि चेत्युत्वे
 रो रीति लोपे च प्राप्ते ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १।४।२ ।
 तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रो रीत्यस्या-
 सिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः ॥ एतत्तदोः सु लोपोकोरनञ्समासे हलि
 १।६।१ । १३२ । अकारयोरेतत्तदोः सुस्तस्य लोपो हलि, न तु नञ्-
 समासे । एष विष्णुः । स शंभुः । अकोः किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे
 किम् । असः शिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ॥ सोचि लोपे चेत्याद-
 पूरणम् । ६।१ । १३४ । स इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्वचि पादश्चेल्लोपे संत्येव
 प्रयत्त । सेमामविष्टिप्रभृतिम् । सैष दाशरथी रामः । इति विसर्गसन्धिः ॥

१ एकदेशविकृतमनन्यावदिति न्यायाकारः । निदर्शनञ्च विगतकर्णोऽश्वोऽनश्वो
 न भवतीत्यादि, प्रकृते चादन्तोपि रात्रिशब्दः स एवेति ॥

अथाजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १।२।४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ कृत-
द्वितसमासांश्च । १ । २ । ४६ । कृतद्वितान्तौ समासाश्च तथा स्युः ॥
स्त्रौजसमौट् छष्टाभ्यांभिस् ङेभ्यांभ्यस् ङसिभ्यांभ्यस्
ङसोसाम्ङ्योस्सुप् । ४।१।२। सु औ जसिति प्रथमा । अमौट् शस्
द्वितीया । टा भ्यांभिस् तृतीया । ङेभ्यांभ्यस् चतुर्थी । ङसिभ्यांभ्यस्
पञ्चमी । ङसोसाम्भ्यष्टी । ङ्योस्सुप्सप्तमी ॥ ङ्याप्रातिपदिकात् ।
४ । १ । १ । ङ्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्यादयः प्रत्ययाः स्युः ॥
सुप् । १ । ४ । १०३। सुप्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहु-
वचनसंज्ञानि स्युः ॥ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १।४।२२। द्विवैकत्व-
योरेते स्तः ॥ विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० । वर्णानामभावोऽ-
वसानसंज्ञः स्यात् । रत्नविसर्गो । रामः । (अयोगवाहानामस्योपरि शर्तुं
चेति वाच्यम्) यमानुस्मारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानांया अयोगवाहाः ।
तेनेह विसर्गस्य यत्वादनचि चेति द्वित्वपक्षे रामः ॥ सरूपाणामे-
कशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ । एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव
दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६।१।१०२ ।
अकः प्रथमाद्वितीययोश्चि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति

१ सूत्रे तन्त्रादिनोमयं विवक्षितमिति भावः । सकृदुच्चरितशब्देन नानार्थबो-
धनं तन्त्रम् ॥

२ अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ॥

३ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । यः शिष्यते स लुप्यमानार्था-
भिवायीति ॥

प्राप्ते ॥ पदान्तस्य । ८। ४ । ३७ । नस्य णो न । रामात् ॥ टाडसिङ्-
सामिनात्स्याः । ७। १ । १२ । अदन्ताद्वादीनामिनादयः स्युः । णन्यन ।
रामेण ॥ सुपि च । ७। ३ । १०२ । यञादौ सुप्प्रतोऽङ्गस्य दीर्घः । रामा-
भ्याम् ॥ अतो भिस् ऐस् । ७। ३ । ९ । अनेकाल् शित्सर्वस्य । रामः ॥
डेर्यः । ७। १ । १३ । अतोङ्गात्परस्य डेर्यादेशः स्यात् ॥ स्थानिवद्वा-
देशोऽनलिवधौ । १ । १ । ५६ । आदेशः स्थानिवत्स्यान् तु स्थान्यलाश्रय-
विधौ । इति स्थानिवत्वासुपि चेति दीर्घः । रामाय । रामाभ्याम् ॥ बहुवचने
झल्येत् । ७। ३ । १०३ । झलादौ बहुवचने सुप्प्रतोऽङ्गस्यैकारः । रामेभ्यः ॥
वावसाने । ८ । ४ । ५६ । अवसाने झला चरो वा । रामात् । रामाद् ।
रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ॥ ओसि च । ७। ३ । १०४ । अतोऽङ्गस्यै-
कारः । रामयोः ॥ ह्रस्वनद्यापो लुट् । ७। १ । ५४ । ह्रस्वान्ताजघन्तादा-
चन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो लुडागमः ॥ नामि । ६। ४। ३। अजन्ताङ्गस्य दीर्घः ।
रामाणाम् । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ॥ आदेशप्रत्यययोः । ८
। ३ । ५९ । इण्कुभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्यावयवश्च यः सप्तस्य
मूर्द्धन्यादेशः । ईषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव पः । रामेषु । एवं कृष्णमुकुन्दा-
दयः ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ । सर्वादीनि शब्द-
रूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । सर्व । विध । उभ । उभय । डतर । डतम ।
अन्य । अन्यतर । इतर । त्वत् । त्व । नेम । सम । सिम । पूर्वपरावरदक्षिणो-
त्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिवनाख्यायाम् । अन्तरं

१ डेरिति चतुर्थ्यैकवचनस्य ग्रहणं न तु सप्तम्यैकवचनस्य व्याख्यानात् अत एव
डेरम् इत्यत्रास्याग्रहणमिति ॥

२ सर्व आदिर्येषामित्येव रूपस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् । 'अदः सर्वेषाम्'
इति निर्देशादिति भावः ॥

ब्रह्मिर्गोपसंव्यानयोः । तद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक ।
 द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । एते पञ्चत्रिंशच्छब्दाः सर्वादयः ॥
 जसश्शी । ७ । १ । १७ । अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् । अने-
 काङ्त्वात्सर्वादेशः । सर्वे ॥ सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ । अतः
 सर्वनाम्नो डेः स्मै ॥ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७ । १ । १४ । अतः
 सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । सर्वस्माद् ॥ आमि सर्वनाम्नः
 सुद् । ७ । १ । ५२ । अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः
 स्यात् । एत्वप्त्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽ-
 प्यदन्ताः । उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ २ । उभाम्याम् ३ ।
 उभयोः २ । तस्येह पाठोऽकजर्थः । डतरडतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
 ग्रहणमिति तदन्ता ग्राह्याः । नेम इत्यर्द्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्या-
 यस्तु न । समानामिति ज्ञापकात् ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराध-
 राणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १ । १ । ३४ । एषां व्यवस्थायाम-
 संज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे ।
 पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा
 गायकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥ स्वम-
 ज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ । ज्ञातिधनान्यवाचिनः
 स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा । स्वे । स्वाः । आत्मीया-आत्मान
 इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्थो वा ॥ अन्तर-
 म्बह्रिर्गोपसंव्यानयोः । १ । १ । ३६ । बाह्ये परिधानीये
 चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः ॥

वाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ॥
 पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ । एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिन्
 वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादीनामपि ।
 शेषं सर्ववत् । (संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः) सर्वोनाम कश्चि-
 त्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिर्वस्तस्मै अतिसर्वाय ।
 (अन्तरमिति गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम्) अन्तरायां पुरि ॥ तृती-
 यासमासे । १ । १ । ३० । सर्वनामता न । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थ-
 वाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥ द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ । उक्ता संज्ञा न । वर्णा-
 श्रमेतराणाम् ॥ विभाषा जसि । १ । १ । ३२ । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमे-
 तराः ॥ प्रथमचरमतयाल्पाद्ध्वकतिपयनेमाश्च । १ । १ । ३३ । एते
 जस्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । तयप्रत्ययः । द्वितये ।
 द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । (ती-
 यस्य डित्सु वा) द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । निर्जरः ॥
 जराया जश्मन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ । जराया
 जरस् वाऽजादौ विभक्तौ । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च । निर्दिश्यमान-
 स्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस् । निर्ज-
 रसौ । निर्जरसः । उपजीव्यविरोधान् जरस् । निर्जैः । पक्षे हलादौ

१ उपजीव्यतेऽनेनेलुपजीव्यं-कारणं-तथा च कारणविरोधात् न जरसादेश
 इत्यर्थः । अदन्तं मत्वैव मिस ऐस् प्राप्तिः पुनश्च 'स ऐस् यद्यजादिविभक्तित्वे-
 नादन्तं बाधित्वा जरसादेशं प्रति निमित्तं' स्यात् तदा भवेदेवोपजीव्यविरोध
 इति भावः । तथा च 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति परिभाषाऽत्र
 प्रवर्तते एव ॥

त्र रामवत् ॥ पदत्रो माम् हन्निशसन्धूषन्दोषन् यकञ्छकन्तुदन्ना-
 सञ्छम्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ । पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा
 असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः
 शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्यासनादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रा-
 मादिकमेव । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा ।
 पादेन । इत्यादि । विश्वपाः ॥ दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०५ । दीर्घा-
 ज्जसि इचि च न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिः । विश्वपौ । विश्वपाः । हे
 विश्वपाः । हे विश्वपौ । हे विश्वपाः ॥ सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ।
 स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥ स्वादिष्वसर्व-
 नामस्थाने । १ । ४ । १७ । कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु
 परतः पूर्वं पदं स्यात् ॥ यचि भम् । १ । ४ । १८ । यकारादिष्वजादिषु
 च, कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं मं स्यात् ॥ आक-
 ङारादेका संज्ञा । १ । ४ । ११ । इत उर्क् कङाराः कर्मधारय
 इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या परानवकाशा च । तेन शसादावचि
 भसंज्ञैव न पदत्वम् ॥ आतो धातोः । ६ । ४ । १४ ७ । आकारान्तो
 यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः । 'अलोन्त्यस्य' विश्वपैः । विश्वपा ।

१ सुडिति प्रत्याहारस्तत एव स्वादिपञ्चानां ग्रहणम् ॥

२ क्लिन्ताश्च विजन्ताश्च विक्रन्ताश्च तयैव ये ॥ ते धातुत्वं न जहति नामत्वं
 प्राप्नुवन्ति च । इति प्राचीनसंकेतादस्यापि विजन्तत्वेन घर्भद्वयसमावेशो न विरुध्यते
 इति भावः ॥

३ विश्वपाति रक्षतीति विग्रहः । पा-रक्षणे इत्यस्माद्विच् प्रत्ययः ॥

विश्वपाश्यामित्यादि । एवं शंखश्चादयः । धातोः किम् । हाहान् । आत
इति योगविभागादधातोरेप्याकारलोपः कचित् । क्वः । श्वः । हरिः ।
हरां ॥ जसि च । ७ । ३ । १०९ । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः । हरयः ॥
ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ४ । १०८ । सम्बुद्धौ । हे हरे । हरिम् । हरीन् ॥
शेषो ह्यङ्सखि । १ । ४ । ७ । शेष इति स्पष्टार्थम् । अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ
याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् ॥ आङो नास्त्रियाम् । ७ ।
३ । १२० । घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् ।
हरिणा । हरिभ्याम् ३ । हरिभिः ॥ घेङिति । ७ । ३ । १११ । घिसंज्ञकस्य
ङिति सुपि गुणः । हरये । हरिभ्यः २ । गुणे कृते ॥ ङसिङ्सोश्च । ६ ।
१ । ११० । एङो ङसिङ्सोरिति परे पूर्वस्वरूपमेकादेशः । हरेः २ । हर्योः । हरीणाम् ॥
अञ्च घेः । ७ । ३ । ११० । इदुङ्घ्यां परस्य डेरौद्धरेत् । हरी । हरिषु ।
एवं कव्यादयः ॥ अनङ् सौ । १ । १ । ९३ । सख्युरङ्गस्याऽनङादेशोऽ-
सम्बुद्धौ सौ ॥ अलोऽत्यात्पूर्वं उपधा । १ । १ । ६५ । अन्यादलं
पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ॥ सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ६ ।
४ । ८ । नान्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥ अपृक्त एका-
ल्प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ॥ हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्वपृक्तं हल् ।
६ । १ । ६८ । हलन्तात्परं दीर्घो यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येत-
दपृक्तं हल् लुप्यते ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ।
प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् ॥ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

१ गन्धर्वविशेषवाचकमन्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् ॥

‘क्ता’ ‘श्वा’ प्रत्यययोर्यद्यप्याकारान्तत्वमस्ति धातुत्वं च नास्ति तथापि
“समासेऽनङ्पूर्वे त्को ल्यर्” “हलः श्वः शानङ्ज्ञौ” इति पाणिनिनिर्देशे धातु-
भिन्नस्याप्याकारलोपं दृष्ट्वा भाष्यकृता योगो विभक्त इति बोध्यम् ॥

८।२।७। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः । सखा ॥
 सख्युरसम्बुद्धौ । ७।१।९२ । सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिर्वर्जं सर्वनाम-
 स्थानं णिद्वत्स्यात् ॥ अचो ङिति । ७।२। ११५ । अजन्ताङ्गस्य
 वृद्धिर्ङिति णिति च । सखाः । हे सखे । सखायौ । सखायम् । सखीन् ।
 सख्या । सखिम्याम् । सखिभिः । सख्ये ॥ ख्यत्यात्परस्य । ६।
 १।११२ । खितिशब्दाम्भ्यां खीतोशब्दाम्भ्यां कृतयणादेशाम्भ्यां परस्य
 ङ सेङ्गोरत्त उः । सख्युः २ ॥ औत् । १।३। ११८ । इदुत्तरस्य
 डेरीत् । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥ प्रतिः समास एव । १।४। ८ ।
 घिसंज्ञः । पत्या । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतये ।
 कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ बहुगणवतुडति सङ्ख्या । १।
 १।२३ डति च । १।१। २२ । ड्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥
 षड्भ्यो लुक् । ७।१। २५ । जश्शसोः ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्छे-
 लुपः । १।१। ६१ । लुक्श्छेलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं
 स्यात् । जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥ न लुमताङ्गस्य । १।१। ६३ । लुक्
 श्छेलुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन छेने तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् ।
 कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्म-
 द्गुष्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः ।
 त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ॥ त्रेल्लयः । ७।१। ५३ । आमि

१ विशेषविहिताऽपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधते एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र
 संज्ञानां बाध्यबाधकभावानङ्गीकारादिति भावः । एवं प्रकृते लोपसंज्ञां मत्वैव प्रत्य-
 यलक्षणेनाह-जसि चेतीति ॥

२ संख्यावाचक एव त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तो न तु शब्दवाचकः अत एव
 “त्रेल्लयः” इति सूत्रो निर्देशः सङ्गच्छते ॥

त्रयाणाम् । त्रिषु । गौगत्वेऽपि । प्रियत्रयाणाम् । द्विशब्दो नित्यं द्विव-
चनान्तः ॥ **त्यदादीनामः । ७ । २ । १०२ ।** एषामकारो विनक्तौ ।
द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः । द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्ता-
नां किम् । भवान् । भवन्तौ । पाति लोकमिति पपीः—सूर्यः । पप्यौ ।
पप्यः । हे पपीः । पपीम् । पपीन् । पप्या । पपीम्याम् ३ । पपीमिः ।
पप्ये । पपीम्यः २ । पप्यः । पप्योः । पप्याम् । पपी । पपीष्टु । एवं
वातप्रम्यादयः । बहुयः श्रेयस्यो यस्य रा बहुश्रेयसी ॥ यूँ ह्याख्या
नदी । १ । ४ । ३ । ईदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ।
(प्रथमलिङ्गग्रहणं च) पूर्वं ह्याख्यास्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्व वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥ **अम्भार्थनद्योर्द्वस्वः । ७ । ३ । १०७ ।** अम्भार्थानां
नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ॥ **आण् नद्याः । ७ ।**
३ । ११२ । नद्यन्तात्परेणां ङितामाढागमः ॥ **आटश्च । ६ । १ । ९० ।** आटोऽ-
चि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयसी-
नाम् ॥ **ङेराम्नद्यास्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ।** नद्यन्तादाबन्तानीशब्दाच्च पर-
स्य ङेरामादेशः स्यात् । इह परत्वादाटा नुटं वाच्यते । बहुश्रेयस्याम् ।
शेष पपीवत् । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । प्रधीः ॥ **अचि शतु-**

१ ईश्च ऊश्च यूँ व्याख्यानादीर्घयोरेव ग्रहणम् । अविभक्तिकोऽयं निर्देश इत्येके ॥

२ आसि कृते -नुटप्राप्तिः स्थानिवत्त्वेन ङित्वादाट्प्राप्तिश्चेति तुल्यबलविरोधे
परत्वादाटरूपं कार्यं भवतीति भावः ॥

३ प्रध्यायतीति प्रधीः 'ध्यायतेः संप्रसारणञ्च' इति किपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च
कृते 'हलः' इति दीर्घः । यदि तु प्रकृत्या धीर्बुद्धिर्यस्येत्येवं विग्रहः तदा धीशब्दस्य
नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च' इति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशो यथासम्भवं नदीकार्यं
योध्यमिति भावः ॥

धातुभ्रुवां ख्वोरियडुवडौ । ६।४।७७ । स्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्त-
 स्य धातोर्भ्रू इत्येतस्य चाङ्गस्येयडुवडौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । इति प्राप्त ॥
 एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ६।४।८२ । धात्वव्यवसंयोगपूर्वो न भव-
 ति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोङ्गस्य यणजादौ प्रत्यये प-
 रे । प्रथ्यौ । प्रथ्यः । प्रथ्यम् । प्रथ्यः । प्रथ्यि । शेषं पपीवत् । एवं
 ग्रामणीः । ङौ तु ग्रामण्याम् ॥ गतिश्च । १।४।६० । प्रादयः क्रियायोगे
 गतिसंज्ञाः स्युः । (गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यनेष्यते) शुद्धधियौ ।
 शुद्धवियः ॥ न भूसुधियोः । ६।४।८५ । एतयोरचि सुपि यण् । सुधीः ॥
 सुधियौ । सुधियः इत्यादि । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतीः ।
 सुत्युः २ । सुख्युः २ । शेषं प्रधीवत् । शम्भुर्ह्रिवत् । एवं भान्वादयः ॥
 नृज्वत्क्रोष्टुः । ७।१।९५ । असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने क्रोष्टु इत्यस्य क्रोष्टु
 प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । ७।३।११० -
 गुणः । इति प्राप्ते ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसाश्च । ७।१।९४ । ऋन्ता ।
 नामुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ ॥ अपृन्तृत्स्वसृनपृनेष्टृ-
 त्वष्टृक्षतृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् । ६।४।११ । अबादीनामुपधाया दीर्घो-
 ऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् ।
 क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् ॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७।१।९७ । अजादिर्द्ध
 तृतीयादिषु क्रोष्टृर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । ऋत
 उत् । ६।१।१११ । ऋतो ङसिङ्सोरतिपरे पूर्वपरसोरदेकादेशः । रपरः ॥
 रात्सस्य । ८।२।२४ । रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य ।
 रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः २ । क्रोष्ट्रः २ । क्रोष्ट्रोः । (नुमचि
 रतृज्वद्वावगुणेभ्यो जुट् पूर्वविप्रतिषेधेन) । क्रोष्टृनाम् । क्रोष्टरि ।
 पक्षे हलादौ च शम्भुवत् । ह्रूह्रः । ह्रूह्रावित्यादि । अतिचमूशब्दे तु

नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्बै । अतिचम्बाः २ । अति-
चमूनाम् । अतिचम्बाम् । खल्यूः ॥ ओः सुपि । ६ । ४ । ८३ ।
धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽ-
ङ्गस्य यण् अचि सुपि । खल्वौ । खल्वः । एवं सुत्वादयः । स्वयम्भूः ।
स्वयंभुवौ । स्वयंभुवः । एवं स्वभूः । वर्षाभूः ॥ वर्षाभ्वश्च । ६ । ४ । ८४ ।
अस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्गाम्बावित्यादि । दृन्भूः । (दृन्कारपुनः-
पूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः) दृन्भ्वौ । दृन्भवः । एवं करभूः । पुनर्भूः ।
दृभूकारभूशब्दौ स्वयंभूवत् । धातौ । धातारौ । धातारः । हे धातः ।
(ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्) धातूणाम् । एवं नप्त्रादयः । अपृतृन्निति
सूत्रे नष्ठादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेनेह न । पिता ।
पितरौ । पितरः । पितरम् । शेषं धातुवत् । एवं जामात्रादयः । ना ।
नरौ । नरः ॥ नृच । ६ । ४ । ६ । अस्य नामि वा दीर्घः । नृणाम् । नृणाम् ॥
गोतो णित् । ७ । १ । ९० । गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिट् । गौः ।
गावौ । गावः ॥ औतोमृशसोः । ६ । १ । ९३ । ओकारादमृशोरचि आकार
एकादेशः । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः २ ॥ रायो हलि ।
७ । २ । ८५ । रेशब्दस्याकारादेशो हलि विमत्तौ । राः । रायौ ।
रायः । राम्यामित्यादि । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लौम्यामित्यादि ॥
इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

१ दधातीति धाता अञ्जयोनिः हुधाजस्तृच् तृन् वा, अनङ् दीर्घः सुलो-
पे नलोपः ॥

२ उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानामुपधादीर्घो भवति चेत्तर्हि नप्त्रादीनामेवेति
नियमः, अव्युत्पत्तिपक्षे तु दीर्घसंज्ञैव नास्ति अवादिष्यपठनादिति भावः ॥

३ ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः ॥

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः ।

रमा । औङ आपः । ७ । १ । १८ । आवन्तादौङः शी स्यात् ।
 औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ॥ सम्बुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ।
 आप एकारः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमाः ॥ आङि चापः ।
 ७ । ३ । १०५ । आङि ओसि चाप एकारः । रमया । रमाम्याम् । रमा-
 मिः ॥ याडापः । ७ । ३ । ११३ । आपो ङितो याद् । वृद्धिः । रमायै ।
 रमाम्यः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमासु । एवं दुर्गादयः ॥ सर्व-
 नाम्नः स्याद् ह्रस्वश्च । ७ । ३ । ११४ । आवन्तात्सर्वनाम्नो ङितः
 स्याडापश्च ह्रस्वः । सर्वस्याः २ । सर्वसाम् । सर्वस्याम् । शेषं रमावत् ।
 एवं विश्वादयोप्यावन्ताः ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ।
 सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । इत्यादि । अन्त-
 रस्यै शालायै । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै । तीयस्थ ङित्सूप-
 संख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । एवं तृतीया । अम्बार्धनद्योर्ह्रस्वः ।
 हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता ये ढलकास्तद्गतां ह्रस्वो
 न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । जरे ।
 इत्यादि । पक्षे हलादे च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतीः । मत्या ॥
 ङिति ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ । इयङुङ्स्यानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्री-
 लिङ्गाव्रीदूतौ ह्रस्वौ च इउक्त्रौ त्रिर्या वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति । मत्यै ।
 मतये । मत्याः । मतेः । परत्वात् औत् इति प्राप्ते ॥ इडुभ्याम् । ७ । ३ ।
 ११७ । नदीसंज्ञकाम्यामिदुङ्ग्यां परस्य ङेराम् । मत्याम् । मतौ । शेषं

१ रमते इति रमा, रम क्रीडायाम्-इत्यस्मात्पचाद्याचि टाप्-लिङ्गविशिष्ट-
 परिभाषया स्वादयः ॥

हर्षवत् । एवं बुद्ध्यादयः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृं चतसृ । ७ ।
 २ । ९९ । त्रीलिङ्गयोरेतौ स्तो विभक्तौ ॥ अचि र ऋतः । ७ । २
 १०० । तृसृचतर्वाङ्मौ रादेशोऽचि । गुणदीर्घानामपवादः । तिस्रः २ ।
 तिमृभिः । तिमृन्वः । अमि नुट् ॥ न तिसृ चतसृ । ६ । ४ । ४ ।
 एतयोर्नामि दीर्घो न । तिनृणाम् । तिमृषु । हे २ । द्वाभ्याम् ३ ।
 द्वयोः २ । गौरी । गौर्य्यी । गौर्यः । हे गौरि । गौर्यावित्यादि । एवं नद्यादयः ।
 लक्ष्मीः । शेषं गौरीवन् । एवं तरातन्त्र्यादयः । स्त्री । हे स्त्री ॥ स्त्रियाः ।
 ६ । ४ । ७९ । अस्म्येडजादौ प्रत्यये । त्रियो । त्रियः ॥ वाऽम्भसोः ।
 ६ । ४ । ८० । अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा । त्रियम् । त्रीम् ।
 त्रियः । त्रीः । स्त्रिया । त्रिये । त्रियाः २ । परत्वास्तुट् । त्रीणाम् ।
 त्रियान् । त्रीषु । श्रीः । श्रियौ श्रियः ॥ नेयडुवङ्स्थानावस्त्री । १ । ४ ।
 ४ । इयडुवङोः स्थितिर्योस्तार्वाद्रूतौ नदीसङ्गौ न स्तो न तु त्री । हे श्रीः ।
 श्रिये । श्रिये । श्रियाः २ । श्रियः २ ॥ वामि । २ । १ । ५ । इयडुवङ्-
 स्थानौ ङ्याल्यौ यू अमि वा नदीसङ्गौ स्तो न तु त्री । श्रीणाम् ।
 श्रियान् । श्रियि । घेनुर्मतिवत् ॥ स्त्रियां च । ७ । १ । त्रीवाची
 कोट्टशब्दस्तुजन्तवद्रूपं लभते ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ । ऋदन्तेभ्यो
 नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । कोट्टी । गौरीवत् । वधूः । शेषं नदीवत् । भूः
 श्रीवत् । स्वयम्भूः पुंवत् ॥ न षट्स्वस्यादिभ्यः । ४ । १ । १२ ।
 एभ्यो ङीप्तापौ न स्तः ॥

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ॥

याता मातेति सप्तैते स्वसादय उदाहृताः ।

स्वसा । स्वसारौ । माता पितृवन् । शसि मातृः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् ।
 नौर्लोवत् । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

१ स्त्रियाः इत्यनेन विहिते यङपेक्षया परत्वादिति भावः ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

अंतोऽम् । ७ । १ । २४ । अतोङ्गाक्लीवात् स्वमोरम् । ज्ञानम् । एङ्-
 ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः । हे ज्ञान ॥ नपुंसकाच्च । ७ । १ । १९ । क्लीवा-
 दौढः शी । मसंज्ञायाम् ॥ यस्येति च । ६ । १ । १४८ । ईकारे तद्धिते च
 परे भस्येवर्णविर्णयोर्लोपः । इत्यकारलोपे प्राप्ते (औढः इयां प्रतिषेधः) ज्ञाने ॥
 जश्शसोः शिः । ७ । १ । २० । क्लीवात् ॥ शि सर्वनामस्थानम् ।
 १ । १ । ४२ । नपुंसकस्य झलचः । ७ । १ । ७२ । झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य
 नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ । अचां-
 मध्ये योन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्यात् । उपधादीर्घः । ज्ञानानि ।
 पुनस्तद्धत् । शेषं पुंवत् । एवं धनवन्नफलादयः ॥ अद्भुतरादिभ्यः
 षञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ । एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरदडादेशः ॥ टेः । ६ ।
 ४ । १४३ । डिति भस्य टेलोपः । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि ।
 हे कतरत् । शेषं पुंवत् । इतरत् । अन्यत् २ । अन्यतरत् २ । अन्यतम-
 शब्दस्य तु अन्यतममित्येव । (एकतरात्प्रतिषेधः) एकतरम् ॥ ह्रस्वो
 नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ । अजन्तस्येत्येव । श्रीपं
 ज्ञानवत् ॥ स्वमोर्नपुंसकात् । ७ । २ । २३ । लुक् । वारि ॥ इकोचि
 विभक्तौ । ७ । १ । ७३ । इगन्तस्य क्लीबस्य नुमचि विभक्तौ । वा-
 रिणी । वारीणि । न लुमतेत्यस्यानित्यत्वात् पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः ।
 हे धारे । हे वारि । वैडितीति गुणे प्राप्ते । (वृद्धयौत्वतृञ्चद्वावगुण्यो नुम्

१ स्वमोर्नपुंसकात्, इति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थमेवामोऽम्विधानमिति ॥

२ इकोऽचीत्यत्राज्ग्रहणमस्य ज्ञापकम्, तद्यथा हलादिविभक्तौ नुमप्रवृत्तिवा-
 रणार्थमेवात्राज्ग्रहणं स च नुम् हलादिविभक्तौ प्रवृत्तोऽपि 'न लोपः प्रातिपदि-
 कान्तस्य' इत्यनेन लुप्तो भविष्यति इत्येवमज्ग्रहणं व्यर्थं सदेव ज्ञापयति, 'लुमता
 शब्देन लुप्तानामनित्यत्वमिति' ॥

पूर्वविप्रतिषेधेन) । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । लुमचिरेति लुम् । वा-
रीणाम् । वारिणि । हलादौ हरिक्त् ॥ **तृतीयादिषु भाषितपुंसक पु**
वद्गालवस्य । ७ । १ । ७४ । प्रवृत्तिनिमित्तक्ये भाषितपुंसकमिगन्तं क्लीबं
पुंवद्वा टादावचि । अनादये । अनादिने इत्यादि । शेषं वारिक्त् ॥
यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते । क्लीबवृत्तौ तदेव स्यादुक्तपुंसकं तदुच्यते ॥
पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने नहि पीलेवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फलं पुनः ॥

तस्मै पीलुने । न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदान् ॥ **अस्थि-**
दधिसक्थ्यक्षणासनहुदात्तः । ७ । १ । ७५ । टादावचि ॥ **अल्लो-**
पोनः । ६ । ४ । १३४ । अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्र-
त्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः । दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ ॥
विभाषा ङिश्योः । ६ । ४ । १३५ । अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजा-
दिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा ङिश्योः । दध्नि ।
दधनि । शेषं वारिक्त् । एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि । सुधि । सुधिनी । सुधीनि ।
हे सुधे । हे सुधि । सुधिने । इत्यादि । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो ।
हे मधु । एवमम्बादयः । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । सुलुना इत्यादि । धातृ-
धातृणी । धातृणि । हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृक-
र्त्रादयः ॥ **एच इग्घ्रस्वादेशे । १ । १ । ४८ ।** आदिश्यमानेषु
ह्रस्वेषु मध्ये एच इगोर्व स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युना ।

१ एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः, उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशः । तत्रोभयान्तरतमस्य
ह्रस्वस्याभावात् पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ च स्याताम्, तथाच सा कदाप्य-
कारो भूदिति नियमार्थं परिभाषा-इत्यभिप्रेत्याह 'इगेवेति' ॥

इत्यादि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररीणा । एकदेशविकृतमनम्यवत् ।
 प्रराभ्याम् । प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुनेत्यादि ॥ इत्ये-
 जन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तपुल्लिङ्गाः ।

हो ढः । ८ । २ । ३१ । झलि पदान्ते च । लिट् । लिङ् । लिहौ ।
 लिहः । लिङ्भ्याम् । लिट्सु । लिट्सु ॥ दादेर्धातोर्धः । ८ । २ । ३२ ।
 झलि पदान्ते चोपदेशे दादेर्धातोर्हस्य वः ॥ एकाचो वशो भष्
 झपन्तस्य स्ध्वोः । ८ । २ । ३७ । धात्ववयवस्यैकाचो झपन्तस्य वशो
 भष् से ध्वे पदान्ते च । इह व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भूपभावः ।
 धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । दुहा । धुम्भ्याम् । धुक्षु ॥ वा द्रुहमुह-
 ण्णुहणिहाम् । ८ । ३ । ३३ । एषां हस्य वा धो झलि पदान्ते च ।
 धुक् । धुग् । धुट् । धुङ् । द्रुहौ । द्रुहः । धुम्भ्याम् । धुङ्भ्याम् ।

१ ढस्य जश्त्वेन ङः, तस्य 'खरि च' इति चत्वेन टः । लिट्सु इत्यत्र तु
 ढस्य जश्त्वेन ङकारे चत्वेस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'ङः सि'-इति पक्षे धुट् तस्य
 चत्वेन तकारः, ततो ढस्य चत्वेन टः इत्येवम् ॥

२ ननु धातोरवयव इति वैयाधिकरण्येनान्वये क्तिवन्तस्य दुहेः 'दादेः' इति
 चत्वेन झपन्तत्वेपि भूपभावो न स्यात् । दुषिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्ये-
 काच् तस्य झपन्तत्वाभावात्, दुष् इत्युत्तरावयवे तु वशभावादित्यत आह
 व्यपदेशीति, अमुख्ये मुख्यव्यवहारो व्यपदेशिवद्भावस्तैनेत्यर्थः । अमुख्येऽनवयवेऽ-
 वयवव्यवहारेण दुहेः पूर्वदकारस्य वशो भूपभावः स्यादेवेति भावः ॥

धुक् । धुस् । धुस्सु । एवं मुहः ॥ धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ।
 णुक् । णुग् । णुद्-इ । एवं णिहः ॥ इग्यणः सम्प्रसारणम् ।
 १ । १ । ४५ । यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥
 बाह ऊद् । ६ । ४ । १३२ । भस्य बाहः सम्प्रसारणमूट् ॥ सम्प्रसा-
 रणाच्च । ६ । १ । १०८ । सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः । वृद्धिः ।
 विश्वोहः । इत्यादि ॥ चतुरनडुहोरासुदान्तः । ७ । १ । १९८ । सर्वनाम-
 स्थाने ॥ सावनडुहः । ७ । १ । ८२ । नुम् । आन्टीनयो-
 रिति सूत्रादादित्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि
 नुमा आन् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते । सुलोपः ।
 संयोगान्तलोपः । नुम्विधिसामर्थ्यादमुक्तंरिविति दत्तं न । संयोगान्तलो-
 पस्यासिद्धत्वान्तलोपो न । अनडुहः ॥ अम्सम्बुद्धौ । १ । ९ । ६ ।
 चतुरनडुहोः । हे अनडुहः । अनडुहो । अनडुहः ॥ वसुम्भ-
 सुध्वंस्वनडुहां दः । ८ । २ । ७२ । सान्तवस्वन्तस्य संज्ञादेश्च दः
 स्यात्पदान्ते । अनडुहम्यामित्यादि । पदान्ते किम् । नस्तम् । ध्वस्तम् ॥
 सहेः साडः सः । ८ । ३ । ५६ । साडरूपस्य संहः सस्य मूर्द्धन्यादेशः ।
 तुरापाट् । तुरापाड् । तुरासाहौ । तुरापाड्म्यामित्यादि ॥ दिव औत् ।
 ७ । १ । ८४ । दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ । सुद्यौः । मुदिवौ ॥ दिव
 उत् । ६ । १ । ८४ । पदान्ते मुद्युम्यामित्यादि । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः ।
 चतुर्थ्यः २ ॥ षट्चतुर्थ्यश्च । ७ । १ । ५५ । एव्य आमो नुडागमः
 स्यात् ॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । १ । चतुर्णाम् ॥ रोः सुं पि ।

१ एत्येषत्पूट्सु इत्यनेनेत्यर्थः ॥

२ ततोपि विशेषविहितेन अमा च नुम् न बाध्यते इत्यर्थः ।

३ विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥

४ 'स्वरवसानयोः'—इत्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थ इत्याह । रोरेवेति । रोः
 मुप्येवेति विपरीतनियमस्तत्र न, 'हलोन्तराः संयोगः' इत्यादिनिर्दिष्टात् ।

८।३।१६। रोरेव विसर्जनीयः सुपि । चतुर्थे ॥ मो नो धातोः । ८ । २ ।
 ६४। पदान्ते । प्रशान् । प्रशामौ ॥ किमः कः । ७।२।१०३। विभक्तौ ।
 कः । कौ । के । इत्यादि ॥ इदमो मः । ७ । २ । १०८ । सौ । त्यदाद्य-
 त्वापवादः ॥ इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ । इदम इदोऽय् सौ पुंसि ।
 अयम् । त्यदाद्यत्वे ॥ अतो गुणे । ६।१।९७। अपदान्तादतो गुणे पररूप-
 मेकादेशः ॥ दश्च । ७ । २ । १०९ । इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ ।
 इमे । त्यदादेः संवोचनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥ अनाप्यकः । ७ । २ । ११२ ।
 अक्षकारस्य इदम इदोऽनापि विभक्तौ । आविति प्रत्याहारः । अनेन ॥
 हलि लोपः । ७।२।११३। अक्षकारस्य इदम इदो लोपः अपि हलादौ ।
 (नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे) ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् ।
 १ । १ । २१ । एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविबान्त इव स्यात् । सुपि चेति
 दीर्घः । अभ्याम् ॥ नेदमदसोरकोः । ७ । २ । १११ । अक्षकारयोरिदमद-
 सोर्मिस एस् न स्यात् । एभिः । अस्मै । एभ्यः २ । अस्मात् । अस्य ।
 अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । एषु ॥ द्वितीयाटौस्त्वेनः । २ । ४।३४।

१ टा इत्यारम्य सुपः पकारेणेत्यर्थः ॥

२ नन्वेवं त्रिभर्ति पिपर्ति इत्यादौ 'भृजामित्' 'अर्तिपिपत्योश्च' इतीत्वं सर्व-
 स्याभ्यासस्य स्यात्, द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वा-
 दित्याशंकायामाह अनभ्यासविकारोति ॥ अभ्यासविकारमिन्नेऽनर्थके शब्दैकदेशेऽ-
 लोऽन्त्यविधिर्न भवत्यतो 'हलि लोपः' इत्यनेन, 'इद' समुदायस्य लोपो न तु दकार-
 मात्रस्येति भावः ॥

३ सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः, सत्यन्यस्मिन् यस्य परो नास्ति
 सोऽन्तः इति लोके प्रसिद्धम् । तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्राद्यन्तव्य-
 पदिष्ठानि कार्याणि न पुरतोऽयमातिदेश आरभ्यते ॥

मेतदोरन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातु पुनरु-
पादानमन्वादेशः । यथा अनेन व्याकरणमधीतम् । एनं छन्दोभ्यापयेति ।
अनयोः पवित्रं कुलम् । एनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् ।
एनेन । एनयोः २ । राजा ॥ न ङिसम्बुद्धयोः । ८।२।८। नस्य लोपो न
ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । (डावुत्तरपदे प्रतिषेधः) ब्रह्मनिष्टः । राजा-
नौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । जगोर्ज्ञः । राज्ञः ॥ नलोपः सु-
प्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८।२।२ । सुव्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ
कृति तुव्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र । राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्ध-
त्वादात्वमेत्वमैस्त्वञ्च न । राजभ्याम् । राजभिः । राजभ्यः । राज्ञि । राजनि ।
यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥ न संयोगाद्वमन्तात् । ६।४।१३७ ।
वमन्तसंयोगादनोकारस्य लोपो न । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्याम् ।
ब्रह्मणः ॥ इन्द्रहन्पूषार्यम्णां शौ । ६।४।१२ । एषां शावेवोपधाया
दीर्घः ॥ सौ च । ६।४।१३ । इनादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सौ ।
वृत्रहा । हे वृत्रहन् ॥ एकाजुत्तरपदे णः । ८।४।१८ । एकाजुत्तरपदं
यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विमक्ति-
स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः ॥ हो हन्तेर्ङिणन्नेषु
। ८।३।२२ । जिति णिति प्रत्यये ने च परे हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् ॥
हन्तेः । ८।४।१२ । उपसर्गस्थानिमित्ताद्धन्तेर्नस्य णः । प्रहण्यात् ॥
अत्पूर्वस्य । ८।४।२२ । हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णो नान्यस्य । प्रप्रति । योग-

१ अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः ।

२ 'सर्वनामस्थाने' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह-शावेवेति । उप-
धादीर्घमात्रस्यायं नियमः तेन 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घो वृत्रहायत इत्यादौ
प्रवर्तत एव ।

विभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं बाधित्वा
 कुमति चेति णोपि निवर्त्यते । वृत्रघ्नः । इत्यादि । एवं शार्ङ्गिन् । यशस्विन् ।
 अर्थमन् । पूषन् ॥ मघवा बहुलम् । ६।४।१२८। मघवन्शब्दस्य वा
 -तु इत्यन्तादेशः । ऋ इत् ॥ उगिदच्चा सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७।१
 । ७० । अधातोर्गितो नलोपिनोञ्चतेश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने । मघ-
 वान् । इह उपधादीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति । बहुल-
 ग्रहणात् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । तृत्वाभावे सुटि राजवत् ॥
 श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।११३ । अन्नन्तानामेषामतद्धिते-
 परे संप्रसारणं स्यात् । मघोनः । मघवम्यामित्यादि । एवं श्वन् युवन् ॥
 न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६।१।३७। यून् । युवम्यामित्यादि । अ-
 र्वी । हे अर्वन् ॥ अर्वणस्त्रसावनजः । ६।४।१२७ । नञा रहितस्या-
 र्वन्नित्यस्य तु इत्यन्तादेशो न तु सौ । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वद्म्याम् ॥
 पथिमथृभुक्षामात् । ७।१।८५। सौ ॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ।
 ७।१।८९। पथ्यादेः ॥ थोन्यः । ७।१।८७। पथिर्मथोस्थस्य न्यादेशः
 सर्वनामस्थाने । पन्थाः । हे पन्थाः । पन्थानो । पन्थानः ॥ भस्य टे-
 लोपः । ७।१।९९। पथ्यादेः । पथः । पथिम्याम् । पथिभ्यः । एवं

१ मघवा इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह, मघवन्शब्दस्येति ॥

२ अधातोरीति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थमिति बोध्यम् । अञ्चतिग्रहणन्तु
 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति नियमार्थम् । एवं च गोमान् इवाचरतीति
 गोमान् इत्यादौ सम्प्रति धातुत्वेपि नुम् भवत्येवेति ॥

३ कचिदन्यदेवेत्यर्थकाद्बहुलग्रहणादित्यर्थः । बहूनर्थान् लातीति बहुलमिति
 व्युत्पत्तेश्चेति भावः ॥

४ थोन्य इत्यनेनैव सिद्धे, इतोऽत् सर्वनामस्थाने इत्येतद् ऋमुश्चिन्नर्थम् ॥

मन्याः । क्रमुक्षाः ॥ पणान्तो षट् । १ । १ । २४ । णान्ता नान्ता च
 संख्या पदसंज्ञा स्यात् । पञ्च २ । पञ्चमिः । षट्चतुर्थश्चेति नुट् ॥ नोप-
 धायाः । ६ । ४ । ७ । नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि । पञ्चानाम् । पञ्चसु ॥
 अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ७४ । हलादौ वा स्यात् ॥ अष्टाभ्य
 औश । ७ । १ । २१ । कृताकारादष्टनो जश्शसोरीश् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये
 कृतार्त्तनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । अष्टौ २ । अष्टमिः ।
 अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे अष्ट । पञ्चवत् ॥ ऋत्वि-
 ग्दधृक्त्सगदिगुणिगञुयुजिकृञ्चां च । ३ । २ । ५९ । एभ्यः
 क्तिन् । अच्चेः । सुप्युपपदे । युजिकृञ्चोः कैवल्योः । कृञ्चर्नलोपाभावश्च
 निपात्यते । कनायितौ ॥ कृदतिङ् । ३ । १ । १३ । अत्र धात्वधिकारे
 तिङ्मिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः ॥ वेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ । लोपः ॥
 क्तिन्प्रत्ययस्य कुः ८ । ३ । ६२ । क्तिन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोन्ता-
 देशः पदान्ते । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विग्याम् ॥ युजेरसमासे । ७ ।
 १ । ७१ । सर्वनामस्थाने लुम् । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । कुत्वेन
 नस्य डः । युङ् । युञौ । युञ्जः । युग्म्याम् । असमासे क्तिम् । सुयुग् ॥
 चोः कुः । ८ । २ । ३० । चवर्गस्य कवर्गः स्याज्जलि पदान्ते च ।

१ सख्यां विशेषयितुं 'णान्ता' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥

२ नलोपस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न प्रवर्तते इत्ययमारम्भः ॥

३ अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् वैकल्पिकं चेदमात्वमित्याशये-
 नाह-वास्यादिति ॥

४ कृतात्वस्येदमनुकरणं न तु रायो हलीत्यादिबत् लक्षणसम्पन्नमात्वं तथा सति
 नु उक्तज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकत्वात् लाघवात् अष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः ॥

५ क्तिनः कुः इत्युक्तेऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् क्तिन्नन्तस्य ग्रहणे सिद्धे
 य यग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे-क्तिन्प्रत्ययो यस्मादिति ॥

सुयुक् । सुयुजौ । सुयुजः । सुयुग्म्याम् । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । ख-
 न्याम् ॥ ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । ८ । २ । २६ ।
 झलि पदान्ते च । जश्चत्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राड्म्याम् ।
 एवम् । विभ्राट् । देवेट् । विश्वसृट् । परिमृट् ॥ 'परौ व्रजेः षः
 पदान्ते' । परावुपपदे व्रजेः क्तिप् दीर्घश्च पदान्ते पत्वमपि । परित्यज्य सर्वं
 व्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ विश्वस्य वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ।
 विश्वस्य दीर्घः स्यादसौ राट्शब्दे च परे । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् ।
 विश्वाराट् । विश्वराजौ । विश्वाराड्म्याम् ॥ स्क्रोः संयोगाद्योरन्ते च ।
 ८ । २ । २९ । पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककार-
 योलोपः । भृट् २ । सस्य श्रुत्वेन शः । झलां जश् झशीति शस्य जः ।
 भृजौ । भृजः । भृड्म्याम् । लदाद्यत्वं पररूपत्वम् ॥ तदोः सः सावन-
 न्त्ययोः । ७ । २ । १०६ । लदादीनां तकारदकारयोः सः स्यात्तौ ।
 स्यः । ल्यौ । ल्ये । सः । तौ । ते । यः । यौ । ये । एयः । एतौ । एते ।
 एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ॥ डे प्रथमयोरम् । ७ । १ ।
 । २८ । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ॥ त्वाहौ
 सौ । ७ । २ । १९४ । अनयोर्मपर्यन्तस्य ॥ शेषे लोपः । ७ । २ । १० ।
 अनयोष्टिलोपः । त्वम् । अहम् ॥ युवावौ द्विवचने । ७ । २ । १२ । द्वयो-

१ उक्तादन्यः शेषस्तथा च आत्वं यत्वं च प्रागुक्तं तद्विषयादन्यविभक्तिरिति
 शेषाद्वाच्यः । एवं च तद्विभक्तिनिमित्तभिन्नविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यलोप-
 इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्याह-अनयोष्टिलोप इति ॥

रक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने
भाषायाम् । ७ । २ । ८८ । औड्येतयोरात्वं लोके । युवाम् । आवाम् ॥
यूयवयौ जसि । ७ । २ । ९३ । अनयोर्मपर्यन्तस्य । यूयम् । वयम् ॥
त्वमावेकवचने । ७ । २ । ९० । एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो
विभक्तौ ॥ द्वितीयायां च । ७ । २ । ८७ । अनयोरात्स्यात् । त्वाम् । माम् ॥
शसो न । ७ । १ । १२९ । आभ्यां शसो नः । अमोर्पवादः । 'आदेः परस्य' ।
संयोगान्तलोपः । युष्मान् । अस्मान् ॥ योचि । ७ । २ । ८९ । अनयोर्वादे-
शोऽनादेशेऽजादौ विभक्तौ । त्वया । मया ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे ।
७ । २ । ८३ । अनयोरात्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥ तुभ्यमह्यौ ङयि । ७ । २ । ९५ ।
अनयोर्मपर्यन्तस्य । टिलोपः । तुभ्यम् । मयम् ॥ भ्यसोऽभ्यम् । ७ । १ ।
३० । आभ्यां परस्य । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥ एकवचनस्य । ७ । १ । ३२ ।
आभ्यां डसेत् । त्वत् । मत् ॥ पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ । आभ्यां
भ्यसः । युष्मत् । अस्मत् । तवममौ ङसि । ८ । १ । ९६ । अनयोर्मपर्य-
न्तस्य ॥ युष्मदस्मदभ्यां ङसोश् । ७ । २ । ९६ । तव । मम । युवयोः २ ।
आवयोः २ ॥ साम आकम् । ७ । २ । ३३ । आभ्यां साम आकम् ।
युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युष्मासु । अस्मासु ॥ युष्म-
दस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाङ्नावौ । ८ । १ । २० ।
पदात्परयोर्पादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वाङ्नावौ ॥ बहुवच-
नस्य वक्षसौ । ८ । २ । २१ । उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिवहुवच-

१ शिङ्गहणं सर्वादेशार्थमिति । २ एतत्पूर्वं 'पदस्य' 'पदात्' 'अनुदात्तं सर्व-
मपादादा' इत्येतत्सूत्रत्रयाधिकारः । तदाह—पदात्परयोरित्यादि ॥

नान्तयोर्बन्तसौ स्तः ॥ ते मयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ । उक्तवि-
धयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥ त्वामौ
द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ । उक्तविधयोर्द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामौ स्तः ।

श्रीशैस्त्वाऽयत्तु माऽपीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ॥

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥

सुखं वान्नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥

सोऽन्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥ २ ॥

(एकवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) एकस्तिङ्
वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव
शालीनां ते ओदनं दास्यामि । (एते वान्नावाद्य आदेशा अनन्वादेशे
वा वक्तव्याः) अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति । तव
भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥ न चवाहादैवयुक्ते ।
८ । १ । २४ । चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां
मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि ॥ पश्यार्थैश्चाना-
लोचने । ८ । १ । २५ । अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुमिर्योगे नैते
आदेशाः स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति
चक्षुषा ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । २६ । विद्यमान-

१ श्रीशैस्त्वित्यादिश्लोकद्वये पूर्वं क्रमेण द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्येकवचनस्योदाहर-
णानि ततो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीद्विवचनस्योदाहरणानि ततः क्रमेणासां बहुवचनस्यो-
दाहरणानीति बोध्यम् ॥ २ अनुदात्त- ॥

३ अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य युष्म-
च्छब्दस्यादेशः तथा त्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्मच्छब्द-
स्यादेश इति ॥

पूर्वात्प्रथमान्तादन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा ऽस्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन
हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वामेति वा ॥ सामन्त्रितम् ।
२ । ३ । ४८ । सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥
आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । २४ । भग्रे तव । देवा-
स्मान्पाहि ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।
८ । १ । ७३ । विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे
नाविद्यमानवत् । हरे दयालो नः पाहि । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ ॥
पादः पत् । ६ । ४ । १३० । पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य
पाच्छब्दस्य पदादेशः । सुपदः । सुपाद्गम्याम् । अग्रिमत् ।
अग्रिमद् । अग्रिमथौ । अग्रिमद्गम्याम् ॥ अनिदितां हल उप-
धायाः क्किति । ६ । ४ । २ । हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया
नस्य लोपः किति किति च । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः ।
नस्य कुत्वेन ङः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः ॥ अचः । ६ । ४ । १३८ ।
लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः ॥ चौ । ६ । ३ । १३८ । लुप्ताकारनकारेऽ-
ञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः । प्राचः । प्राचा । प्रागम्याम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ ।
प्रतीचः । प्रत्यगम्याम् । उदङ् । उदञ्चौ ॥ उद् ईत् । ६ । ४ । १२९ । उच्छ-
ब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् । उदीचः । उदीचा । उद-
गम्याम् ॥ समः समि । ६ । ३ । ९६ । अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् ।
सम्यञ्चौ । समीचः । सम्यगम्याम् ॥ सहस्य सधिः । ६ । ३ । ९५ । तथा ।
सध्यङ् । सध्यञ्चौ । सध्रीचः । सध्यगम्याम् ॥ तिरसस्तिर्यलोपे । ६ ।
३ । ९४ । अलुप्ताकारेऽञ्चतौ अप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्योदेशः । तिर्यङ् ।
तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यगम्याम् ॥ नाञ्चेः पूजायाम् । ६ ।

४।३०। पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न । प्राङ् । प्राञ्चौ । न-
 लोपाभावादल्लोपो न । प्राञ्चः । प्राङ्म्याम् । प्राङ्पु । प्राङ्क्षु । एवं पू-
 जार्थे प्रत्यङ्गुदयः । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्म्याम् । पयोमुक् ।
 पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । पयोमुग्म्याम् । मह पूजायाम् । 'वर्त्त-
 माने पृषन्महद्बृहन्नगच्छतृषच्च' । एते निपात्यन्ते । शतृवचैषां कार्यं स्यात् ।
 उगित्वान्नुम् । सान्त महतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० । सान्त-
 संयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ।
 महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महद्म्याम् ॥ अत्व-
 सन्तस्य चाधातोः । ६ । ४ । १४ । अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभि-
 न्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् ।
 शसादौ महद्वत् । भातेर्बवतुः । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि ढेर्लोपः । भवान् ।
 भवन्तौ । शत्रन्तस्य तु भवन् ॥ उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ । पाष्ट्वि-
 त्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः । नाभ्य-
 स्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ । नुम् न । ददत् । ददतौ । जक्षित्यादयः षट् । ६ ।
 १ । ६ । षट्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् ।

१ पृष्ठु क्षेत्रेने मह पूजायाम् बृह वृद्धौ गम्लु गतौ एते अतिप्रत्ययान्तोः तत्र
 महेः कर्मणि प्रत्ययः अत एव महानित्यत्र महते (पूज्यते) इति विग्रहः बृहे-
 र्वृद्धयभावः गमेर्जगादेशश्च निपात्यते ॥

२ इह अधातेरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधः
 नात्वन्तस्येति तदेतदाह-धातुभिन्नासन्तस्य चेति ॥

३ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उमेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थं तदाह-उभे समुदिते इति ॥

४ अत्र अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्यत आह-षट्धातवोऽन्ये जाक्षितिश्च
 सप्तम इति ॥

जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाप्रत् । दारिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीङ्
दीप्तिदेवनयोः । वेवीङ् वेतिना तुल्ये । एतौ छान्दसौ । दीभ्यत् वे यत् ॥

जक्षि जागृ दरिद्रा शास् दीधीङ् वेवीङ् चकास्तथा ॥

-अभ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः ॥ १ ॥

गुप् । गुव् । गुपौ । गुपः । गुभ्याम् ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालो-
चने कञ्च । ३ । २ । ६० । त्यदादिप्रूपपदेषु अज्ञानार्थादृशोर्धातोः कञ्
स्यात् चात्किन् ॥ आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ९१ । दृग्ङ्रवतुषु ।
तादृक् २ । तादृशौ । तादृशः । तादृग्न्याम् । त्रश्चेति षः । जश्त्वचर्त्वे । विट् २ ।
विशौ । विशः । विड्भ्याम् ॥ नशेर्वा । ८ । २ । ६३ । नशः कव-
गोऽन्तादेशो वा पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नड्-
भ्याम् । नग्भ्याम् ॥ स्पृशोलुदके किन् । ३ । २ । ५६ । अनुदके
सुप्युपपदे-स्पृशेः किन् । घृतस्पृक् २ । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । दधृक् २ ।
दधृपौ । दधृपः । दधृग्न्याम् । रत्नमुट् २ । रत्नमुपौ । रत्नमुपः । रत्नमुड्-
भ्याम् । पट् २ । पङ्क्तिः । पङ्क्त्यः । पण्णाम् । पट्सु । पट्सु । यत्तु
प्राचा पण्णा भैङ्णामित्युदाहृतं तत्प्रामादिकमेव । प्रत्यये नित्यवचनात् ॥
वोरूपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ । रेफवान्तस्य धातोरूपधाया
इकां दीर्घः पदान्ते । पिपठीः । पिपठिपौ । पिपठिषः । पिपठीभ्याम् ॥
नुम्बिसर्जनीयशर्व्यावायेऽपि । ८ । ३ । ७६ । एतैः प्रत्येकं व्यव-
धानेपीणूकुभ्याम् परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः । पृथ्वेन पूर्वस्य षः । पिपठीषु ।
पिपठीः । चिकीः । चिकीर्षा । चिकीर्षु । विद्वान् । विद्वान्सौ । हे विद्वन् ॥
वसोः संप्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ । वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणम् । विदुपः ।
वसुस्त्विति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् ॥ पुंसोऽसुङ् । १ । १ । ८९ । सर्व-

१ यरोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनान्नित्यमनुना-
सिक इति भावः ॥

नामस्थाने । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुंसः । पुंभ्याम् । पुंसु । ऋदु-
 शनेत्यनङ् । उशना । उशनसौ । (अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च
 वा वाच्यः) हे उशन । हे उशनन् । हे उशनः । उशनोभ्याम् । अनेहा ।
 अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । वेधोभ्याम् ॥ अदस
 औ सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ । सौ परे । तदोरिति सः ।
 असौ । (औत्वप्रतिषेधः साकष्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च) असकौ ।
 असुकः । त्यदाद्यत्वम्पररूपत्वम् । वृद्धिः ॥ अदसोसेर्दाडु दो मः । ८ ।
 २ । ८० । अदसोऽन्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । आन्तरत-
 म्याद्गस्वस्य उः । दीर्घस्य ऊः । अमू । जसः शी ॥ एत ईद्वहुवचने । ८ ।
 १ । ३ । ८० । अदसो दात्परस्यैत ईद्वस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासि-
 द्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमून् । मुत्वे कृते ।
 विसंज्ञायां नाभावः ॥ न मुने । ८ । २ । ३ । नाभावे कर्तव्ये कृते च
 मुभावो नासिद्धः । अमुना । अमूभ्याम् । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः ।
 अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥
 इति हलन्ताः पुँलिङ्गाः ।

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

नहो धः । ८ । २ । ३४ । शलि पदान्ते च ॥ नहिवृत्तिवृषिव्यधिरु-

१ ने इति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्तव्य इति । अन्यथा धेः परत्वाभावात्ता-
 भावो न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्याद् दीर्घं प्रति
 मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह-कृते चेति । एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते एकत्र विषय-
 सप्तमी अपरत्र तु सतिसप्तमीत्याश्रयणात् ॥

विसहितनिषु कौ । ६ । ३ । ११६ । क्तिन्तेष्पेषु पूर्वस्याणो दीर्घः ।
उपानत् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । क्तिन्-
न्तत्वाकुत्वेन हस्य घः । जइत्वचत्वे । उष्णिक् २ । उष्णिहौ । उष्णि-
ग्भ्याम् । द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युभ्याम् । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः ।
चतस्रः । चतसृभिः । चतसृभ्यः । चतसृणाम् । चतसृषु । का । के ।
काः । सर्वावत् ॥ यः सौ । ७ । २ । ११० । इदमो दीर्घः । 'इदमो मः' ।
इयम् । त्यदाद्यत्वम् । टाप् । दश्चेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे ।
इमाः । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः २ ।
अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । सक् २ । सजौ । सजः ।
सग्भ्याम् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवम्-तद् । यद् ।
एतद् । वाक् १ । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् ३ । अप् शब्दो नित्यं बहुवच-
नान्तः । असृजिति दीर्घः । आपः । अपः ॥ अपो भि । ७ । ४ । ४८ ।
अपस्तकारो भादौ प्रत्यये । अद्भिः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु ।
दिक् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । त्यदादिष्विति दशः क्तिन्विधा-
नादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृशौ । दृशः । दृग्भ्याम् । त्विद् । त्विपौ ।
त्विषः । त्विद्भ्याम् । ससजुषोरिति रुत्वम् । सज्जः । सजुषौ ।
सज्जुर्भ्याम् । आशीः । आशिषौ । आशीर्भ्याम् । असौ । उत्त्वमत्वे ।
अम् । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमूष्यै । अमूभ्यः ।
अमुष्याः २ । अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥
इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् ।

स्वनद्धाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । वाः । वारी । वारि । वारा ।
 वार्याम् । चत्वारि । किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि ।
 (अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः) एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ ।
 व्योम । व्योम्नी । व्योमनी । व्योमानि । ब्रह्म । (संबुद्धौ नपुंसकानां
 नलोपो वा वाच्यः) हे ब्रह्म । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्मणी । हे ब्रह्माणि । 'रोऽ-
 सुपि' । अहः । 'विभाषा द्विद्वयोः' । अह्नी । अहनी । अहानि ॥ अहन् ।
 ८ । २ । ६८ । अह्नित्यस्य हः पदान्ते । अहोम्याम् । दंढि । द-
 ण्डिनी । दण्डीनि । सुपथि । टिलोपः । सुपथी । सुपन्थानि । ऊर्क् । ऊर्जी ।
 उर्जि । नरजानां संयोगः । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । ते । तानि । यत् ।
 ये । यानि । एतत् । एते । एतानि । अवङ् स्फोटायनस्येति अवङ् ॥

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेर्चागतिभेदतः ॥

असंध्यवङ्पूर्वपरैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

स्वमुष्णु नव षड् भादौ पट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ॥

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥

गवाक् २ । गोची । गवाञ्चि । पुनस्तद्वत् । गोचा । गवाग्न्याम् ।
 शकृत् । शकृत्ती । शकृन्ति । ददत् । ददती ॥ वा नपुंसकस्य ।
 ७ । १ । ७९ । अभ्यस्तात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य क्लीबन्तस्य नुम्वा
 स्यात्सर्वनामस्थाने । ददन्ति । ददति । तुदत् ॥ आच्छीनद्योर्नुम् ७ । १ । ८० ।
 अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम्वा शीनद्योः । तुदन्ती । तुदती ।
 तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् ॥ शप्श्यनोर्नित्यम् ।
 ७ । २ । ८१ । शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् शीनद्योः ।

पचन्ती । दीव्यत् । दीव्यन्ती । धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्-
विसर्जनीयेति षः । धनूंषि । धनुर्म्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पयः ।
पयसी । पयांसि । पयोभ्याम् । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः ।
विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे । अम् । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ इति हलन्ता
नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथाव्ययानि ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् । ७ । १ । ३७ । स्त्वं । अन्तर् । प्रातर् ।
पुनर् । सुनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते ।
युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् ।
मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा ।
स्त्रयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । वत् । ब्राह्म-
णवत् । क्षत्रियवत् । सना । उपधा । सनत् । सनात् । तिरस् । अन्तरा ।
अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वाहा ।
स्वधा । अलम् । वषट् । भ्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा ।
विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुघा । पुरा । मिथो । मिथस् ।
प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम् । प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् ।
साकम् । सार्द्धम् । नमस् । हिरक् । धिक् । अथ । अम् । आम् ।
प्रतान् । प्रशान् । मा । माङ् । आकृतिर्गणोयम् । च । वा । ह । अह ।

१ तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथाहि । कामम् । प्रकामम् । भूयः । सांप्रतम् । परम् ।
साक्षात् । साचि । सत्यम् । मङ्क्षु । आशु । संवत् । अवश्यम् । उषा । ओम् ।
भूः । भुवः । ज्ञाति । ज्ञागिति । तरसा । सुष्टु । दुष्टु । सु । अदस् । कु । अञ्जसा ।
मिथस् । अस्तम् । स्थाने । वरम् । सुदि । वदि । इत्यादि ॥

एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । कुबित् । नेत् ।
 चेत् । चण् । यत्र् । कश्चित् । नह । हन्त । माकिम् । माकीम् । माकिः ।
 नकिम् । नकिः । आकीम् । माङ् । नञ् । यावत् । त्वै । द्वै । न्वै । रे ।
 श्रौपेद् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा । अलम् । वषट् । तुम् । तथाहि । खलु ।
 किल । अथ । सुष्ठु । स्म । आदह । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ।
 अवदत्तम् । अहंयुः । अस्तिक्षीरा । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ ।
 ए । ऐ । ओ । औ । पशु । शुक्म् । यथा । कथाच । पाट् । व्याट् ।
 अङ्ग । है । हे । भोः । अये । घ । विष्णु । एकपदे । पत् । आतः । चादि-
 रप्याकृतिगणः ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ । यस्मा-
 त्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् ।
 तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्त्रप्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् ।
 आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञौ । इति । एतदन्तमव्ययम् ।
 अत इत्यादि ॥ कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३९ । कृद्यो मान्त एजन्तश्च
 तदन्तमव्ययम् । स्मारस्मारम् । जीर्वसे । पिबथ्यै ॥ क्तातोमुन्कसुनः ।
 १ । १ । ४० । एतदन्तमव्ययम् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ।

१ एतेषामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः ॥

२ 'आमीक्ष्ये णमुल् च' इत्यनेन णमुल् 'अचो ङिति' इत्यनेन वृद्धिः रपरत्वम्
 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् ॥

३ 'तुमर्थे सेसेनहेऽसेन्' इत्यादिना असे प्रत्ययः । पिबथ्यै इत्यत्र च शब्धे
 प्रत्ययः । 'लशक्वतद्धिते' इत्यनेनेत्संज्ञा । 'पाम्नाप्मा' इत्यादिना पिबादेशः ॥

४ 'समानकर्तृ-' इत्यादिना क्त्वा । उदेतोस्त्वत्र चोत्पूर्वादिण् गतावित्य-
 स्मात् 'भावलक्षणस्येणकृन्वदि' इत्यादिना तोमुन् । विसृप इत्यत्र च 'सुपितृदोः
 कसुन्' इत्यनेन कसुप्रत्ययः ॥

अव्ययीभावश्च । १ । १।४१। अधिहारि ॥ अव्ययादाप्सुपः । २।४।
८२ । अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लृक् । तत्र शालायाम् । विहित-
विशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि
न गौणे । आप्प्रहणं व्यर्थम् । अव्ययस्यालिङ्गत्वात् । तथा च श्रुतिः—

सदृशं णिपुं लिङ्गेषु सर्वासु च त्रिमक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

वैष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योऽपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ २ ॥

अवगाहः । वगाहः । अपिधानम् । पिधानम् । इत्यव्ययानि ॥

इति सुबन्तं समाप्तम् ॥

१ एषा श्रुतिर्यद्यप्यव्ययमात्रे लिङ्गसंख्याकारकयोगाभावपराऽस्तीत्यधिहरि-
इत्यादीनामव्ययत्वं न स्यात्तथापि 'अव्ययीभावश्च' इति वचनसामर्थ्यादव्ययत्वमिति
बोध्यम् ॥

२ अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह—वैष्टीति । भागुरिनामक आचार्यः 'अव उपस-
र्गस्य अपि उपसर्गस्य च पूर्वाकारस्य लोपमिच्छति तथा निश्चदिशादिहलन्तशब्दाना-
मापमिच्छतीत्यर्थः ॥

अथ तिङन्तं प्रारभ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः॥ लट् । लङ् । लुट् । लृट् । लोट् । लोऽलङ् ।
लिट् । लुङ् । लुङा १५ पञ्चमो लकारश्चन्दोमात्रगोचरः॥ लः कर्मणि च
भावे चाकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६९ । लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि
च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥ वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।
वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ । उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य
नेत्वम् । भू सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायाम् । भू ल् इति स्थितोऽतिपूतम् द्वि
सिप् थम् थ मित्रस्मस्तातां इथासाथां धमिङ् वहि
महिङ् । ३ । ४ । ७८ । एतेऽष्टादश लदेशाः स्युः ॥ लः परस्मै-
पदम् । १ । ४ । ९९ । लदेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ तङाना-
वात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० । तङ् प्रत्याहारः शानच्चाकानचौ
चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥ अनुदात्तङित आत्मने-
पदम् । १ । ३ । १२ । अनुदात्तेत उपदेशे यो ङितदन्ताच्च धातो-
र्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ॥ स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रिया-
फले । १ । ३ । ७२ । स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् । कर्तृगा-
मिनि क्रियाफले ॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ । आत्मनेपद-
निमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि लस्य परस्मैपदं स्यात् ॥ तिङन्त्रीणित्री-
णि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ । तिङ् उभयोः पदयोजयच्चिकाः
क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ।
१ । ४ । १०२ । लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङन्त्रीणि त्रीणि । प्रत्येकमेकवचना-

दिसंज्ञानि स्युः ॥ युष्मद्युपपदं समानाधिकरणे स्थानिन्यापि मध्य-
मः । १ । ४ । १०५ । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्य-
माने च मध्यमः ॥ अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ । तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः ॥
शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ । मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । सू-
ति इति जाते ॥ तिङ्शित्सार्वधातुकम् । ३ । ४ । ११३ । तिङ् शितश्च
धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ कर्तरि शप् । ३ । १ । ६८ । कर्त्रर्थे
सार्वधातुके परं धातोः शप् ॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ।
अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । भवादेशः । भवति । भवतः ॥
झोन्तः । ७ । १ । ३ । प्रत्ययावयवस्य ऋष्यान्तादेशः । अतो गृणे । भव-
न्ति । भवसि । भवथः । भवथ ॥ अतो दीर्घो यञि । ७ । ३ । १०१ ।
अतोङ्गस्य दीर्घो यगादौ सार्वधातुके । भवामि । भवावः । भवामः ।
त भवति । नौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं
भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः ॥ शेषे विभा-
षाऽकत्वादावषान्त उपदेशे । ८ । ४ । १८ । उपदेशे कादिखादिवान्तवर्जं
गदनदाक्षरव्यस्मिन्धाताद्युपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य नेर्णवं वा स्यात् ।
प्रणिभवति । प्रनिभवति ॥ परोक्षे लिट् । ३ । ४ । ११५ । सूतनैघतनप-
रोक्षार्थवृत्तेर्यानोर्लिट् स्यात् । लस्य तिवाच्यः ॥ परस्मैपदानां णल-
तुलुस्थलथुसणल्वमाः । ३ । ४ । ८२ । लिट्स्तिवादीनां णलदयः स्युः ।

१ समानाधिकरणे इत्यस्य व्याख्यान 'तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति भिन्नप्रवृ-
त्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्' स्यानेति इत्यस्य
व्याख्यानम्-अप्रयुज्यमान इति ॥

२ व्यतीताया रात्रेः पश्चाद्धैन आगामिन्याश्च पूर्वाद्धैन सहितो दिवसः सकलोऽद्यत-
नः तद्विज्ञेऽद्यतनः ॥

भू अ इति स्थिते ॥ भुवो वुग्लुङ्गलिटोः । ६ । ४ । ८८ । भुवो वुगागमः
 स्यात् लुङ्गलिटोरचि ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ । लिटि
 परेऽनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य
 तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति जाते ॥ पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ।
 अत्र ये द्वे तयोः ॥ हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० । अभ्यासस्यादि-
 हल् शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते ॥ ह्रस्वः । ७ । ४ । ५९ । अभ्यासस्याचः ॥
 भवतेरः । ७ । ४ । ७३ । भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि ॥ अभ्यासे
 चर्च । ८ । ४ । ५४ । अभ्यासे झलं चरः स्युः जशश्च । झशं जशः खयां
 चर इति विवेकः । बभूव । वभूवतुः । बभूवुः ॥ लिट् च । ३ । ४ । ११५ ।
 लिङादेशस्तिर्बाद्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ आर्द्धधातुकस्येङ् वलादेः । ७ ।
 २ । ३५ । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविष । बभूविम ॥
 अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ । भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातुर्लुट् ॥ स्यता-
 सी लृलुटोः । ३ । १ । ३३ । धातोरितौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यश्वादः ।
 लृ इति लृलुटोर्ग्रहणम् ॥ आर्द्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ । तिङ्शि-
 द्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इद् ॥
 लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ । डित्वसामर्थ्यादभ्यासपि टेलोपः ।
 भविता ॥ तासस्त्योलोपः । ७ । ४ । ५० । सादौ प्रत्यये ॥ रि च । ७ । ४ ।
 ५१ । रादौ प्रत्यये तथा । भवितारौ । भवितारः । भवितारि ।
 भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥

१ एतत्पूर्वम् 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सूत्रद्वयमधिकार-
 विधायकं तस्मादयमर्थो लभ्यते ॥

लोट् शेषे च । ३ । ३ । १३ । भविष्यदर्थोद्धातोर्लोट् क्रियार्थायां
क्रियायां सन्ध्यामसत्वां च । इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति ।
भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः ।
भविष्यामः ॥ लोट् च । ३ । ३ । १६२ । विध्यादिप्त्र्येषु धातो-
र्लोट् ॥ आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥ एरुः ।
३ । ४ । ८६ । लोट इकारस्य उः । भवतु ॥ तुह्योस्तातङ्हाशिष्य-
न्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ । आशिषि तुह्योः । परत्वात्सर्वदेशः ।
ननु डिच्चेत्यस्य क्वावकाश इति चेच्छृणु । अनन्यार्थङकारयुक्तानडादिष्विति
गृहाण । भवतात् ॥ लोटो लङ्भवत् । ३ । ४ । ८५ । लोटस्तामा-
दयः सलोपश्च ॥ तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः । ३ । ४ । १०१ । दितश्च-
तुर्गा तामादयः स्युः । भवताम् । भवन्तु ॥ सेह्यपिच्च । ३ । ४ । ८७ । लोटः
मेहिः सोऽपिच्च । अतो हेः । ६ । ४ । १०५ । लक् । भव । भवतात् ।
भवतम् । भवत ॥ मेनिः । ३ । ४ । ८२ । लोटः ॥ आहुत्तमस्य पिच्च ।
३ । ४ । ९२ । लोटुत्तमस्याट् स पिच्च । हिन्योरुत्वन । इकारोच्चारण-
सामर्थ्यात् । भवानि ॥ ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० । ते गत्युपसर्गसंज्ञका
धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ आनि लोट् । ८ । ४ । १६ । उपसर्गस्थान्ति-
नित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । (दुरः
प्रवणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः) दुःस्थितिः । दुर्मवानि ।

१ 'तुमुन्षुली क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति प्रागुक्तं ततोऽन्यः शेष इत्याह—
अस्त्यामिति ॥

२ निलोट् इत्येव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रमनित्यमिति ज्ञापनार्थम् । तेन
'सागरं तर्तुकामस्य' 'जप्त्वा स्तोत्रम्' इत्यादि सिद्ध्यति ॥

(अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिणत्वेषूत्सर्गत्वं वाच्यम्) अन्तर्मवाणि ॥ नित्यं
 डितः । ३ । ४ । ९९ । सकारान्तस्य डितुत्तमस्य नित्यं लोपः । अलोन्त्य-
 स्येति सलोपः । भवाव । भवाम् ॥ अनद्यतने लङ् । ३ । २ । १११ ।
 अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् ॥ लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः । ३ । ४ । ७९ ॥
 एष्वङ्गस्याद् ॥ इतश्च । ३ । ४ । १०० । डितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं
 यत्तस्य लोपः । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभव-
 तम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ॥ विधिनिमन्त्रणा-
 मन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ । एष्वर्थेषु धातो-
 र्लिङ् ॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । ३ । ४ । १०३ । लिङः
 परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते कचिदनुबन्धकार्ये-

१ अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिं किञ्चिद् गत्वे चोपसर्गत्वं वाच्यम् । 'आतश्चोपसर्गं'
 इत्यङ्गिविधिस्ततश्च टाप् । यथा अन्तर्धा इत्यत्र एवमुपसर्गं वोः किः इति किञ्चिद्विधिः
 यथा अन्तर्धिः इत्यत्र ॥

२ विधिः प्रेरणम् । भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् ।
 आवश्यकं श्राद्धमोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टं
 सत्कारपूर्वकं व्यापारः । प्रार्थनं याच्ना ॥

३ प्रदाय, इत्यत्र स्थानिवद्भावेन कित्त्वमादाय 'धुमास्थागापाजहातिसां-
 हलि' इति ईत्वं प्राप्नोति तच्च 'न त्यपि' इति निषिध्यतेऽनो ज्ञायते 'अनुबन्ध-
 कार्येष्वनलविधाविति निषेधो न प्रवर्तते' एवञ्च लिङादेशः परस्मैपदानां
 स्थानिवद्भावेनैव ङित्वलामात्तदागमस्य यासुटो ङित्वं व्यर्थं स्यात् । तथा च
 तदपि व्यर्थं सन् 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इति सामान्यतो-
 ज्ञापयति ॥

ऽन्यन्विधाविति प्रतिषेध इति । तेन वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीष् न ॥ लिङः
 सलोपोनन्त्यस्य । ७।२।७१ । सार्वधातुकलिङोनन्त्यस्य सस्य लोपः ।
 इति प्राप्ते ॥ अतो ग्रेयः । ७ । २ । १० । अतः परस्य सार्वधातुकाव्ययस्य
 याम् इत्यस्य इप् । गुगः । 'लोपो व्योर्वलि' । भवेत् । भवेताम् ॥
 झेर्जुस् । ३ । ४ । १० । लिङः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत ।
 भवेयम् । भवेव । भवेम ॥ लिङाशिषि । ३ । ४ । ११६ । आशिषि
 लिङस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ किदांशिषि । ३ । ४ । २०४ ।
 आशिषि लिङो यासुट् कित् । स्कोरिति सलोपः ॥ किति च । १ । १।५।
 गित्किटिनिमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूया-
 स्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व ।
 भूयास्म ॥ लुङ् । ३ । २ । ११० । भूतार्थे धानार्लुङ् ॥ माङि लुङ्
 । ३ । २ । १७५ । सर्वलकारापवादः ॥ स्मोत्तरे लङ् च । ३।३।१७६।
 स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ॥ न्चिल लुङि । ३ । २ । ४३ । शबा-
 यपवादः ॥ च्लेः सिच् । ३।१।४४॥गातिस्थाद्युपाभूभ्यः सिचः
 परस्मैपदेषु । २ । ४ । ७७ । लुक् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्यते ॥
 भूसुवोस्तिङि । ७ । ३ । ८८ । भू सू एतयोः सार्वधातुके

१ 'वच परिभाषणे'इत्यस्मात् कमाणि लृटः ज्ञानच् 'स्यतासी-' इति स्यः कुत्वपत्वे,
 'आनेमुक्' इति मुक् वक्ष्यमाणा । अत्र स्थानियद्भावेन टित्त्वादुगित्त्वाच्च ङीष् प्राप्तेः,
 तन्निवारणमपि सामान्यतो ज्ञापनेनैव सिद्धमिति भावः ॥

२ डित्येनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादिस्थादौ 'वचिस्वपि-'इत्या-
 दिना संप्रसारणार्थम् । जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च । जागर्तंहि 'जाग्रोऽविचिण्'-इत्या-
 दिना ङिति पर्युदस्यते डित्वं चेह विशेषविहितेन कित्त्वेन बाध्यते ॥

तिङि गुणो न । अभूत् । अभूताम् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् ।
 अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम् ॥ न माङ्ग्योगे । ६ । ४ । ७४।
 अडाटौ न स्तः । मा भवान्भूत् । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ॥
 लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ । हेतु-
 हेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यदर्थाद्धातोर्लृङ् क्रियाया अनि-
 ष्यञ्चौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् ।
 अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव ।
 अभविष्याम । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । इत्यादि
 ज्ञेयम् । प्रभवतीत्यादौ उपसर्गाणामसमस्तत्वेपि संहिता नित्या । तदुक्तम्-

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥

इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादौ
 उत्पद्यते इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति ।
 परभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवति ।
 इत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तं च-

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ १ ॥

इति । अत सातत्यगमने । अतति । अततः । अतन्ति । अतसि ।
 अतथः । अतथ । अतामि । अतावः । अतामः ॥ अत आदेः । ७।४।७०।
 अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । आत । आततुः ।
 आतुः । आतिथ । आतथुः । आत । आत । आतिव । आतिम ।

१ अत्र च कुर्दं खुर्दं गुर्दं गुदं क्रीडायामेवेत्येवकारो ज्ञापकः । 'सिधतेर्गता'
 इत्यत्र गतिग्रहणमपि गत्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वे एव प्रमाणम् ॥

अनिना । अतिष्यति । अतु ॥ आङजादीनाम् । ६ । ४ ।
 ७२ । अजादेरङ्गस्याट् लुङ्लङ्लुङ्क्षु । आतत् । अतेत् । अत्यान् ।
 तृङि सिचि इडागमे कृते ॥ अस्ति^१सिचोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९६ । विद्यमानात्
 सिचोस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः ॥ इट् ईटि । ८ । २ । २८ । इट्
 परस्य सस्य लोपः स्यादीटि । (सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः) आनीत् ।
 आतिष्ठाम् ॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०९ । सिचो-
 भ्यस्ताद्विदेश्च परस्य डित्संन्विनो झेर्जुस् । आतिपुः । आतीः । आति-
 ष्टम् । आतिष्ट । आतिपम् । आतिष्व । आतिष्म । आतिष्यत् । एवम् ।
 अत्र रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्यवगमप्रवेशश्रवणम्भाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्य-
 वाज्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवतीत्यादि । षिध गत्वाम् ॥
 पुगन्तलवूपधस्य च । ७ । ३ । ८६ । पुगन्तस्य लवूपधस्य
 चाङ्गस्येको गुणः सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । धात्वादेरिति सः । सैधति ।
 पन्वम् । सिपेध ।

सेकृप्सृप्तृसृजस्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः षोपदेशाः स्युः ष्वस्क्स्विट्स्वट्स्वञ्ज्वत्स्मिडः ॥ १ ॥

दन्त्यः केवलदन्त्यः न तु दन्त्योष्ठजोऽपि । ष्वष्कादीनां पृथग्रहणात् ॥

१ अत्र सिच्ञ अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छन्दस्य सौत्रं भन्वम् ।
 अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः 'पञ्चम्याः सौत्रो लुक्' तदेतदभिप्रेत्याह-
 विद्यमानादित्यादि ॥

२ दन्त्यश्च अञ्च दन्त्याच्ची तौ अव्यवहितपरौ यस्मात्स दन्त्याजन्तः दन्त्याजन्त-
 आसौ सञ्च दन्त्याजन्तसः दन्त्याजन्तस आदिर्येषां धातूनां ते दन्त्याजन्तसादयः ।
 अजन्तसादयश्चैकाचः षोपदेशा बोध्याः ॥

असंयोगालिङ् कित् । १ । २ । ५ । असंयोगात्परोऽपि लिङ् कित्स्यात् ।
 सिषिधतुः । सिषिधुः । सिषेधित् । सिषिधुः । सिषिव । सिषेध । सिषि-
 धिव । सिषिधिम । सेधिता । सेधिष्यति । सेधतु । असेधत् । सेधेत् ।
 सिष्यात् । असेधीत् । असेधिष्यत् ॥ सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ।
 सातेः पदादेश्च सस्य षो न इति निषेवे प्राप्ते ॥ उपसर्गात्सुनोति-
 सुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसअस्वआम् ।
 ८ । ३ । ६५ । उपसर्गस्थानिमित्तादेशां सस्य षः ॥ सद्भिरप्रतेः ।
 ८ । ३ । ६६ । प्रतिभिन्नानुपसर्गात्सदेः सस्य षः ॥ स्तन्भेः ।
 ८ । ३ । ६७ । सौत्रस्य सस्य षः ॥ अवाञ्चालम्बनावि-
 दूर्ययोः । ८ । ३ । ६८ । अवात् स्तन्भेरेतयोरर्थयोः सस्य षः ॥
 वेश्च स्वनो भोजने । ८ । ३ । ६९ । व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य
 षः ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुद्स्तुस्वआम् ।
 ८ । ३ । ७० । परिनिविभ्यः परेपामेषां सस्य षः । निषेधति ॥ प्राक्
 सितादङ्गव्यवायेपि । ८ । ३ । ७१ । सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्
 प्राग्ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्गव्यवायेऽपि सस्य षः । न्यषेधत् । न्यषेधीत् ।
 न्यपेधिष्यत् ॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ।
 प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्या-
 सस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषेधेत् । निषिषिधतुः ॥ सेधते-
 र्गतौ । ८ । ३ । ११३ । गत्यर्थस्य सेधतेः सस्य षो
 न । गंगां विसेधति । एषम् । चित्ती संज्ञाने । शुच शोके ।

१ इह द्वे वाक्ये अर्च्यं पत्वविध्यर्थं द्वितीयं तु नियमार्थं स्थादीनां देशानामे-
 चाभ्यासस्य षत्वमिति नियमः ॥

गद् व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ नेर्गद्-नद्-पत्-पद्-छु-मा-स्यति
हन्ति-याति-वाति-द्राति-प्साति-वपति-बहति-शास्यति-
चिनोति-देग्धिषु च । ८ । ३ । १७ । उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं
स्यात् गदनशब्दिषु परेषु प्रणिगदति ॥ कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ । अभ्यासकवर्गह-
कारयोश्चवर्गदेशः ॥ अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ । वृद्धिः स्यात् ।
जिति णिति च प्रत्यये । जगाद् । जगदतुः । जगद्गुः । जगद्दिथ । ज-
गदथुः । जगद् ॥ णलुत्तमो वा ७ । १ । ९१ । णिस्स्यात् । जगाद् । ज-
गद् । गदिता । गदिष्यति । गदतु । अगदत् । गदेत् । गद्यात् ॥ अतो
हलादेर्लघोः । ७ । २ । ७ । हलादेर्लोरोत्तो वृद्धिर्धडादी सिचि परम्परेषु ।
अगादीत् । अगदीत् । अगदिष्यत् । णद् अव्यक्ते शब्दे ॥ णो नः ६ ।
१ । ६५ । धात्वादेशस्य नः । णोपदेशास्त्वनर्दानाटिनाथ्नाध्वनन्दनकनू-
नृत ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ । उपसर्गस्यान्नि-
मित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रण-
दति । नदति । ननाद् ॥ अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ ।
१२० । लिङ्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्म-
ध्यस्यास्यात् एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि । नेदतुः । नेदुः ॥ थलि

१ गदादीनां चतुर्णां श्राप निर्देशः स्वत्यादीनामेकादशानां श्रित्वा निर्देशश्च यङ्-
लुङ्निवृत्त्यर्थः, तेन प्रतिजागदीति इत्यादी णत्वं न । बुद्धान्देन शुषंशका दाधादयः-
पट् गृह्यन्ते । माशब्देन मेड्माडोरेव ग्रहणं 'बुपकृतिमाड्' इति पठित्वा भाषादी
तथा व्याख्यानात् ॥

२ 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमास-
ग्रहणम्, तस्मिन्कृते तु असमास एव स्यादित्यपेक्षेण कृतम् ॥

च सेटि । ६ । ४।१२१। इडुति थलि प्रागुक्तं स्यात् । नेदिथ । नेदथुः ।
 नेद । ननाद । ननद । नेदिव । नेदिम । नदिता । नदिष्यति । नदतु ।
 अनदत् । नदेत् । नद्यात् । अनादीत् । अनदीत् । अनदिष्यत् । श्च्युतिर्
 क्षरणे । (इर इत्संज्ञा वाच्या) ॥ शर्पूर्वाः खयः । ७।४।६१ । शिष्य-
 न्ते अम्यासस्य । हलादिशेषापवादः । चुश्च्योत ॥ इरितो वा । ३।१।५७।
 इरितो धातोश्च्लेरङ् वा परस्मैपदेषु । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् । यकार-
 रहितोऽप्ययम् । श्रोतति । चुश्च्योत । अश्च्योतत् । अश्च्योतीत् । च्युतिर्
 आसेचने । च्योतति । टुनदि समृद्धौ ॥ आदिर्भिटुडवः । १ । ३।५।
 उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः ॥ इदितो नुम् धातोः । ७ । १।५८।
 नन्दति । ननन्द । नन्दिता । नन्दिष्यति । नन्दतु । अनन्दत् । नन्दे-
 त् । इदिस्त्वानलोपो न । नन्द्यात् । अनन्दीत् । अनन्दिष्यत् । एवं
 कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासङ्केशनयोः । बिदि अवयवे ।
 बिन्दति । भिदीति पाठान्तरम् । भिन्दति । गडि वदनैकदेशे । गण्डति ।
 चदि आह्लादने । चन्दति । व्रदि चेष्टायाम् । व्रन्दति । कदि क्रदि
 क्रदि आह्वाने रोदने च । क्लिदि परिदेवने । तकि कृच्छ्रजीवने ।
 युगि जुगि वुगि वर्जने । मधि मण्डने । शिधि आम्राणे ।
 मन्थ विलोडने । मन्थति । ममन्थ । कित्त्वानलोपः । मथ्यात् । अर्च
 पूजायाम् । अर्चति ॥ तस्मान्नुड् द्विहलः । ७।४।७१ । द्विहलो धा-
 तोर्दीर्घाभूतादकारात् परस्य नुद् । आनर्च । आनर्चतुः । आनर्चुः ।
 अर्चिता । अर्चिष्यति । अर्चतु । आर्चत् । अर्चेत् । अर्च्यात् । आ-
 र्चीत् । आर्चिष्यत् । एवम् । अर्द्ध गतौ याचने च । अति अदि बन्धने ।

वन षण सम्भक्तौ । वनति । वनान् ॥ न शसददवादिगुणानाम् ।
 ६ । ४ । १२४ । शसेर्देर्षकारादीनां गुणशब्देन भावितो योऽत तस्य
 च एत्वान्यासलोपो न । ववनतुः । ववनुः । सनति । ससान । सेनतुः ।
 सेतुः ॥ ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ । जनसनखनामात्वं वा यादौ कृति ।
 सायात् । सन्यात् । वज ब्रज गतौ । ब्रजति । ववाज । ब्रजिता । ब्रजि-
 ष्यति । ब्रजतु । अब्रजत् । ब्रजेत् । ब्रज्यात् ॥ वदब्रजहलन्तस्याचः ।
 ७ । २ । ३ । एषामचो वृद्धिः परस्मैपदे सिचि । अब्राजीत् । अब्रजिष्यत् ।
 कटे वर्षावरणयोः । कटति । चकाट । कटिता । कटिष्यति । कटतु ।
 अकटत् । कटेत् । कटयात् ॥ ह्यन्तक्षणाश्वसजागृणिश्च्येदिताम् ।
 ७ । २ । ५ । हमयान्तस्य क्षणादेर्ष्यतस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ
 सिचि । अकटीत् । अकटिष्यत् । गुपू रक्षणे ॥ गुपूधूपविच्छिपणि-
 पनिभ्य आयः । ४ । १ । २८ । स्वाथे ॥ सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ ।
 ३२ । सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः ।

सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यपोऽथाचारक्विप् णिज्यङौ तथा ।

यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशमी सनादयः ॥ १ ॥

सनाद्यन्ता धातव इत्यस्यानन्तरं भवादय इत्येव सूत्रयितुं
 युक्तम् । धातुत्वाल्लुङादयः । गोपायति ॥ आयादय आर्द्ध-
 धातुके वा । ३ । १ । ३१ । आर्द्धधातुकविवक्षायां मायेयङ्णिङो वा

१ सूत्रेऽय्यवावयवीभावः पप्रत्यर्थः । तथा च शसददवादीनां योऽकार इत्यन्वय-
 संभवेऽपि अकारस्य गुणरूपत्वाद्भेदनिवन्धना पृष्ठी न संभवतीत्याशङ्क्य तन्नि-
 र्वाहार्थं व्याचष्टे-गुणशब्देन भावितस्येति । भावितत्वं च साक्षात्पर-
 सीधारणम् ॥

स्युः । (कास्वनेकाचो आम्बतव्यो लिटि) कास्व आम्बिधानान्मस्य
नेत्वम् ॥ अतो लोपः । ६ । ४ । ४१ । आर्द्धधातुकोपदेशे यददन्तं
तस्यातो लोप आर्द्धधातुके ॥ आमः । २ । ४ । ८१ । आमः परस्य
लृक् ॥ कृञ्धातुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० । आमन्ताल्लिट्पराः
कृन्वस्तथोऽनुप्रयुज्यन्ते तेषां द्वित्वादि ॥ डरत् । ७ । ४ । ६६ । क-
न्व्यासस्य ऋतोऽस्यात्प्रत्यये । वृद्धिः । गोपायांचकार । द्वित्वात्परत्वाच्चणि
प्राप्ते ॥ द्विर्वचनेऽच । १ । १ । ५९ । द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच
आदेशो न द्वित्वे कर्त्तव्ये । गोपायांचक्रतुः । गोपायांचक्रुः ॥ एकाच्च
उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० । उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च
ततः परस्यार्द्धधातुकस्येण न ।

उदृदन्तैर्यौतिरुष्णुशीस्तुनुक्षुश्विडीङ्गभिः ।

वृहवृग्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

कान्तेषु । शक्ृ एकः । चान्तेषु । पच् । मुच् । रिच् । षच् । विच् ।
सिच् । एते षट् । छान्तेषु प्रच्छेकः । जान्तेषु त्यज् । निजिर् । भज् ।
भञ्ज् । भुज् । भस्ज् । मस्ज् । यज् । युज् । रुज् । रञ्ज् । विजिर् । सज्ज् ।
स्वज्ज् । सृज् । पञ्चदश । दान्तेषु । अद् । क्षुद् । खिद् । छिद् ।

१ लिटो लुगित्यर्थः ॥

२ 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यात् अनुप्रयोगोऽन्य-
स्यापीति शयते । तेन 'कृन्वस्तियोगे-' इत्यतः 'कृञो द्वितीयः' इति अकारेण प्रत्या-
हाराश्रयणात् कृन्वस्ति अमः तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादात्म्यकृतीनां विशेषवाचित्वा-
त्तदर्थयोरभेदान्ययः । यदि इह कृन्वन्नेन एक एव धातुर्यहोत, तदा धात्वन्तरस्य
प्राप्त्यभावात् 'आम्प्रत्ययवत्-' इति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य कृञः, इति विशेषणं
व्यर्थं स्यादिति भावः ॥

तुद् । नुद् । पथ । भिद् । विद् । निन्द । शद् । सद् । स्विच् । स्कन्द ।
हृद् षोडश । धान्तेषु । कुष् । क्षुष् । बुध्य । वन् । युष् । रुष् ।
राष् । व्यष् । शुष् । साष् । सिध्य एकादश । नान्तेषु । मन्यहनौ
द्वौ । पान्तेषु । आप् । क्षिप् । छुप् । तप् । तिप् । तृप् । दृप् । लिप् ।
छप् । वप् । शप् । स्वप् । सृप् त्रयोदश । भान्तेषु । यम् । रम् ।
लम् । त्रयः । मान्तेषु । गम् । नम् । स्म । यम् चत्वारः । शान्तेषु ।
कुश् । दंश् । दिश् । दृश् । मृश् । रिश् । रुश् । लिश् । विश् ।
स्पृश् दश । षान्तेषु । कृप् । खिष् । तुप् । द्विप् । दुप् । पुष्प । पिप् ।
विप् । शिप् । णिष्प्य एकादश । सान्तेषु । घस्भसती द्वौ । हान्तेषु ।
दह् । दुह् । दिह् । नह् । मिह् । रह् । लिह् । वह् अष्टौ । अनुदात्ता
हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् । गोपायांचकर्थ । गोपायांचकथुः ।
गोपायांचक । गोपायांचकार । गोपायांचकृव । गोपायांचकृम । गोपा-
यांचकृव । गोपायामास । जुगोय । जुगुयुः । जुगुपुः ॥ स्वरतिसृत्तिसृ-
यतिधून्नुदितो वा । ७ । २ । ४४ । स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेरा-
र्द्धधातुकस्येड् वा । जुगोपिथ । जुगोपृथ । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता ।
गोपायिष्यति । गोप्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । गोपाय्यात् ।
गुंय्यात् । अगोपायीत् ॥ नेटि । १ । २ । ४ । इडादौ सिचि हलन्तलक्षणा वृ-
द्धिर्न । अगोपीत् । अगौप्तीत् । झलो झलि ॥ ८ । २ । २६ । झलः
परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । अगौप्ताम् । अगौप्सुः । अगौप्सीः ।
अगौप्सम् । अगौप्स । अगौप्सम् । अगौप्स्व । अगौप्स्म । अगोपायिष्य-
त् । अगोपिष्यत् । अगोप्स्यत् । क्षि क्षये । क्षयति । चिक्षाय । चि-

क्षियतुः । चिक्षियुः । एकाच इति निषेधे प्राप्ते ॥ कृस्तृभृस्तुष्टु-
श्रुवो लिटि । ७।२।१३। क्रादिभ्य एष लिट् इण्ण स्यादन्यस्मादनिटोऽपि
स्यात् ॥ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् । ७।२।१६। उपदेशेऽजन्तो
यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्ण ॥ उपदेशेऽत्वतः । ७ ।
२ । ६२ । उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्ण ॥
ऋतो भारद्वाजस्य । ७।२।६३। तासौ नित्यानिट् ऋदन्तस्यैव थलो नेद्
भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य तु स्यादेव । अयमत्र संग्रहः-

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सैङ् भवेत् ॥ १ ॥

चिक्षियिथ । चिक्षेथ । चिक्षियथुः । चिक्षियाचिक्षाय । चिक्षयाचिक्षियिव । चि-
क्षियिम । क्षेता । क्षेप्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् ॥ अकृत्सार्वधातुकयो-
र्दीर्घः । ७ । ४ । २५ । अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये न तु कृत्सा-
र्वधातुकयोः । क्षीयात् ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २।१। इग-
न्ताङ्गस्य वृद्धिः परस्मैपदपरे सिचि । अक्षैषीत् । अक्षेप्यत् । तप स-
न्तापे । तपति । तताप । तेपतुः । तेपुः । तेपिथ । ततपथ । तप्ता ।
तपस्यति । तपतु । अतपत् । तपेत् । तप्यात् । अताप्सीत् । अताप्ताम् ।
अतपस्यत् ॥ निसस्तपतावनासेवने । ८ । ६ । १०२ । षः स्यात् ।
आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्ठपति । क्रमु पादविक्षेपे ।

१ कृस्तृभृ एषामनुदात्तत्वात् ' एकाच उपदेशे-' इति प्रकृत्याश्रय इण्णिपेधे
सिद्धे वृहवृजोस्तुदात्तत्वात् ' श्र्युकः किति' इति प्रत्ययाश्रये च निषेधे प्राप्ते निय-
मार्थमिदम् । स च नियमः-प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिष्पिषेधः स लिटि
चेत्तर्हि क्र्यादिभ्य एवेत्येवं रूपः ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्कमुक्रमुत्रसिचुटिलषः । ३।१।७० । एभ्यः
 इयन्वा कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे राप् ॥ क्रमः परस्मैपदेषु ७।३।७६ ।
 क्रमेर्दीर्घः परस्मैपदे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम ॥ स्तुक्रमोर-
 नात्मनेपदनिमित्ते । ७।२।३६ । अत्रैवेद् । क्रमिता । क्रमिष्यति ।
 क्रान्यतु । क्रामतु । अक्राम्यत् । अक्रामत् । क्राम्येत् । क्रामेत् । क्रम्या-
 त् । अक्रमात् । अक्रमिष्यत् । चमु छमु जमु झमु अदने ॥ छिबुक्क-
 मुचमां शिति । ७।३।७५ । अचो दीर्घः । (आङि चम इति वक्तव्यम्)
 आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् । स्खल संच-
 लने । स्खलति । चस्खाल ॥ अतो ल्रान्तस्य । ७।२।२ । अतः
 सर्मापां यौ लौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः परस्मैपदे सिचि । अस्खालीत् ।
 अस्खलिष्यत् । त्सर छगगतौ । अत्सारीन् । पा पाने ॥ पाप्राध्मास्था-
 म्नादाण्डश्यर्तिसर्तिशदसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छ-
 पश्यच्छर्थौशीयसीदाः । ७।३।७८ । पादीनां पिवादयः स्युरित्सङ्ग-
 कशादौ प्रत्यये । पिवादेशोऽदन्तस्तेन न गुणः । पिवति ॥ आत औ
 णलः । ७।१।३४ । आदन्ताद्वातोर्णल औकारादेशः । पपौ ॥ आतो
 लोप इटि च । ६।४।६४ । अजाद्योर्धधातुकयोः कृदिटोः
 परयोरातो लोपः । पपतुः । पपुः । पपिथ । पपाथ । पपथुः ।
 पप । पपौ । पपिव । पपिम । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् ।
 पिबेत् ॥ एलिङि । ६।४।६७ । घुसङ्गानां मास्थानोपिबतिजहाति-
 स्यतीनां चात एत्वमार्धधातुके किति लिङि । पिपात् । गातिस्थिति

१ स्तुक्रमोर्दत्तात्तत्सर्वत्रेदि प्राप्ते नियमार्थमिदमर्थेदि अत्रैवेडिति ॥

सिचो लृक् । अपात् । अपाताम् ॥ आतः । ३ । ४ । ११० ।
 सिज्जुकि आदन्तादेव ज्ञेजुस् ॥ उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ९६ । अप-
 दान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः । अपुः । अपास्यत् । ग्लै म्लै हर्षक्षये ।
 ग्लायति ॥ आदेच उपदेशेऽशिति । ६ । १ । ४५ । उपदेशे एजन्तस्य
 धातोरात्वं न तु शिति । जलौ । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्ला-
 यत् । ग्लयेत् ॥ वान्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ । घुमास्थादे-
 रन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा आर्धधातुके किति लिङि । ग्लेयात् ।
 ग्लयात् ॥ यमरमनमातां सकृ च । ७ । २ । ७३ । एषां सकृ
 श्यादेभ्यः सिच इद् परस्मैपदेषु । अग्लासीत् । अग्लास्यत् । एवं ग्लायति ।
 धेद् पाने । धयति । दधौ ॥ दाधाद्यद्वाप् । १ । १ । २० । दारूपा
 धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदेधौ विना । धेयात् ॥ विभाषा धेद्-
 श्वयोः । ३ । १ । ४९ । आभ्यां च्लेश्चङ् वा ॥ चङि । ६ । १ । ११ ।
 अनभ्यासधात्ववयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य । अदधत् ।
 अदधताम् ॥ विभाषा ग्राधेद्शाच्छासः । १ । ४ । ७८ । एभ्यः सिचो
 लृग्वा परस्मैपदेषु । अधात् । अधाताम् । अधुः । पक्षे इट्स्कौ । अधा-
 सीत् । अधासिष्टाम् । अधासिष्ठुः । ह्यै न्यक्करणे । धायति । द्वे स्वप्ने ।
 द्रायति । अ तृप्तौ । ध्रायति । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यायति ।
 रै शब्दे । रायति । स्त्य ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । स्त्यायति ।
 षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठथा-
 सतात्प्रादौ भविष्यति । खै खदने । खायति । क्षै जै वै क्षये ।
 क्षायति । जायति । सायति । घुमास्येत्यत्र 'विभाषा ग्राधेद्-

इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिञ्जलौ न । सायात् ।
असासीत् । कै गौ शब्दे । शौ श्रौ पाके । पै औवै शोषणे । पायात् ।
अपासीत् । घुमास्येर्तात्वं तदपवाद एलिङीत्येत्वम्, गातिस्येति सिञ्जलौ
च न । (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्) इति पारूपस्य
लाक्षणिकत्वात् । ह्रै वेष्टने । स्तायति । ह्रौ वेष्टने । शोभायां चेत्येके ।
स्त्रायति । दैप् शोवने । दायति । अधुत्वादेत्वसिञ्जलौ न । दायात् ।
अदासीत् । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । प्रायात् । ग्रैयात् । अग्रात् ।
अग्रासीत् । अग्रास्यत् । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । घ्रा गति-
निवृत्तौ । तिघ्रति । म्यादिष्विति षत्वम् । अधितष्ठौ । उपसर्गादिति
षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । सत्वे कृते प्रकृतिस्तवर्गः स्यात् ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।

सकारजः शकारश्चे पाट्टवर्गस्तवर्गजः ।

गातिस्येति सिचो लृक् । अस्यात् । म्ना अम्यासे । मनति ।
दाण् दाने । प्राणियच्छति । ह्रौ कौटिल्ये । हरति ॥ ऋतश्च सं-
योगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० । ऋदन्तस्य संयोगादेरंगस्य गुणो लिटि ।
उपधाया वृद्धिः । जहार । जहरतुः । जहरुः । जहर्ध । जहरथुः ।
जहर । जहार । जहर । जहारिष । जहारिम । हर्ता ॥ ऋद्धनोः
स्ये । ७ । २ । ७० । ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् । हारिष्यति । हरतु ।
अहरत् । हरेत् ॥ गुणोर्तिसंयोगाद्योः । ७ । ४ । २९ । अतः संयो-
गादेर्ऋदन्तस्य च गुणो यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च । हर्यात् ।

१ लक्षणाानुसन्धानजन्यसाधुत्वप्रतिपत्तिविषयं लाक्षणिकम्, प्रतिपदोक्तत्वं तु
साक्षादुच्चारितत्वम्, यथा ' पा रक्षणे ' इति वातौ इति ॥

अह्वर्षीत् । अह्वरिष्यत् । स्मृ शब्दोपतापयोः । स्वरति । स्वरतीति घट् ।
 'सस्वरिष्य' । सस्वरर्थ । वमयोस्तु स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्
 प्रतिषेधकाण्डारंभसामर्थ्याच्छ्रुयुक्तः कितिाति निषेधे प्राप्ते ऋादिनियमान्नित्य-
 मिट् । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वाद्द्वनोरिति नित्यमिट् । स्वरि-
 ष्यति । स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति । हृ संवरणे । हरति । सृ
 गतौ । ऋादित्वानेट् । ससर्थ । ससृव । ससृम ॥ रिङ्शयग्लिङ्शु । ७ ।
 ४ । २८ । शे यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङ् । रिङि प्रकृते
 रिङ्विधिसामर्थ्यान्न दीर्घः । स्त्रियात् । असार्षीत् । शीघ्रगतौ तु
 पात्रेति शिति धौरादेशः । धावति । गृ घृ संचने । धवृ हृच्छने ।
 ध्वरति । दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यति ॥ विभाषा सृजि-
 दृशोः । ७ । २ । ६५ । आभ्यां थल इङ् वा ॥ सृजिदृशोर्दृ-
 ल्यमकिति । ६ । १ । ५८ । अनयोःमागमः स्याज्जलादावकिति ।
 दद्रष्ट । ददृशेथ ॥ षटोः कः सि । ८ । २ । ४१ । द्रक्ष्यति । दृश्यात् ॥
 इरित्वादङ् वा ॥ ऋदृशोर्गङ्गि गुणः । ७ । ४ । १६ । अदर्शत् ॥
 न दृशः । ३ । १ । ४७ । क्लेर्वक्ष्यमाणः कसो न । अद्राक्षीत् ॥
 अद्रक्ष्यत् । श्रु श्रवणे ॥ श्रुवः शृ च । ३ । १ । ७४ । श्रुवः शृ
 आदेशः श्नुप्रत्ययश्च कर्तरि सार्वधातुके । शृणोति ॥ सार्वधातुक-
 मपित् । १ । २ । ४ । अपित्सार्वधातुकं ङिङ्प्रत्यात् । शृणुतः ॥
 हुश्रुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ । जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्त-

१ 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इत्यनेन दीर्घो नेत्यर्थः ॥

२ ह्रस्वः कौटिल्यम् ॥

३ ऋादिनियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥

स्यानेकाचोऽङ्गस्यासंयोगपूर्वस्योर्णस्य यण् स्यादचि सर्वधातुके । शृण्वन्ति ।
 शृणोषि । शृणुथः । शृणुथ । शृणोमि ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां
 म्वोः । ६ । ४ । १०७ । असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा
 म्वोः परयोः । शृण्वः । शृणुवः । शृण्मः । शृणुमः । शृश्राव ।
 शृश्रुवतुः । शृश्रुवुः । शृश्रोय । शृश्रविय । शृश्रुवथुः । शृश्रुव । शृश्राव ।
 शृश्रव । शृश्रुव । शृश्रुम । श्रोता । श्रोष्यति । शृणोतु । शृणुतात् ।
 शृणुताम् । शृण्वन्तु ॥ उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ।
 असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेर्लुक् । शृणु । शृणुतम् । शृणुत । गुणा-
 वादेशौ शृणवानि । शृणवाव । शृणवाम । अशृणोत् । अशृणुताम् ।
 अशृण्वन् । अशृणोः । अशृणुतम् । अशृणुत । अशृणवम् । अशृण्व ।
 अशृणुव । अशृण्म । अशृणुम । शृणुयात् । शृणुयाताम् ॥ उरस्यप-
 दान्तात् । ६ । १ । ९६ । अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः
 स्यात् । शृणुयुः । शृणुयाः । शृणुयातम् । शृणुयात । शृणुयाम् । शृणुयाव ।
 शृणुयाम । श्रूयात् । अश्रौषीत् । अश्रोष्यत् । गम्ल् लृप्ल् गतौ ॥
 इषुगमियमां छः । ७ । ३ । ७७ । शिति । गच्छति । जगाम ॥ गमहन-
 जनखनघसां लोपः कृत्यनङि । ६ । ४ । १८ । एषामुपधाया लोपः
 स्यादजादौ कृति न त्वङि । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ ।
 जग्मथुः । जग्म । जगाम । जगम । जग्मिव । जग्मिम । गन्ता ॥
 गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ । गमेः सादेराद्धधातुकस्येट् परस्मै-
 पदेषु । गमिष्यति । गच्छतु । अगच्छत् । गम्यात् ॥ पुषादिद्युताद्यल्-
 दितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ । इयन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च
 परस्य च्छेरङ् परस्मैपदेषु । अगमत् । अगमिष्यत् । सर्पति ॥ अनु-

दात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६।१।५९। उपदेशेऽनुदात्तो
 य ऋदुपधस्तस्याम्वा झलादावकिति । सता । सर्ता । असृपत् । जिह्विदा
 अव्यक्ते शब्दे । क्ष्वेदति । यभ मैथुने । यमति । वेद् । येमिथ ॥
 झषस्तथोर्धोऽधः । ८।२।४०। झषः परयोस्तथयोर्धः स्यात् न तु दधा-
 तेः । ययब्ध । यब्धा । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता ।
 नंस्यति । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । त्यज हानौ । त्यजति । तत्याज ।
 तत्यजिथ । तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । अत्याक्ताम् । अत्यक्ष्यत् । अक्षू
 व्याप्तौ ॥ अक्षोन्यतरस्याम् । ३।१।७५। शुर्वा स्यात्कर्त्तरि सार्वधातुके ।
 पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्षति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ट ।
 अक्षिता । अष्टा । अक्षिष्यति । स्कोरिति कलोपः ॥ षढोः कः सि ।
 ८।२।४१। अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् ।
 आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयाताम् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् । आक्षीत् ।
 आक्षिष्टाम् । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥ तनूकरणे तक्षः । ३।१।७६।
 शुर्वा शब्धिषये । तक्ष्णोति । तक्षति वा काष्ठम् । ततक्ष । ततक्षिथ ।
 ततष्ट । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे
 किम् । वाग्मिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । रक्ष पालने । रक्षति ।
 णिक्ष जुम्बने प्रणिक्षति । वक्ष रोषे । संवात इत्येके । वक्षति । मृक्ष
 संघाते । मक्ष इत्येके । तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणम् । त्वचो ग्रहणं
 च । पक्ष परिग्रह इत्येके । सूक्ष आदरे । सुसूक्ष्म । काक्षि वाक्षि
 माक्षि काङ्क्षायाम् । द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोरवासिते च । चूष
 घाने । तूष तुष्टौ । पूष वृद्धौ । मूष स्तेये । लूष रूष मूषायाम् । शूष
 प्रसवे । यूष हिंसायां, जूष च । भूष अलंकारे । जि जये । जयति ॥

सन्लिङोर्जेः । ७ । ३ । ५७ । सँल्लिङ्निमित्तादभ्यासात्परस्य जेः कुत्वम् ।
जिगाय । जिग्यतुः । जिगयिथ । जीव प्राणधारणे । जीवति ।
पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये । पीवति । पिपीव । मुर्वी बन्वने ॥
उपधायां च । ८ । २ । ७८ । धातोरुपधाभूतयोरेफकारयोर्हल्परयोः
परत इको दीर्घः स्यात् । मूर्वति । पूर्व पर्व मर्व पूरणे । पूर्वति ।
पर्वति । मर्वति । चर्व अदने । चर्वति । कष खष शिष जष झष शष
चष मष रुष रिष हिंसार्थाः । शेषति । शिशेष । शेषा ॥ शल
इगुपधादनिटः कसः । ३ । १ । ४५ । इगुपधो यः शलन्तस्तस्माद-
निटश्छेः कसादेशः । अशिक्षत् ॥ तीषसहलुभरुषरिषः । ७ । २ । ४८ ।
इच्छत्यादेः परस्य तादेराद्धधातुकस्येड् वा । रोषिता । रोष्टा । भष भर्त्सने ।
इह भर्त्सने श्वरवः । पुष पुष्टौ । पोषिता । अनुदात्तेषु पुष्येति श्यना
निर्देशादयमुदात्तः । अङ्विधौ देवादिकस्य ग्रहणात् नाङ् । अपोषीत् ।
श्रिषु श्लिषु शुषु प्लुषु दाहे । शेषति । छेषति । प्रोषति । प्लोषति ॥

इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

एध वृद्धौ । टित आत्मनेपदानां टेरे । ३ । ४ । ७९ । टितो
लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् । एधते ॥ आतो डितः । ७ । २ । ८१ ।
अतः परस्य डितामात इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥ थासस्से ।
३ । ४ । ८० । टितो लस्य । एधसे । एधेथे । एधध्वे । एधे । एधावहे ।
एधामहे ॥ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ । इजादिर्यो
धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् ङिति ॥ आम्प्रत्ययवत्कृजोनुप्रयो-
गस्य । १ । ३ । ६३ । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृजोप्यात्म-

नेपदं स्यात् ॥ लिटस्तङ्गयोरिशिरेच् । ३।४।८१ । एकारोच्चारणं ज्ञाप-
कम् । तडादेशानां टेरेत्वनेति । तेन डारौरसां न । एधांचक्रे । एधांचक्राते ।
एधांचक्रिरे । एधांचकृषे । एधांचक्राथे ॥ इणः षीध्वंलुङ्लिट्ठां
धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ । इणन्तादंगात्परेषां षीध्वंलुङ्लिट्ठां धस्य ढः ।
एधांचकृद्धे । एधांचक्रे । एधांचकृवहे । एधांचकृमहे । एधांबभूव । एधामास ।
अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्मभावो न । अन्यथा हि कश्चानुप्रयुज्यत इति
कुम्भिति वा ब्रूयात् । एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे ।
एधितासाथे ॥ धि च । ८ । २ । २५ । धादौ प्रत्यये सलोपः । एधि-
ताब्धे ॥ ह एति । ७।४।५२ । तासस्त्योः सस्य हः स्यात् । एधिताहे ।
एधितास्वहे । एधितांस्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे ।
एधिष्येथे । एधिष्यन्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥ आमेतः ।
३ । ४ । ९० । लोट एत आम् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥
सवाभ्यां वामौ । ३।४।९१ । सवाम्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्वामौ स्तः ।
एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् । एत ऐ । ३।४।९३ । लोडुत्तमस्य । ऐधे ।
ऐधावहे । ऐधामहे । 'आटश्च' । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः ।
ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥ लिङः सीयुट् । ३ ।
४।१०२ । लिङः सलोपोनन्त्यस्येति सलोपः ॥ लोपो व्योर्वलि । ६।१ ।
६६ । ऐधत । ऐधेयाताम् ॥ इस्य रन् । ३ । ४ । १०५ । लिङः । ऐधे-

१ न च 'लिटस्तङ्गयोरिशिरेच्' इत्येवमेव मात्रालाघवेन पठितव्यं पश्चाच्च 'टित
आत्मनेपदानां टेरे' इत्यनेन एत्वं भविष्यत्येवेत्यत आह-एकारोच्चारणं ज्ञापक-
मिति, तथा चैकारोच्चारणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति 'तडादेशानां टेरेत्वं न' इति, अत एव
रसां नैत्वमिति भावः ॥

रन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेचम् ॥ इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ । लिङ्-
 देशस्य । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ॥ सुट् तिथोः ॥ ३ । ४ । १०७ । लिङ्स्तथोः
 सुट् । यलोपः । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्टाः ।
 ऐधिषीयास्थाम् । एधिषीचम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ।
 ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥ आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ७ । १ । ५ । अनकारात्परस्या-
 त्मनेपदेषु झस्य अत्स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्टाः । ऐधिषाथाम् ।
 ऐधिद्वम् । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्ये-
 ताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यचम् । ऐधिष्ये ।
 ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । कमु कान्तौ ॥ कमेणिङ् । ३ । १ । ३० ।
 स्वार्थे । कामयते ॥ अयामन्तालवाग्येत्विष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ।
 एषु णेरय् । कामयांचके । आयादय इति वा णिङ् । चकमे । चकमाते । चक-
 मिरे । चकमिषे । चकमाथे । चकमिष्वे । चकमे । चकमिवहे । चक-
 मिमहे । कामयिता । कामिता । कामयिष्यते । कमिष्यते । कामयताम् ।
 अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट । कमिषीष्ट ॥ निश्चिद्रुद्धुभ्यः
 कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ । ण्यन्तात् श्यादिभ्यश्च ञ्छेचङ् कर्त्रर्थे
 लुङि । अकाम इ अ त इति स्थिते ॥ णेरानिटि । ६ । ४ । ५१ ।
 अनिडादावार्द्धधातुके परे णेलोपः ॥ गौ चङ्चुपधाया द्वस्वः । ७ ।
 ४ । १ । चङ्परं गौ यदंगं तस्योपधाया द्वस्वः ॥ सन्वल्लघुनि
 चङ्परं ऽनग्लोपे । ७ । ४ । ९३ । चङ्परं गौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो
 लघुपरस्तस्य सनीव कार्यं स्याणावग्लोपेऽस्ति ॥ सन्यतः । ७ । ४ । ७९ ।
 अभ्यासस्यात इत्सनि ॥ दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ९४ । लघोरभ्यासस्य

दीर्घः सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङ्भावपक्षे । (कमेश्चलेश्चङ्
वाच्यः) अचकमत । अकामयिष्यत । अकमिष्यत । भाम क्रोधे ।
भामते । बभामे । क्षमूष् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे ।
चक्षंसे । चक्षमिवहे । चक्षमिमहे । म्वोश्च । ८ । २ । ६५ । मान्तस्य
धातोर्मस्य नः स्यान्वोः परयोः । चक्षप्वहे । चक्षप्महे । गाधृ प्रति-
ष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । बाधृ लोढने । लोढनं प्रतिधातः ।
बाधते । नाधृ नाधृ याचोपतापैश्वर्याशीःषु । (आशिषि नाथ इति
वाच्यम्) अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति ।
नाथते । दध धारणे । दधते । स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमुत्ख-
नमुद्गरणं च । स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । श्विदि श्वेत्ये । श्विन्दते ।
शिश्विन्दे । वदि अभिशदनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे । भदि
कल्याणे सुखे च । मन्दते । वमन्दे । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नका-
न्तिगतिषु । मन्दते । स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । मुद
हर्षे । मोदते । मुमुदे । उर्द माने क्रीडायां च । ऊर्दते । ऊर्दाचक्रे ।
कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । कूर्दते । खूर्दते । गूर्दते । गोदते ।
जुगुदे । षूद क्षरणे । सूदते । सुषूदे । ह्राद अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते ।
जह्रादे । ह्लादी सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते । स्वाद आस्वादे-
स्वादते । पर्द कुत्सिते शब्दे । गुदरव इत्यर्थः । पंदते । पपर्दे । यतीं
प्रयत्ने । यतते । येते । अथि शैथिल्ये । अन्थते । अथि कौटिल्ये ।
अन्थते । कत्थ श्लाघायाम् । कत्थते । चकत्थे । श्लोक संघाते ।
संघातो ग्रंथः । स चेह ग्रन्थ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको
द्वितीये सकर्मकः । श्लोक्ते । श्लोके । शक्ति शङ्कायाम् । शङ्कते ।

शशंके । अकि लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के । ककि वकि श्वकि व्रकि
 ठौकृ त्रौकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ तिकृ तीकृ
 रधि लधि गत्यर्थाः । कङ्कते । वङ्कते । श्वङ्कते । त्रङ्कते । ठौकते । ठुठौके ।
 त्रौकते । तुत्रौके । (सुब्धातुष्टिवुष्कृतीनां सत्वनिषेधः) ष्वष्कते । षष्कते ।
 वस्कते । ववस्के । मस्कते । ममस्के । टेकते । टीकते । तेकते । तीकते ।
 रङ्कते । लङ्कते । श्लाघृ कत्यने । श्लाघते । पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते ।
 पपञ्चे । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । (नुङ्विधौ ऋकारै-
 कदेशो रेफो हलत्वेन गृह्यते) आगृजे । ऋजि भृजी मर्जने । ऋजां-
 चक्रे । मर्जते । एजृ भेजृ भ्राजृ दीप्तौ । एजते । एजांचक्रे । भेजते ।
 विभेजे । भ्राजते । वधांजे । वेष्ट वेष्टने । वेष्टते । विवेष्टे । चेष्ट चेष्टा-
 याम् । चेष्टते । चिचेष्टे । स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे । दुवेष्ट कं-
 पने । वेपते । कपि चलने । कंपते । भिक्ष भिक्षायामलामे लामे च ।
 भिक्षते । विभिक्षे । दीक्ष मौण्डयेऽप्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते ।
 दिदीक्षे । भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । वभाषे । वर्ष स्नेहने । वर्ष-
 ते । वर्षे । ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहांचक्रे । गर्ह गह्नु कुत्सा-
 याम् । गर्हते । गह्नुते । काशृ दीप्तौ । काशते । ऊह क्लिप्ते । ऊहते ।
 ऊहांचक्रे । कथम् ' अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः ' इति । (अनु-
 दात्तेत्त्रलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्) अनुदात्तेतश्चक्षिडो द्वित्वराज्जाप-
 कात् । तेन ' उदयति यदि भानुः ' , ' स्फायन्निर्मोकसंधिः ' इत्या-

१ अनुदात्तेत्वेनैव ताडि षिद्धे द्वित्वकरणं व्यर्थमिति भावः । उदयति
 इति उत्पूर्वस्यायधातो रूपम् । स्फायन्निति, ' स्फायी वृद्धौ ' इत्यनुदात्तेतो
 लटः शत्रादेशः ॥

दि सिद्धमित्याहुः । अय गतौ । अयते ॥ उपसर्गस्यायतौ । ८।२।१९।
 अयतावुपसर्गरेफस्य लत्वम् । प्रायते । पलायते ॥ दयायासश्च । ३।१।
 ३७। एम्य आम्लिटि । अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिष्यते । अयताम् ।
 आयत । अयेत । अयिषीष्ट ॥ विभाषेटः । ८।३।७९। इणः परो य इट्
 ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिट्ठां घस्य वा ढः । अयिषीद्वम् । अयिषीध्वम् ।
 आयिष्ट । आयिद्वम् । आयिध्वम् । आयिष्यत । द्युत दीतौ । द्योतते ॥
 द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । ७।४।६७। अम्यासस्य । दिद्युते ।
 द्योतिता । द्योतिष्यते । द्योतताम् । अद्योतत । द्योतेत । द्योतिषीष्ट ॥
 द्युद्भ्यो लुङि । १।३।९१। द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा लुङि । पुषादीत्यङ् ।
 अद्युतत् । अद्योतिष्ट । अद्योतिष्यत । एवं श्रिता वर्णे । जिमिदा स्नेहने ।
 जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च ।
 द्युट परिवर्तने । शुभ दीतौ । शुभ सञ्चलने । णम तुभ हिसायाम् ।
 संसु ध्वंसु भंसु अवसंसने । ध्वंसु गतौ च । श्रम्भु विश्वासे । वृतु
 वर्तने । वर्तते । (ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिपेधेन) ववृते ।
 वर्तिता ॥ वृद्भ्यः स्यसनोः । १।३।९२। वृतादिभ्यः पञ्चम्यो
 वा परस्मैपदं स्ये सनि च ॥ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । ७।२।५९। वृत्-
 वृध्शृध्स्यन्द्रम्यः सादेरार्द्धधातुकस्येण तज्ज्ञानयोरभावे । वृत्स्यति ।
 वर्तिष्यते । वर्तताम् । अवर्तत । वर्तेत । वर्तिषीष्ट । अवृत्तत् । अव-
 र्तिष्ट । अववृत्स्यत् । अववर्तिष्यत । एवं वृधु वृद्धौ । शृधु शब्दकुत्सायाम् ।
 स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । स्यन्दे । स्यन्दिषे । स्यन्त्से । सस्य-
 ण्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मै-
 पदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न

वृद्ध्य इति निषेधः । स्यन्त्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्यते । स्यन्देत ।
 स्यन्दिषीष्ट । स्यन्सीष्ट । वृद्ध्यो लुङीति परस्मैपदपक्षेऽङ् । नलोपः ।
 अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्सत ।
 अस्यन्त्यत् । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्यत ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः
 स्यन्दतैरप्राणिषु । ८ । ३ । ७२ । एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य
 स्यन्दतेः सस्य पो वा । अनुष्यन्दते । अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु
 किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । कृपू सामर्थ्ये ॥ कृपो रो लः । ८ । २ ।
 १८ । कृपः उ इति छेदः । कृपे रेफस्य लः कृपेर्लकारस्याव्यवो यो
 रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकलपिपे ।
 चकलप्से । इत्यादि स्यन्दिष्यत् ॥ लुटि च कृपः । १ । ३ । ९३ । लुटि स्य-
 सनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा ॥ तासि च कृपः । ७ । २ । ६० । कृपेः परस्य
 तासेः सादेशार्द्धभातुकस्येन तडानयोरभावे । कल्तासि । कल्पितासे ।
 कल्तासे । कल्पस्यति । कल्पिष्यते । कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट ॥ लिङ्-सि-
 चावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ । इकसमीपाद्गलः परौ शलादी लिङात्मने-
 पदपरः सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । कल्प्सीष्ट । अकल्पत् । अकल्पिष्ट ।
 अकल्लत् । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्यत् । अकल्पस्यत । इति श्रुतादयः ॥
 दद दाने । ददते । दददे । दददाते । दददिरे । ददिता । ददिष्यते ।
 ददताम् । अददत् । ददेत् । ददिषीष्ट । अददिष्ट । अददिष्यत् ।
 त्रपूष लज्जायाम् । त्रपते ॥ तृफलमजत्रपश्च । ६ । ४ । १२२ । एषा-
 मत एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रपिता ।

१ तरेतरकारस्य गुणशब्देन मानितत्वात् फलमजोर्वैरूप्यसम्पादकादेशादित्वा-
 त्रपतेस्त्वेकहल्मध्यस्थत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् ॥

अप्ता । त्रपिष्यते । त्रप्स्यते । त्रपताम् । अत्रपत । त्रपेत । त्रपिषीष्ट ।
 त्रप्सीष्ट । अत्रपिष्ट । अत्रत । अत्रपिष्यत । अत्रप्स्यत । घट चेष्टायाम् ।
 घटते । जघटे । व्यथ भयसंचलनयोः ॥ व्यथो लिटि । ७ । ४ ।
 ६८ । व्यथेरभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । ह्लादिः शेषापवादः ।
 विव्यथे । प्रथ प्रथने । प्रथते । पप्रथे । प्रस विस्तारे । प्रसते । म्रद
 मर्दने । म्रदते । स्वद स्वदने । स्वदन विद्रावणम् । स्वदते । कृप कृपायां
 गतौ च । कपते । जित्वरा संक्रमे । त्वरते । दुभ्राजृ दुभ्राशृ दुभ्लाशृ
 दीप्तौ । आजते ॥ फणां च सतानाम् । ६।४।१२५। फण्, राजृ, आजृ,
 आशृ, भ्लाशृ, स्पृमु, स्वन, एपां वा एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि
 सैटि थलि च । भेजे । बभ्राजे । वा भाशेति श्यन्वा । भाश्यते ।
 आशते । भेशे । बभाशे । भ्लाश्यते । भ्लेशे । बभ्लाशे । रम् क्रीडा-
 याम् । रमते । रेमे । रन्ता । जभी जृभि गात्रविनामे ॥ रधिजभो-
 रचि । ७ । १ । ६१ । जुम् । जंभते । जजंभे । जृंभते । जजृंभे ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

श्रिञ् सेवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्राय । शिश्रिये ।
 श्रयितासि । श्रयितासे । श्रयिष्यति । श्रयिष्यते । श्रयतु । श्रय-
 ताम् । अश्रयत् । अश्रयत । श्रयेत् । श्रयेत । श्रीयात् । श्रियि-
 षीष्ट । अशिश्रियत् । अशिश्रियत । अश्रयिष्यत् । अश्रयिष्यत ।
 भृञ् भरणे । भरति । भरते । बभार । बभ्रतुः । बभ्रुः । बभर्थ ।
 बभृम । बभ्रे । बभृषे । भर्त्तासि । भर्त्तासे । भरिष्यति । भरिष्यते ।
 भरतु । भरताम् । अभरत् । अभरत । भरेत् । भरेत । भियात् ॥

उश्च । १ । २ । १२ । ऋवर्णात्परौ झलादिलिङात्मनेपदपरः सिञ्चेत्येतौ कितौ
स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अमार्पात् ॥ द्वस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ।
सिचो लोपो झलि । अभृत । अमारिष्यत् । अमारिष्यत । हृञ् हरणे ।
हरनि । हरते । जहार । जहरतुः । जह्नुः । जहर्थ । जहिव । जहिम ।
जहे । जहिषे । हर्त्तासि । हर्त्तासे । हरिष्यति । हरिष्यते । धृञ् धारणे ।
धरति । धरते । णीञ् प्रापणे । नयति । नयते । दुपचब् पात्रे । पच-
ति । पचते । पचाच । पचिथ । पक्थ । पेचे । पक्ता । पक्ष्यति ।
पक्ष्यते । भज सेवायाम् । भजति । भजते । भेजे । भक्तासि ।
भक्तासे । भक्ष्यति । भक्ष्यते । भजतु । भजताम् । अमाक्षीत् । अभ-
क्त । अभक्षाताम् । यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेष्टु । यजति । यजते ॥
लिङ्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ । क्त्यादीनां ग्रह्या-
दीनां चान्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ॥ वचिस्वपियजा-
दीनां किति । ६ । १ । १५ । वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं किति ।

यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ् व्येञ् च इत्यापि ।

हेञ्बदी श्रयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ॥ १ ॥

ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति ।
यक्ष्यते । यजतु । यजताम् । अयजत् । अयजत्त । इज्यात् ।
यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट । वह प्रापणे । वहति । वहते । उवाह ।
ऊहतुः । ऊहुः । उवहिय । ' झवस्तथोर्वोधः ' ॥ ढो ढे लोपः । ८ ।
३ । १३ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । ११२ । ढलोपे ।
उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति । वक्ष्यते । वहतु । वहताम् । उवाहात् ।
वक्षीष्ट । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवाक्षीः । अवोढम् ।

अवोढ । अवाक्षम् । अवाक्ष्व । अवाक्ष्म । अवोढ । अवक्षाताम् ।
 अवक्षत । अवोढाः । अवक्षाधाम् । अवोद्धम् । अवक्षि । अवक्ष्वहि ।
 अवक्ष्महि । **टुवप्** बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकरणं
 गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान्वपति । वपते । उवाप ।
 ऊपे । वप्ता । वप्स्यति । वप्स्यते । उप्थात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवा-
 प्सीत् । अवप्त । **वेञ्** तन्तुसन्ताने । वयति । वयते ॥ **वेञो वयिः**
२ । ४ । ४१ । वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ॥ **ग्रहिज्या-**
वयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ।
६ । १ । १६ । चात्किति संप्रसारणम् । इति यस्य प्राप्ते ॥ **लिटि वयो**
यः । ६ । १ । ३८ । वयो यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ॥
वश्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३९ । वयो यस्य वो वा
 स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् ।
 उवयिथ । स्थानिवत्त्वेन ङित्वात् तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे ॥
वेञः । ६ । १ । ४० । संप्रसारणं न लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः ॥
 वविथ । ववाथ । ववे । ववाते । वविरे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट ॥
 अवासीत् । अवासिष्टाम् । अवासिष्ठुः । **व्येञ्** संवरणे । व्ययति ।
 व्ययते ॥ **न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ।** आत्वम् । परमपि हलादिः शेषं
 बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा
 वच्चादीनां ग्रह्यादीनां भानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः ।
 विव्युः ॥ **इडत्त्यतिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ।** अद् ऋ व्येञ् एभ्यः
 स्थलो नित्यमिट् । विवयिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विव्यिव ।
 विव्यिम । विव्ये । व्याता व्यास्यति । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्या-

सीत् । अव्यास्त । ह्वेञ् सर्वायां शब्दे च । ह्वयति । ह्वयते ॥ अभ्य-
स्तस्य च । ६।१।३३ । अभ्यर्त्ताभित्रियतो ह्वेजः संप्रसारणम् । जुहाव ।
जुहुवे । हाता । हास्यति । हास्यते ॥ लिपिसिचिह्नश्च । ३।१।५३ ।
लेरङ् ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३।१।५४ । अहत् । अहताम् ।
अहत् । अह्रास्त । राजृ दीप्तौ । राजति । राजते । राज । रेजतुः ।
रेजुः । राजुः । रंज । राजे । हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति ।
हिक्कते । अञ्चु गतौ पूजने च । अञ्चति । अञ्चते । अच इत्येके ।
अर्चात्परे । टुयाचृ याञ्जायाम् । याचति । याचते । बुधिर् बोधने ।
बोधते । बोधति । अनुधत् । अवोधीत् । अवोधिष्ट । खनु अवदारणे ।
खनति । खनते । चखान । चखनतुः । चखुः । चखने । खीयात् । खन्यात् ।
चीवृ आदानसंवरणयोः । चीवति । चीवते । चायृ पूजानिशामनयोः ।
चायति । चायते । व्यय गतौ । व्ययति । व्ययते । दाशृ दाने । दाशति ।
दाशते । भेषृ भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते । अस गतिदी-
प्पादानेऽ । असति । असते । आस । आसे । अयं षान्तोपि ।
स्पश ब्राह्मणस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रन्थनम् । स्पशति । स्पशते । लष
कान्तौ । लष्यति । लषति । लषते । लष्यते । चष भक्षणे । चषति ।
चषते । झष आदानसंवरणयोः । झपति । झषते । दासृ दाने । दासति ।
दासते । धावृ गतिशुद्धयोः । धावति । धावते ॥ इति भ्वादिः ॥

अथादादिगणः ॥ २ ॥

ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २९ । स्वार्यं । ऋतिः सौत्रः । जुगुप्सायामिनि

१ 'ये विभाषा' इति विकल्पेनात्वम् ॥ २ 'वा भ्रातृभ्रातृ' इति वा इयन् ॥

३ तान्तोऽयं धातुः 'वञ्चिजुञ्च्यतश्च' इति निर्देशात् । इदन्तत्वे तु 'परनेकाच्' इति यण् स्यात् तस्मादयमिका निर्दिष्ट इति ज्ञेयम् ॥

बहवः । कृपायां चेत्येके । ऋतीयते । ऋतीयांचके । आयादयेति ईयङ्मा-
 वपक्षे शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिता । अर्तिष्यतीत्यादि ।
 अद् मक्षणे ॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ । लृक् स्यात् ।
 अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अत्ति । अत्यः । अत्य । अग्नि । अद्गः ।
 अद्गः ॥ लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० । अदो घस्त्व स्यात् । जघास ।
 उपधालोपः । घस्य चत्वे ॥ शासिवसिघसीनां च । ८ । ३ । ६० ।
 इण्कुम्भ्यामेषां सस्य षः । जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । आदतुः । आद्गुः ।
 आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । अत्तु । अत्तात् । अत्ताम् । अदन्तु ॥
 हुङ्गल्भ्यो हेर्द्धिः । ६ । ४ । १०१ । अद्धि । अत्तात् । अत्तम् । अत्त ।
 अदानि । अदाव । अदाम ॥ अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १०० । अदः
 परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याद् स्यात् । आदत् । आत्ताम् । आदन् ।
 आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्ग । आघ । अघात् । अघा-
 ताम् । अद्युः । अघात् । अघास्ताम् । अघासुः ॥ लुङ्सनोर्घस्त्व ।
 २ । ४ । ३७ । अदः । अघसत् । आत्स्यत् । हन हितागत्योः ॥ अनुदा-
 त्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि कृिति ।
 ६ । ४ । ३७ । अनुनासिकान्तानामेषां लोपः । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयो-
 नुदात्तोपदेशाः । तनु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु तनोत्यादयः ।
 हतः । प्रन्ति । हंसि । हयः । हय । हन्मि । हन्वः । हन्मः ॥ वमोर्वा ।
 ८ । ४ । २३ । उपसर्गस्यान्निमित्तादन्तेर्नस्य णः । प्रहण्मि । प्रहन्मि ।
 प्रहण्वः । प्रहन्वः । प्रहण्मः । प्रहन्मः । जघान । जघन्तुः । जघ्नुः ॥ अभ्या-
 साच्च । ७ । ३ । ५५ । हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघन्थि । जघन्थ ।
 जघ्नुथुः । जघ्न । जघान । जघन । जघ्निव । जघ्निम । हन्ता । ह-

निप्यति । हन्तु । हतात् । हताम् । हन्तु ॥ हन्तेर्जः । ६।४।३६। हौ ॥
 असिद्धवदत्राभात् । ६।४।२२। इत् ऊर्ध्वापादपरिसमातेराभीयम् । स-
 नानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति जस्यासिद्धत्वाच्च हेल्फ् ।
 जहि । हतात् । हतम् । हत । हनानि । हनाव । हनाम् । अहन् ।
 अहताम् । अघ्नन् । अहन् । अहतम् । अहत । अहनम् । अहन्व ।
 अहन्म । हन्यात् ॥ आर्षधातुके । २।४।३५। इत्यधिकृत्य ॥ हनो वध-
 लिङि । २।४।४२॥ लुङि च । २।४।४३। वध्यात् । वध्यास्ताम् । अवधीत् ।
 अहनिष्यत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७।३।
 ८९। लुगिष्ये उतो वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न
 त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्नि । यौपि । युयः । युथ । यौमि ।
 युवः । युमः । युयाव । युयुवतुः । युयुवः । युयविथ । युयोथ ।
 युयुवथुः । युयुव । युयाव । युयव । युयुवि । युयुविम । यविता ।
 यविष्यति । यौतु । युतात् । ययौत् । अयुताम् । अयुवन् । युयात् ।
 इह वृद्धिर्न । भाष्ये पित्र ङिन्न ङिच्च पिनेति व्याख्यानात् । युया-
 त्ताम् । युयुः । यूयात् । यूयास्ताम् । यूयासुः । अयावीत् । अयविष्यत् ।
 या प्रापणे । याति । यातः । यान्ति । ययौ । याता । यास्यति ।
 यातु । अयात् । अयाताम् ॥ लङः शाकटायनस्यैव । ३।४।१११।
 आदन्ताल्लङो ङेर्जुस्वा । अयुः । अयान् । यायात् । यायाताम् । या-
 युः । यायात् । यायास्ताम् । यायासुः । आयासीत् । अयास्यत् ।
 एव वा गतिगन्धनयोः । भा दीतौ । णा शौचे । वान्यस्य संयोगादे-
 रित्येत्वम् । स्नेयात् । ज्ञायात् । आ पाके । द्रां कुत्सायां गतौ । प्सा

अक्षणे । पा रक्षणे । रा दाने । ला आदाने । दाप् लवने । ख्या प्रक-
थने । अयं सार्वधातुक एव प्रयोक्तव्यः । विद् ज्ञाने ॥ विदो लटो वा ।
३ । ४ । ८३ । वेत्तेर्लोटः परस्मैपदानां णलदयो वा । वेद । विदतुः ।
विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्व । पक्षे वेत्ति ।
वित्तः । विदन्ति ॥ उषविदजागृभ्योन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ । एभ्यो
लिट्ठ्याम् वा । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न गुणः । विदांचकार । विवेद ।
वेदिता । वेदिष्यति ॥ विदांकुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ ।
४१ । वेत्तेर्लोढ्याम् गुणाभावो लोटो लृक् लोढन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा
निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात् ॥ तनादिकृज्भ्य उः ।
३ । १ । ७९ । शपोऽपवादः । विदां करोतु ॥ अत उत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ।
उप्रत्ययान्तस्य कृजोऽत उत्सार्वधातुके कृिति । विदांकुस्तात् । विदां-
कुस्ताम् । विदांकुर्वन्तु । विदांकुरु । विदांकरवाणि । वेत्तु । अवेत् ।
अवित्ताम् । अविदुः ॥ दश्च । ८ । २ । ७५ । धातोः पदान्तस्य दस्य सिचि-
र्वा । अवेः । अवेत् । विद्यात् । विद्याताम् । विद्युः । विद्यात् । विद्या-
स्ताम् । विद्यासुः । अवेदिष्यत् । अस् भुवि । अस्ति ॥ श्रसोर-
ल्लोपः । ६ । ४ । १११ । श्रस्यास्तेश्चातो लोपः सार्वधातुके कृिति । स्तः ।
सन्ति । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः ॥ अस्तेर्भूः । २ । ४ ।
५२ । आर्द्धधातुके । बभूव । भविता । भविष्यति । अस्तु । स्तात् ।
स्ताम् । सन्तु ॥ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११९ । घोरस्तेश्चैवं
हौ अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वाद्धेर्विः । एधि । स्तात् । स्तम् । स्त ।
असानि । असाव । असाम् । आसीत् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् ।

स्याताम् । स्युः । भूयान् । अभून् । जभविष्यन् ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्या-
मस्तिर्यच्परः । ८ । ३ । ८७ । उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य पो
यकारोऽचि च परं । निष्पान् । प्रादुःष्यान् । निषन्ति । प्रादुःपन्ति ।
यच्यरे किम् । अभिस्तः । रु शब्दे ॥ **तुरुस्तुशाम्यमः सार्वधातुकं ।**
७ । ३ । ९५ । एभ्यः सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईङ्गा । नान्यस्तस्येत्यनो-
ऽनुवृत्तिसम्भवं पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दर्शयम् । रवीति । रौति । रवी-
तः । रतः । हलादेः किम् । रवन्ति । तिङः किम् । शाम्यति । सा-
र्वधातुकं किम् । आशिषि कृयान् । त्रियादौ तु कृयान् । रवीधात् ।
अरावीत् । अरविष्यन् । तु इति सौत्रो धातुः । गतिद्विर्हिसासु । तवी-
ति । नौति । तुवीतः । तुतः । तुवन्ति । तुताव । तोता । तोष्यति । तु
स्तुनौ । नौति । तुनाव । नविता । दुक्षु शब्दे । क्षौति । जुक्षाव । क्षविता ।
क्षुण् तेज्जे । क्षगौति । क्षगविता । अक्ष्णावीत् । प्णु प्रलवणे ।
क्षौति । सुष्णाव । खविता । षु प्रसवेध्वर्ययोः । प्रसवोऽन्यनुज्ञानम् ।
सौत्रि । सुतः । सुपाय । सोता । असौपीन् । कु शब्दे । कौति ।
चुक्षाव । कोता । इण् गतौ । एति । इतः ॥ इणो यण् । ६।४।८१ ।
अजादौ प्रत्यये।इयङोऽपवादः । यन्ति ॥ **अभ्यासस्यासवर्णे।** ६।४।७८ ।
अभ्यासस्थेवर्णावर्णयोरियङ्द्वयौ स्तोऽसवर्णेचि । इयाय ॥ दीर्घ इणः कि-
ति । ७।४।६९ । इणोऽन्यासस्य दीर्घः किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ ।
इयेथ । एता । एष्यति । एतु । ऐब् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ॥
एतेलिङि । ७ । ४ । २४ । उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादाद्धधातुके

किति लिङि । निरियात् । (उभेयत आश्रयणे नान्तादिवत्) ॥
 अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ । योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिव-
 त्स्यात् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् ॥ इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ।
 गातिस्थेति सिचो लृक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । ऐष्यत् । इक्
 स्मरणे । अयमधिपूर्व एव । 'अधीगर्थदवेशाङ्गर्म्मणि' इति लिङ्गात् । (इण्व-
 दिक इति वक्तव्यम्) अधियन्ति । अव्यगात् । केचित्त्वाद्धातुकाधि-
 कारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण् । तथा च मङिः- 'ससीतयो-
 राध्वयोरधीयन्' इति । वी गतिग्यासिप्रजनकान्यसनखादनेषु । प्रजनं
 गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वीहि ।
 अवेत् । अविताम् । अवियन् । अटि सति अनेकाच्चाद्यणिति
 केचित् । अव्यन् । अत्र ईकारोपि धात्वन्तरं प्रक्षिप्यते । एति । ईतः ।
 इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । वच् परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो
 न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वक्तु । वग्धि । वच्चात् ।
 उच्चात् ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ । छेः ॥ वच्
 उम् ॥ ७ । ४ । २० । अङि । अवोचत् । अवक्ष्यत् । मृजू शुद्धौ ॥ मृजेर्बृद्धिः ।
 ७ । २ । ११४ । इको घातुप्रत्यये परे । मार्ष्टि । मृष्टः । कृत्यजादौ वेज्यते ।
 मृजन्ति । मार्जन्ति । ममार्ज । ममृजतुः । ममार्जतुः । ममा-

१ अन्तादिशब्दावयवविशेषवाचिनौ तत्र यदि पूर्वस्य अवयवबुद्ध्या एकादेश
 आश्रीयते तदा तस्येव परस्य कथमादिवद्भावः । एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो
 न स्यात् एकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यादिति भावः ॥-

२ स्मरन्नित्यर्थः । राध्वयोरित्यत्र 'अधीगर्थदवेशां कर्म्मणि' इति कर्म्मणि षष्ठी ॥

३ मृजेरिको बृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे । वञ्चेति धत्वम् ॥-

जिथ । ममाष्टि । मार्जिता । मार्ष्टि । मार्ष्णि । मृष्टि । अमाष्टि । अमाष्टि ।
 अमार्जित् । अमार्ष्ट्यत् । अमार्जिष्यत् ॥ रुदिः अश्रुविमोचने ॥ रुदा-
 दिभ्यः सार्वधातुके ७।३।७६। रुद् स्वप् श्वस् अन् जञ्श् एभ्यो वलादेः
 सार्वधातुकस्येद् । रोदिति । रुदितः । हौ परस्वादिति ध्रित्वं
 न । रुदिहि ॥ रुदश्च पञ्चभ्यः । ७।३।९८ । हलादेः पितः सार्वधातुक-
 स्यापृत्तस्य ईद् ॥ अङ् गार्ग्यगालत्रयोः । ७।३।९९ । अरोदीत् ।
 अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । प्रकृतिप्रत्यय-
 विशेषापेक्षाभ्यामडीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यामुद् । (असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं)
 रुद्यात् । अरुदत् । अरोदीत् । अरोदिष्यत् । निप्चप् शये । स्वपिति ।
 स्वपितः । सुप्चाप । सुप्पतुः । सुप्त्रपिथ । सुप्त्रपथ ॥ सुविनिर्दुर्भ्यः
 सुपिसूतिसमाः ८।३।८८। एभ्यः सुप्यादेः सस्य पः किति लिटि ।
 परन्वात्सम्प्रसारणे पत्वे च कृते द्वित्वम् । (पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने) ।
 सुप्पुपतुः अकिति तु द्वित्वेऽन्यासस्य संप्रसारणम् । पत्वस्यासिद्धत्वात् ।
 ततः पूर्व हलादिः शेषः । नित्यत्वाच्च ततः सुपिरुपाभावान्न पः । सुसुप्चाप ।
 स्वता । अस्वपीत् । अस्वत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुपुप्यात् ।
 अस्वपूष्यत् । श्वस् प्राणने । श्वसिति । श्वसितः । शश्वात् । श्वसिता ।
 श्वसिष्यति । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् । अश्वसिताम् । श्वस्यात् ।

१ अस्याच्च 'वाहं ऊट्' इति सूत्रस्थमूट्ग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथा वाह् इत्यस्य
 संप्रसारणमात्रविधाने लघूपधगुणे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ विश्रौहः इत्यादि
 सिद्धेः तदग्रहणं व्यर्थं स्पष्टमेव ॥

२ द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धं स्यादित्यर्थः ॥

हयन्तेति वृद्धिर्न । अश्वसीत् । अनं च । अनिति । आन । अनिता ।
 आनीत् । आनत् ॥ अनितेः । ८।४।१९। उपसर्गस्थानिमित्तात् पर-
 स्यानितेर्नस्य णः । प्राणिति । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥
 अदभ्यस्तात् । ७।१ । ४ । अस्य अन्तापवादः । जक्षति । अजक्षीत् ।
 अजक्षत् । अजक्षिताम् । सिजम्यस्तेति जुस् । अजक्षुः । जागृ निद्रा-
 क्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । जागरांचकार । जजागर ॥ जाग्रो
 ऽविचिण्णलुडित्सु । ७ । ३।८५ । जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णलुडिद्भ्यो-
 न्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । जजागरुः । जागरिता ।
 अजागः । अजागृताम् ॥ जुसि च । ७।३ । ८३ । अजादौ जुसि इग-
 न्ताङ्गस्य गुणः । अजागरुः । अजादौ किम् । जागृयुः । आशिषि तु
 जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । अजागरीत् । दरिद्रा दुर्ग-
 तौ । दरिद्राति ॥ इदरिद्रस्य । ६।४।११४। हलादौ कृति सार्वधातुके ।
 दरिद्रितः ॥ श्राभ्यस्तयोरातः । ६।४।११२ । लोपः कृति सार्वधातुके ।
 दरिद्रति । अनेकाच्चादाम् । दरिद्रांचकार । आत औ णल् इत्यत्र
 ओ इत्येव सिद्धे औविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत
 एव ज्ञापकादा नेत्येके । ददरिद्रौ । (दरिद्रातेरार्द्धधातुके
 विवक्षिते आलोपो वाच्यः) (लुडि वा) (सनि ण्वुलि ल्युटि च
 न) दरिद्रिता । अदरिद्रीत् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् ।
 दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् । चकासृ दीप्तौ ।
 चकास्ति । चकास्तः । चकासति । चकास्ति । चकासांचकार ।
 चकासिता । चकास्तु । चकाधि ॥ तिप्यनस्तेः । ८ । २।७३ । पदान्तस्य

सस्य दः । अचकात् । अचकाट् । अचकास्नाम् । अचकाष्टुः ॥ सिपि
धातोर्हर्वा । ८।२।७४। पदान्तस्य सस्य । पञ्च दः । अचकाः । अच-
कात् । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति । शास इङ्ङ्लोः । ६।४।३४। शास
उपधाया इत्यादिङि ह्लादौ कृदिति च । शिष्टः । शासति । शशास ।
शशासतुः । शास्तु । शिष्टान् । शिष्टाम् । शासतु ॥ शा हौ । ६।४।३५ ।
शास्तेः । तस्याभीयन्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टा-
न् । अशाष्टुः । अशाः । अशान् । शिष्यान् ॥ **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च**
। ३ । १ । ५६ । एभ्यश्चरङ् कर्तृलुङि । अशिषन् । अशासिष्यन् ॥

॥ इति परस्मैपदम् ॥

शीङ् स्वप्ने ॥ शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ ७।४।२१। शेते । शयाते ॥
शीङो रुट् । ७ । १ । ६ । ज्ञादेशस्यातः । शेते । शेपे । शयाथे ।
शेव्ये । शये । शेवहे । शिष्ये । शयिता । शयिषीष्ट । अशयिष्ट ।
अशयिष्यत । इङ् अभ्ययने । इङिकाव्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अधीते ।
आधीयाते । अधीयते । गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ । इङः । अधिजगे ।
अध्येता । अध्येप्यते । अधीताम् । अधीष्व । अधीयाथाम् । अधी-
ध्वन् । अध्यये । अध्ययावहे । अध्ययामहे । अध्येत । अध्येष्वम् ।
अध्येषि । अध्येवहि । अध्येमहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधी-
यीत् । अध्येयीष्ट ॥ **विभाषा लुङ्लङोः** । २।४। ५० । इङो गाङ् ।
गाङ्कुटादिभ्योऽजिण्डित् । १ । २ । १ । गाङादेशाकुटादिभ्य-

१ तिपि न स्वप्नेः ॥ २ इह 'गाङ् गती' इत्यस्य न ग्रहणम्, तत्र तदर्थ-
तया इकारानुबन्धस्य चरितार्थत्वात् । अयं त्वचरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव तङ्ः
सिद्धत्वादत आह-गाङादेशादिति ॥

श्राज्जितः प्रत्यपा डितः स्युः ॥ घुमास्थागापाजहातिसां हलि । ६
 ४।६६। एषामात ईस्याद्धलादौ क्लित्याद्धधातुके । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट ।
 अध्यगीष्यत । ईर गतौ कंप्ने च । ईर्ते । ईरांचके । ईरिता ।
 ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ष्वे । ईर्ष्वम् । ऐरिष्ट । ईड स्तुतौ । ईष्टे ॥ ईशः
 से । ७।२। ७७। ईडजनोर्ध्वे च । ७।२। ७८ । ईशीड्जनां सेव्येशब्दयोः
 सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यर्थः । ईडिषे । ईडिष्वे ।
 एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिष्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेर-
 ग्रहणात् । ऐड्वम् । ईश ऐश्वर्ये । ईशिषे । ईशिष्वे । आस् उपवेशने ।
 आस्ते । दयायासश्चेत्याम् । आसांचके । आस्व । आध्वम् । आसिष्ट ।
 आइशासु इच्छार्थम् । आशास्ते । आशासाते । वस आच्छादने ।
 वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । णिसि चुंबने । निस्ते । णिजि
 शुद्धौ । निड्क्ते । निड्क्षे । निजिता । वृजी वर्जने । वृक्ते । वृजाते ।
 इदिदित्यन्ये । वृड्क्ते । पुची संपर्चने । पृक्ते । पूड् प्राणिगर्भविमोचने-
 सूते । सुषुवे । सुषुविषे । सोता । सविता । सुवै । सविषीष्ट । अस-
 विष्ट । असोष्ट । चक्षिड् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेपि । इका-
 रोऽनुदात्तः । नुम्तु न् । अन्त्य इदिति व्याख्यानात् । चष्टे । चक्षाते ।
 आर्धधातुके ॥ चक्षिडः ख्याज् । २।४। ५४॥ वा लिटि । २।४। ५५।
 अत्र भाष्ये खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति स्थितम् ।
 जित्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चकूशौ । चकूशे । चचक्षे ।
 ख्याता । कूशाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । कूशास्यति । कूशास्यते ।
 चष्टाम् । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात् । ख्येयात् । कूशायात् । कूशे-

तिङन्ते-अदादयः । (९१)

यात् । अरयति यन्तीत्यङ् । अरयत । अरयत् । अक्शासीत् । अक्शा-
स्त । वर्जने क्शान् नेष्टः । समचक्षिष्टेत्यादि । द्विष अप्रीती । द्वेष्टि ।
द्विष्टे । द्वेदयति । द्विड्ढि । द्वेपे । अद्वेष्ट् ॥ द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ।
लङो ञ्जुंश्च । अद्विष्टुः । अद्विषन् । अद्विक्षत् । दुह प्रपूरणे । 'दादे-
र्धानोर्नः' इति ह्रस्ववः । दोग्वि । दुग्धः । दुहन्ति । धोक्षि । दुग्धे ।
दुहने । दुहते । धुक्षे । दुहाथे । धुग्ध्वे । दुहहे । दुहहे । दुदोह ।
दुदुहे । दोग्धा । धोक्षयति । धोक्षयते । दोग्धु । दुग्धात् । दुग्धाम् ।
दुहन्तु । दुग्धि । दुग्धात् । दुग्धम् । दुग्ध । दोहानि । दुग्धाम् । दुहा-
ताम् । दुहताम् । धुक्ष्व । दुहायाम् । धुग्ध्वम् । दोहावहे । दोहामहे ।
अधोक् । अदुग्धाम् । अदुहन् । अदोहम् । अदुग्ध । अदुहाताम् ।
अदुहन । अदुग्ध्वम् । दुह्यात् । दुहीत । धुक्षीष्ट । अधुक्षत् ॥ लुग्वा
दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । ७ । ३ । ७३ । एषां क्सस्य लुग्वा
दन्त्ये तङि । अधुक्षत । अदुग्ध ॥ क्सस्याचि । ७ । ३ । ७२ । अजादौ
तङि क्सस्य लोपः । अधुक्षाताम् । अधुक्षन्त । अधुक्षथाः । अधुग्धाः ।
अधुक्षाथाम् । अधुक्षध्वम् । अधुग्ध्वम् । अधुक्षि । अधुक्षावहि ।
अदुहहि । अधुक्षामहि । अधोक्षयत् । अधोक्षयत । एवम् । दिह उपचये । उपचयो
वृद्धिः । लिह आम्वादनने । लेहि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे ।
लिहाते । लिहते । लिक्षे । लिहाथे । लीढ्वे । लेडु । लीढात् । ली-
ढाम् । लिहन्तु । लीढि । लेहानि । लीढाम् । अलेष्ट् । अलीढाम् ।
ब्रून् व्यक्ताया वाचि ॥ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३ । ४ ।
८४ । ब्रुवो लटस्तिवादीनां पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्पृष्टुवश्चाहादेशः ।
आह । आहतुः । आहः ॥ आहस्थः । ८ । २ । ३५ । ङलि । चर्त्वम् ।

आत्य । आहथुः ॥ ब्रुव ईट् । ७।३।९३। ब्रुवो हलादेः पित ईट् । ब्रवीति ।
 ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । ब्रुवाते । ब्रुवते ॥ ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ९३।
 आर्द्धधातुके । उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवकथ । ऊचे ।
 वक्ता । वक्ष्यति । वक्ष्यते । ब्रवीतु । ब्रूतात् । ब्रूताम् । ब्रूहि । ब्रूवाणि ।
 ब्रूताम् । ब्रूवै । अब्रवीत् । अब्रूत । ब्रूयात् । ब्रूवीत । उच्चात् ।
 वक्षीष्ट । अवोचत् । अवक्ष्यत् । चर्करीतं च । चर्करीतमिति
 यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ।
 ७ । ३ । ९० । वृद्धिर्वा हलादौ पिति सार्वधातुके । उर्णोति । ऊर्णोति ।
 उर्णुतः । उर्णवन्ति । उर्णते । उर्णवाते । उर्णवते । (ऊर्णोतेराम् नेति वा-
 च्यम्) ॥ नन्द्वाः संयोगादयः । ६।१।३। अचः संयोगादयो नदरा द्विर्न
 भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनवतुः । ऊर्णुनुवुः ॥
 विभाषोर्णोः । १ । २ । ३। इडादिप्रत्ययो छिद्रत् । ऊर्णुनुविथ । उर्णुन-
 विथ । ऊर्णुविता । ऊर्णविता । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥ गुणोऽपृक्ते
 ॥ १ । ३ । ९१ । ऊर्णोतेर्गुणोऽपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । और्णोत् ।
 और्णोः । और्णोतेम् । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाताम् । ऊर्णूयात् । ऊर्णूया-
 स्ताम् । ऊर्णुविषीष्ट । ऊर्णुविषीष्ट । और्णुवीत् ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ।
 ७।२।६। इडादौ परस्मैपदे सिचि वृद्धिः पक्षे गुणः । और्णावीत् ।
 और्णाविष्टाम् । और्णवीत् । और्णविष्टाम् ॥ इत्यदादयः ॥

अथ जुहोत्यादिगणः ॥ ३ ॥

हु दानादनयोः ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ । शपेः ॥

१ उपदेशे नकार एव णत्वं तु 'रषाम्याम्' इत्यनेनेति भावः ॥

२ यद्यपि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनमेव दाने तथापीह प्रयोगमनुसृत्य
 विधिवोधितहविर्द्रव्यस्य आहवनीयाग्न्यादौ प्रक्षेप एव दानं बोध्यम् ॥

श्लो० ६।१।१०। धातोर्दे स्तः । जुहोति । जुहुतः । जुहुवोरिति यण् । जुहति ॥
भीष्मीभृदुवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३९ । एभ्यो लिट्याम् वा स्यादामि
श्लुविच कार्यं च । जुहवांचकार । जुहाव । होता । होष्यति ।
जुहोतु । जुहतात् । जुहुताम् । जुह्वतु । जुह्वि । जुह्वानि । अजुहोत् ।
अजुहुताम् । अजुह्वतुः । जुह्वयात् । ह्वयात् । अहौषीत् । अहोष्यत् ।
जिभी भये । विभेति ॥ भियोन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ । इङ्
स्याद्भलादौ सार्वाणामुके क्तिनि । विभितः । विभीतः । विभ्यति । विभ-
यांचकार । विभाय । भेता । भेष्यति । विभेत् । विभीतात् । विभि-
तात् । अविभेत् । विभिषात् । भीयात् । अभेषीत् । अभेष्यत् । द्वी
लजायाम् । जिह्वेति । जिह्वीतः । जिह्वयति । जिह्वयांचकार ।
जिह्वाय । हेता । हेष्यति । जिहेत् । अजिहेत् । जिह्वीयात् ।
हीयात् । अहेषीत् । अहेष्यत् । पू पालनपूरणयोः ॥ अर्त्तिपिपत्योश्च ।
७ । ४ । ७७ । अस्यासस्य इत्यात् श्लौ । पिपति ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ।
७।१।१०२। अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत्तदन्तस्याङ्गस्य उः ॥ हलि च । ८ ।
२ । ७७ । रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि । पिपूतः । पिपुरति ।
पपार ॥ शृङ्ग्रां ह्रस्वो वा । ७।४।१२। किति लिटि । पप्रतुः । पप्रुः ॥
ऋच्छत्यृताम् । ७ । ४।११ । नौदादिकऋच्छेर्द्धातोर्कृतां च गुणो लिटि ।
पपरतुः । पपरुः ॥ वृत्तो वा । ७।२ । ३८ । वृङ्ङ्यभ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो
वा स्यान्न तु लिटि । परिता । परीता । परिष्यति । परीष्यति । पिपतु ।
पिपुरतु । अपिपः । अपिपूताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पिपूर्युः । पूर्यात् ।
अपारीत् ॥ सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० । अत्र वृत्
इटो न दीर्घः । अपारिष्टाम् । अपरिष्यत् । अपरीष्यत् । ओहाक्

त्यागे । जहाति ॥ जहातिश्च । ६ । ४ । ११६ । इडा स्याद्वलादौ कृति ।
 जहितः ॥ ई हल्यघोः । ६ । ४ । ११३ । श्राम्यस्तयोरात् ईत्यात्सार्वधा-
 तुके कृति हलि । जहीतः । जहति । जहौ । हाता । हास्यति ।
 जहातु । जहितात् । जहीतात् ॥ आ च हौ । ६ । ४ । ११७ । जहाते-
 राच्चादिदीतौ स्तः । जहाहि । जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥
 लोपो यि । ६ । ४ । ११९ । जहातेरालोपो यादौ सार्वधातुके । जहात् ।
 एलिङीति एत्वम् । हेयात् । अहासीत् । अहास्यत् । ऋ गतौ । इयति ।
 इयतः । इयति । आर । आरतुः । आरुः । इडन्त्यतीति नित्यमिड् ।
 आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयर्तु । इयराणि । ऐयः । ऐयताम् ।
 ऐयरुः । इय्यात् । अर्यात् । आरत् । आरिष्यत् । माङ् माने शब्दे च ॥
 भृजामित् । ७ । ४ । ७६ । भृज् माङ् ओहाङ् एपामभ्यासस्येत्साच्छौ ।
 मिमीते । मिमाते । श्राम्यस्तेति आतो लोपः । मिमते । ममे । माता ।
 मास्यते । मिमीताम् । अमिमीत । मिमीत । मासीष्ट । अमास्त ।
 अमास्यत । ओहाङ् गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे ।
 हाता । हास्यते । जिहीताम् । अजिहीत । जिहीत । हासीष्ट । अहास्त ।
 अहास्यत । ङुभृज् धारणपोषणयोः । विभर्ति । विभृतेः । विभ्रति ।
 विभृते । विभ्राते । विभ्रते । विभरांचकार । बभार । बभर्थ । बभूव ।
 विभरांचके । बभ्रे । मर्ता । मरिष्यति । मरिष्यते । विभर्तु । विभराणि ।
 विभूताम् । अविभः । अविभरुः । अविभृत । विभ्रीत । विभ्रात् । भृषीष्ट ।

१ ऋ ऋ तिप्, इति स्थिते 'अर्तिपित्योश्च' इति अभ्यासस्येत्वम् । 'सार्वधातु-
 का' इति ऋकारस्य गुणः, ततः 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ्—'इतश्च' इति इकारलोपः
 'इल्डवाप्' इति तलोपः रेफस्य विसर्गः 'आडजादीनाम्' इत्यादि 'आटश्च' इति वृद्धिः ॥

अभर्षीत् । अभृत । अमरिष्यत् । अमरिष्यत । दुद्राज् दाने ।
 ददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददाते । ददते । ददौ । ददे । दाता ।
 दास्यति । दास्यते । ददानु । देहि । दत्ताम् । अददात् । अदत्त । दद्यात् ।
 ददीत् । दंयात् । दासीष्ट । अदात् । अदाताम् । अदुः ॥ स्थाध्वोरिञ्च ।
 १ । २ । १७ । अनयोरिदन्तादेशः सिञ्च किदात्मनेपदेष्टु । अदित । अदा-
 स्यत् । अदास्यत् । दुध्वाञ् धारणपोषणयोः ॥ दधस्तथोश्च । ८ । २ ।
 ३८ । द्विस्तस्य झपन्तस्य धाञो वशो भप् तथयो स्त्वोश्च परतः ।
 धत्तः । दधति । दधाति । धत्थः । धत्ते । धत्से । धन्ने । धेहि ।
 णिजिर् शौचपोषणयोः ॥ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७।४।७५।
 निज्विज्विपामन्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति । नेनक्तिः । नेनि-
 जति । नेनक्ति । नेनेज । निनिजे । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेक्ष्यते ।
 नेनेकु । नेनिग्धि ॥ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ ।
 ८७ । लघूपधगुणो न । नेनिजानि । नेनिक्ताम् । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् ।
 अनेनिजुः । अनेनिजम् । अनेनक्ति । नेनिज्यात् । नेनिजीत । निज्यात् ।
 निक्षीष्ट । अनिजत् । अनेक्षीत् । अनक्ति । अनेक्ष्यत् । अनेक्ष्यत । एवम् ।
 विजिर् पृथग्भावं । विण्लृ व्याप्तौ ॥ इति जुहोत्यादयः ॥

अथ दिवादिगणः ॥ ४ ॥

दिबु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु । दिवा-
 दिभ्यः श्यन् । ३ । १ । ६९ । कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः ।
 हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु ।

१ दध इति कृताद्विचक्ष्णाभ्यासकार्यो धाजेव गृह्यते न तु दध धारणे इत्ययमिति
 व्याचष्टे-द्विस्तस्येति । धत्त इत्यादौ धचनसामर्थ्यादान्त्रोपो न स्थानिवत् ॥

अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । एवं षिन् तन्तु-
 मन्ताने ॥ सिवादीनां वाङ्मव्यायेऽपि । ८।३ । ७१ । परिनिविभ्यः-
 परेषामेषां सस्य षः । पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । नृती मात्रविक्षेपे । नृ-
 त्यति । ननर्त । नर्तिता ॥ सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः । ७।२।५७।
 एभ्यः-सिञ्जिभन्नस्य सांदेराद्धधातुकस्येद्धा । नार्तिष्यति । नर्त्यति । नृ-
 त्यात् । अनर्तीत् । त्रसी उद्वेगे । वा आशति इयन्वा । त्रस्यति । त्रसति ।
 तवास ॥ वा जृभ्रमुत्रसाम् । ६।४।१२४ । एषां किति लिटि सेटि थलि
 च एत्वाभ्यासलोपौ वा । त्रेसतुः । तत्रसतुः । त्रेसिथ । तत्रसिथ । त्रसिता
 शो तनूकरणे ॥ ओतः श्यनि । ७।३।७१ । लोपः श्यनि । श्यति । श्यतः ।
 श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शशुः । शाता । शास्यति । अशात् । अशा-
 ताम् । इट्सकौ । अशासीत् । अशासिष्टाम् । छो छेदने । छति । षो-
 ऽन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । सेयात् । दौ अवखण्डने । दति । ददौ ।
 देयात् । अदात् । व्यध ताडने । विध्यति । विव्याध । विविधतुः ।
 विव्यद्ध । विव्यधिथ । व्यद्धा । यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अन्या-
 त्सीत् । पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ । पोष्टा । पोष्यति । मुषा-
 दीत्यङ् । आपरस्मैपदात् । अपुषत् । शुष शोषणे । शुष्यति । शुशोप ।
 अशुषत् । जश अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । रधादि-
 भ्यश्च ७।२ । ४५ । रध् नश् तप् दप् डुह् मुह् णुह् णिह् एभ्यो वला-
 द्धाद्धधातुकस्य वेट् । नेशिथ । मस्जिनशोर्झलि । ७।१।६० । नुम् स्यात् ।
 ननंष्ट । नेशिथ । नेश् । नशिता । नंष्टा । नशिष्यति । नड्क्ष्यति । नश्येत् ।
 नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥ नशोः षान्तस्य । ८।४।३६ । णत्वं न ।

प्रनंटा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति । रध हिंसासंराद्धयोः ॥
 रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ । नुम् । रन्ध । रन्धतुः । रन्धिय ।
 रद्ध । रन्धिव । रध्व ॥ नेत्र्यलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ । लिङ्गर्जे
 इटि रधेर्नुम् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति । अङि नुम् ।
 अनिदितामिति नलोपः । अरधत् । तृप प्रीणने । तृप्यति । तत्रपथ ।
 ततर्पथ । ततर्पिथ । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता । (स्पृशमुशकृप्रतृष्टर्पा
 च्लेः सिञ्चा वाच्यः) । अतर्पीत् । अतार्प्सीत् । अत्राप्सीत् । अतृ-
 पत् । तृप हर्षमोहनयोः । दृप्यति ।

रधादित्वादिमौ वेदकावमर्थमनुदात्तता ।

द्रुह जिघांसायाम् । द्रुहति । वा द्रुहेति वा घः । पक्षे ढः । द्रुद्रोघ ।
 द्रुद्रोढ । द्रुद्रोहिथ । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । अद्रुहत् । मुह
 वैचित्ये । वैचित्यमनिवेकः । मुहति । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोढ ।
 मोहिता । मोग्धा । मोढा । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् । णुह
 उद्गिरणे । स्नुहति । सुण्णोह । सुण्णोहिथ । सुण्णोग्ध । सुण्णोढ । सुण्णुहिथ ।
 सुण्णुह । स्नोहिता । स्नोग्धा । स्नोढा । स्नोहिष्यति । स्नोक्ष्यति । अस्नुहत् ।
 णिह प्रीतौ । स्निहति । सिण्णेह । स्नेहिता । स्नेग्धा । स्नेढा । अस्नि-
 हत् । तुष तुष्टौ । तुष्यति । दुष वैकृत्ये । दुष्यति । श्लिष आलिङ्गने ।
 श्लिष्यति ॥ श्लिष आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ । च्लेः क्सः । अश्लिक्षत्
 कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गने किम् । समश्लिषज्जतुकाष्ठम् । प्रत्यासत्ताविह
 श्लिषिः । कुध क्रोधे । कुध्यति । शुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यति । शुध

१ पत्येत्युक्तेऽपि पदस्येति विशेषणेन धान्तस्येति लामादन्तग्रहणं व्यर्थं सञ्ज्ञा-
 पयतीति भावः ॥

शौचे । शुध्यति । विधु संरादौ । सिध्यति । शमु उपशमे ॥ शमामष्टा-
नां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ । शम्-तम्-दम्-श्रम्-भम्-क्षम्-क्लम्-मदा-
मचो दीर्घः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमुः । शेमिय । शमिता । अश-
मत् । तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । दमु उपशमे ।
दाम्यति । दमिता । अदमत् । श्रमु तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् ।
भ्रमु अनवस्थाने । वा आशेति श्यन्वा । भ्राम्यति । भ्रामिता । भ्रैमतुः ।
बभ्रमतुः । अभ्रमत् । क्षमु सहने । क्षाम्यति । चक्षमिय । चक्षन्थ । चक्ष-
मिव । चक्षन्व । क्षमिता । क्षन्ता । अयं न षित् । म्वादिस्तु षित् ।

अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा ।

क्लमु क्लान्तौ । ध्रिवुक्लमुचमामिति दीर्घः । क्लाम्यति । क्लमिता । अक्ल-
मत् । मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् । असु क्षेपणे । अस्यति ।
आस । असिता । अस्यतेस्थुक् । ७ । ४ । १७ । अङि । अस्यतात्यङ् ।
आस्यत् । यसु प्रयत्ने ॥ यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ । संय-
सश्च । ३ । १ । ७२ । श्यन्वा । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति ।
अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति । जसु मोक्षणे । जस्यति । तसु उप-
क्षये । दसु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । वसु
स्तंभे । वस्यति । न शसददेति निषेधः । ववासं । ववसतुः । वशा-
दिरिति मते तु । वसतुः । वसुः । व्युष विभागे । व्युष्यति । विस
प्रेरणे । विस्यति । अविसत् । वुस उत्सर्गे । वुस्यति । सुस खण्डने ।
मुस्यति । मसी परिणामे । परिणामो विकारः । लुठ विलोडने । लुठ्यति ।
उच्च समवाये । उच्यति । उवोच । ऊचतुः । ऊचुः । भृशु भ्रंशु अव-
पत्ने । भृश्यति । बभर्श । अभृशत् । अनिदितामिति नलोपः । भृश्य-

ति । वभंश । अभशत् । कृश तत्करणे । कृश्यति । जितृष पिपासा-
याम् । तृष्यति । हृष तुष्टौ । इयनडौ भौवादिकादिशेषः । हृष्यति ।
अह्वयत् । रुष रिष हिंसायाग् । तापेति वेद् । रोषिता । रोष्टा । रेषिता ।
रेष्टा । रुष क्रोधे । कुष्यति । गुष व्याकुलत्वे । लुभ गार्थ्ये । गार्थ्यमा-
काङ्क्षा । लोभिता । लोब्धा । लोभ्यति । भ्यादेरदृक्कारणालोभतीत्यप्याहुः ।
धुभ सचयने । धुम्यति । क्लिदू आदीभावे । क्लियति । चिह्नेदिथ ।
चिह्नेय । चिह्निदिव । चिह्निद्व । चिह्निदिम । चिह्निम । जिमिदा स्नेहने ॥
मिद्वेर्गुणः । ७ । ३ । ८२ । इक इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये । मेद्यति ।
अमिदत् । जिद्विददा स्नेहनमोचनयोः । दिव्यति । ऋधु वृद्धौ । ऋद्वयति ।
आनर्द्ध । गृधु अभिकांक्षायाम् । गृष्यति । दगृधत् । घूढ् प्राणिप्रसवे ।
सूयते । सुपृवे । क्रादिनियमान्न्यमिद् । सुपृविषे । सुपृविषहे । सोता ।
सविता । दूङ् परितापे । दीङ् क्षये ॥ दीङो युङञि क्ति ६ । ४ ।
६३ । दीङः परस्याजादेः क्ति आर्द्धधातुकस्य बुद् । (बुग्गुटाबुव-
ङ्पणोः सिद्धौ वक्तव्यौ) दिदीये ॥ मीनातिमिनोतिदीङां
ल्यपि च । ६ । १ । ५० । एयामात्वं ल्यपि चादशित्येज्जनिमित्ते । दाता । दास्यते ।
अदास्न । डीङ् विहायसा गतौ । डीयते । पीङ् पाने । पीयते । माङ् माने
मायते । मने । माता । जनी प्रादुर्भावे ॥ ज्ञाजनोर्जा । ७ । ३ । ७९ ।
शिति । जायते । गमहनजनेति उपधाया लोपः । 'स्तोश्नुना ध्रुः' । जङ्गे ।
जनिता । जनिष्यते ॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्य-
तरस्याम् । ३ । १ । ६१ । एभ्यः ऋळेश्चिष्वा एकवचने तशब्दे परे ॥ चिणो
लुक् । ६ । ४ । १०४ । चिणः परस्य तशब्दस्य लृक् ॥ जनिवध्योश्च ।

१ अत्रापि 'ङः सि'—इतिवत् 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीवान्' सप्तम्याश्च
पृथीकृत्यनं ज्ञेयम् ॥

७।३।३५। न वृद्धिश्चिणि ङिति कृति च । अजनि । अजनिष्ट । दीपी
 दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट । पद् गतौ । पद्यते । पेदे ।
 पत्ता । पद्यत । पत्सीष्ट ॥ चिण्ते पदः । ३।१।६०। अपादि । अपत्साताम् ।
 अपत्सत । विद् सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । बुध अवगमने । बुध्यते ।
 बोद्धा । एकाचो बशो भष् झषन्तस्येति भष्भावः । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट ।
 अबोधि । अबुद्ध । अमुत्साताम् । युध संप्रहारे । युध्यते । युयुधे ।
 योद्धा । अयुद्ध । सृज विसर्गे । सृज्यते । संसृजे । सृजिदृशोर्ज्ञेयम-
 कितीत्यमागमः । सृष्टा । सृक्ष्यते । सृक्षीष्ट । लिङ्सिचाविति कित्त्वम् ।
 असृष्ट । असृक्षाताम् । मीङ् हिंसायाम् । मीयते । रीङ् श्रवणे ।
 रीयते । लीङ् श्लेषणे । लीयते ॥ विभाषा लीयतेः । ६।१।५१।
 लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीडोरात्वं स्यादेज्जिष्ये त्यपि
 च । लेता । लाता । लेष्यते । लोस्यते । एज्जिष्ये किम् । लीयते ।
 लित्ये । व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । मृष तितिक्षाधान ।
 मृष्यति । मृष्यते । ममर्षिय । ममृषे । ममृषिषे । मर्षितासि । मर्षितासे । णह
 बन्धने । नह्यते । ननाह । 'नहो घः' इति घः । ननद्ध । नेहे । नद्धा ।
 नत्स्यति । अनात्सीत् । अनद्ध । रञ्ज-रागे । रज्यति । रज्यते । शप्
 आक्रोशे । शप्यति । शप्यते । शक् विभाषितोऽमर्षणे । विभाषित इत्यु-
 भयपदीत्यर्थः । शक्यति, शक्यते, -हर्षि द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ ।
 शशक्य । शेके । शक्ता । शक्ष्यति । शक्ष्यते । पुषादित्वादङ् । अशक्त ।
 अशक्त । सेट्कोयमित्येके । तन्मते नानिट्केषु लृदिपठितः । शकिता ।
 शकिष्यति । शकिष्यते ॥ इति दिवादिः ॥

अथ स्वादिगणः ॥ ५ ॥

घुञ् अभिषवे ॥ स्वादिभ्यः शतुः । ३ । १ । ७३ । कर्तरि सार्धधातुके ।
 शपोऽगवादः । सुनोति । सुनुतः । हुनुचोरिति यण् । सुन्वन्ति । लोपश्चा-
 स्येति प्रत्ययोक्तो लोपः । सुन्वः । सुनुवः । सुनुते । सुन्याते । सुन्वते ।
 सुनुषे । सुपाव । सुपुषे । सोता । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् ॥
 स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ । सिच इट् । असावीत् । असो-
 ष्ट । अभिपुणोति । अन्यपुणोत् ॥ सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ।
 सस्य पो न । विसोष्यति । षिञ् वन्ने । विसिनोति । चिञ् चयने ।
 चिनोति । चिनुते ॥ विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ । अन्यासाच्चेः कुन् वा
 सनि लिटि च । चिकाय । चिचाय । चिक्थे । चिक्थे । अचैपीत् ।
 अचेष्ट । स्तुञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । तस्तार । तस्तार ।
 गुणोर्तीति गुणः । स्तर्यात् ॥ ऋनश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ । ऋदन्ता-
 त्संयोगादेर्लिङ्सिचोरिङ्वा तडि । स्तारिपीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तारिष्ट ।
 अस्तृत । धुञ् कपने । धुनोति । धुनुते । दुधाव । दुधुषे । अधौपीत् ।
 अधोष्यत् । धूञ् कपने । धूनोति । धूनुते । स्वरतीति वेट् । दुधविथ ।
 दुधोथ । किति लिटि तु ॥ श्र्युकः किति । ७ । २ । ११ । श्रिण एकाच
 उगन्ताच्च गित्कितोरिण् । इति प्राप्ते । क्रादिनियमान्निल्यमिट् । दुधुविष ।
 दुधुविम । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । कृञ् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते ।
 चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृपीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । वृञ् वरणे ।

१ अभिषवः पीडनं रूपनं क्लानं मुरासन्धानं च ॥ २ अत्र 'आहुत्तमस्य' इति
 आटि कृते 'हुनुचोः' इति यण् बाधित्वा परत्वाद्गुणः ॥

वृणोति । वृणुते ॥ बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे । ७।२।६४।
 एषां वेद इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ् । ववृव ।
 ववृवहे । वृतो वा । वरीता । वरिता ॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।
 ७।२।४२ । वृद्ध्वृज्म्यामृदन्ताव परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा तङि ॥ न
 लिङि । ७।२।३९। वृतो लिङ् इटो न दीर्घः । वरिषीष्ट । वृषीष्ट ।
 अवारीत् । अवरिष्ट । अवृत । टुटु उपतापे । दुनोति । हि गतौ वृद्धौ
 च ॥ हिनुमीना । ८।४। १५ । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्येतयोर्नस्य णः ।
 प्रहिणोति ॥ हेरचङि । ७।३। ५६ । अभ्यासाद्धिनोतेर्हस्य कुत्वं न तु
 चङि । जिघाय । आप्लु व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नतः । आप्नुवन्ति ।
 आप्नुवः । आप्नुहि । लटित्वादङ् । आपत् । शक्नु शक्तौ । अशकत् ।
 राध साध संसिद्धौ । राध्नोति ॥ राधो हिंसायाम् । ६।४।१२३।
 एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थङि च । अपरंधतुः ।
 अपरेषुः । रेधिथ । राद्धा । साध्नोति । ससाध । साद्धा । असा-
 त्सीत् । असाद्धाम् । जिघृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ।
 दंभु दंभेन । अनदितामिति नलोपः । दम्नोति । ददंभ । (श्रन्थिग्रन्थि-
 दंभिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा) । कित्त्वपक्षे नलोपः । तस्याभी-
 यत्वादसिद्धत्वेनैत्वाभ्यासलोपयोगप्राप्तौ (दंभश्च एत्वाभ्यासलोपौ

१ वृणोतेत्यलि क्रादिसूत्रेणेषिन्वेधे सिद्धेऽपि निगम एव निषेधो नान्यत्रेति
 नियमार्थं ववर्यग्रहणम् । ववर्यं त्वं हि ज्योतिषाम् ॥ २ इह प्यन्तस्य धात्वन्तरत्वात्
 केवलस्य त्वम्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वामावात् कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीत्यचङीति नि-
 षेधो व्यर्थः सन् शपयति-‘प्रकृतिग्रहणे प्यधिकस्यापि ग्रहणम्’ । तथा च प्यधि-
 कस्यापि कुत्वम् । तेन जिघाययिषतीत्यादिसिद्धम् ॥ ३ लोकवचनाय विहित-
 कर्मानुष्ठानं-दम्भः ॥

वक्तव्यौ) । देभनुः । ददंभनुः । दंभिता । दम्पात् । तृप प्रीणने ॥
 क्षुभ्रादिषु च । ८ । ४ । ३९ । न णत्वम् । तृप्नोति । ततर्प । अशू-
 व्याप्तौ संवाते च । अशनुते ॥ अश्रोतेश्च । ७ । ४ । ७२ । दीर्घादभ्या-
 सादवर्णात्परस्य नुद् । आनशे । अशिता । अष्टा । अशिष्यते । अक्ष्यते ।
 अशनुवीत । अक्षीष्ट । अशिषीष्ट । आशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् ॥

इति स्वादिः ॥

अथ तुदादिगणः ॥ ६ ॥

तुद् व्यथने ॥ तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ । शपोपवादः ।
 तुदति । तुदते । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त । तुद्
 प्रेरणे । तुदति । तुदते । नुनोद् । नुनुदे । नोत्ता । भ्रस्ज पाके । ग्रहि-
 ज्यावर्षाति संप्रसारणम् । सस्य श्रुत्वम् । तस्य जश्त्वम् । भृजते ॥
 भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ । भस्जरेफस्योपधा-
 याश्च स्थाने रमागमो वार्द्ध्यातुके । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठी-
 निर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । वभर्ज । वभर्जतुः । वभर्जिथ । वभर्ष्ट ।
 वभ्रजतुः । वभ्रजिथ । स्कारेति सलोपः । व्रश्चेति पः । वभ्रष्ट ।
 वभर्जे । वभ्रज्जे । भर्ष्टा । भ्रष्टा । भर्क्ष्यति । भर्क्ष्यति । क्विति रमागमं
 बाधित्वा संप्रारणं पूर्वविप्रतिषेधेन । भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । भृज्यासुः ।
 भर्क्षीष्ट । भर्क्षीष्ट । अभर्क्षीत् । अभर्ष्ट । अभ्रष्ट । कृष
 विलेखने । कृषते । चर्कप । चकृपे । कृष्टा । कर्ष्टा । कृक्षीष्ट । अका-
 क्षीत् । अकर्क्षीत् । अकृक्षत । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत ।
 स्पश्मृशिति सिञ्च् वा । अकृक्षताम् । अकृक्षन्त । मिल संगमने ।

मिलति । मिलते । मिमेल । मेलिता । अमेलीत् । मुच्छ मोक्षणे ॥ शे
 मुचादीनाम् । ७ । १ । ५९ । मुच्छलुप्विद्लिप्सिचकृतखिदपिशां नुम् ।
 मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । लिङ्सिचाविति कित् । मुक्षीष्ट ।
 अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् । लुप्ल छेदने । लुपति । लुपते ।
 लोप्ता । अलुपत् । अलुप्त । विद्ल लामे । विन्दति । विन्दते ।
 विवेद । व्याघ्रभूतिमते सेद् । वेदिता । माष्यमतेऽनिट् । परिवेत्ता ।
 विच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत । असिक्त ।
 लिप उपदेहे । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपि-सिचि-ह्रस्वेत्यङ् ।
 अलिपत् । अलिप्त । कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कर्तिता ।
 से सिचीति वेद् । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्त्तीत् । विद
 परिदेवने । खिद्यति । खिद्येद । खेत्ता । पिश अवयवे । पिशति । पेशिता ।
 ओब्रश्च छेदने । वृश्चति । व्रश्च । व्रश्चिय । व्रश्च । व्रश्चिता । व्रष्टा ।
 व्रश्चिष्यति । व्रश्च्यति । वृश्चात् । अब्रश्चीत् । अब्राक्षीत् । व्यच व्या-
 जीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति ।
 विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति, तु नेह
 प्रवर्त्तते । अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । उच्छि उञ्छे । 'उञ्छः
 कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिल्म' इति यादवः । उञ्छति । उञ्छां-
 चकार । ऋच्छ गतौन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेण । ऋच्छत्यृतामिति गुणः ।

१ अत्र 'लिङ्यभ्यासस्य'—इति संप्रसारणम् । 'उरत्' इति अत्वं स्वरत्वं च
 तस्य 'अचः परस्मिन्'—इति स्थानिवद्भावात् 'न संप्रसारणे'—इति निषेधात्
 वस्य संप्रसारणं न ॥

द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलपलक्षणत्वानुद् । आनच्छे । आनच्छतुः । ऋ-
च्छिता । उज्झ उत्सर्गे । उज्झति । उज्झाचकार । लुभ विमोहने ।
लुभति । तीपसहलुभेति वेद् । लोभिता । लोब्धा । लोमिष्यति । तृप
तृप् तृप्तौ । तृपति । ततर्ष । तर्पिता । अनर्पात् । तृप्ति । (शे तृप्ता-
दीनां लुम्बाच्यः) आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुपत्तास्ते
तृप्तादयः । ततृप् । तृप्यात् । मृड मुखने । पृड च । मृडति । पृडति ।
शुन गतौ । शुनति । इष इच्छायाम् । इषुगमीति छः । इच्छति ।
तापेति वेद् । एपिता । एप्रा । एपिष्यति । इष्यात् । ऐपीत् । कुट
कौटिल्ये । गाड्कुटादीति डित्त्वम् । चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । कुटिता ।
पुट संश्लेषणे । पुटति । पुटिता । स्फुट विकसने । स्फुटति । स्फुर स्फुल
संचलने । स्फुरति । स्फुलति ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८।३।७६।
यत्वं वा । निस्फुरति । निष्फुलतीत्यादि । णू स्तवने 'परिणृतगुणोदयः' ।
नुवति । नुनाव । नुविता ॥ इति कुटादयः ॥ हुमस्जो शुद्धौ । मज्जति ।
ममज्ज । मस्तिजनशोरिति नुम् । (मस्जेरन्त्यात्पूर्वो लुम्बाच्यः) संयो-
गादिलोपः । ममङ्कथ । ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । रुजो भङ्गे ।
अरौक्षीत् । भुजो कौटिल्ये । रुजिवत् । विश प्रवेशने । विशति । मृश
आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत् । अमर्शीत् । अमृक्षत् ।
स्मृशमृशिति च्छेः सिच् । षट् ल विशरणगत्यवसादनेषु । विशरणं दुःखम् ।
सीदन्तीत्यादि । शट् ल शातने ॥ शट्तेः शितः । १ । ३ । ६० । शिद्धाविनो-

१ सादृश्ये इत्यर्थः । 'प्रकारो भेदसादृश्ये'—इत्यमरात् ॥

२ 'पाम्राध्मास्था'—इति सीदादेशः ॥

आत्तडानौ स्तः । शीयते । शीयताम् । अशीयत् । शीयेत् । शशाद- ।
 शत्ता । शत्त्यति । अशदत् । अशत्त्यत् । कृ विक्षेपे ॥ ऋत इद्धातोः ।
 ७।१। १०० । किरति । (इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी पूर्वविप्रतिषे-
 धेन) । चकार । चकरुः । कारिता । करिता । कीर्यात् । अकारीतुं ॥
 किरतौ लवने । ६।१। १४० । उपास्किरतेः सुट् छेदेर्धे । उपास्किरति ।
 (अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्) ।
 उपास्किरत् । उपचस्कार ॥ हिंसायां प्रतेश्च । ६।१। १४१ । उपात्प्रतेश्च
 किरतेः सुट् हिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । गृ निगरणे । अच्
 विभाषा । ८।२। २१ । गिरते रेफस्य ङोऽजादौ प्रत्यये गिरति । गिळति । गारिता ।
 गरीता । गलिता । गलीता । प्रच्छन्नीप्सायान् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् ।
 पृच्छति । प्रपृच्छ । प्रपृच्छतुः । प्रपृच्छुः । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् । मृड्
 प्राणत्यागे ॥ म्रियतेर्लुङ् लुलिङोश्च । १ । ३ । ६१ । लुङ् लुलिङोः शितश्च
 प्रकृतिभूतान्मृडस्तडानौ नान्यत्र । डित्वं स्वार्थम् । रिङ् । इयङ्
 म्रियते । ममार । ममर्थ । मन्निव । मन्निम । मर्त्ता । मरिष्यति ।
 मृषीष्ट । अमृत । पृङ् व्यायामे । प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । व्याप्रि-
 यते । व्याप्रे । व्यापरिष्यते ह्रस्वादङ्गादिति सिञ्जलोपः । व्यापृत ।
 व्यापृषाताम् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । जुपते । जुजुपे । ओविजी
 भयसंचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥ विज इट् । १ । २ । २ ।
 विजेः पर इडादिप्रत्ययो ङित् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । ओलजी
 ओलस्जी व्रीडने । लजते । लेजे । लब्जते । ललजे ॥ इति तुदादिः ॥

१ 'उपात्प्रतियत्ने' इति सूत्रादुपात् इत्यनुवर्तते ॥

२ 'उरोविदार' प्रतिचस्करे नस्वैः' इति माघः ॥

अथ रुधादिगणः ॥ ७ ॥

रुधिर आचरणे ॥ रुधादिभ्यः श्रम् । ३ । १।७८। शपोऽपवादः ।
 रुगद्धि । 'श्रसोऽहोयः' । रुगः । रुगन्ति । रुगसि । रुग्यः । रुग्य ।
 रुगन्धि । रुग्यः । रुग्यः । रुग्ये । रुग्यते । रुग्यं । रुग्याथे ।
 रुग्ये । रुग्ये । रुग्ये । रुग्ये । रुग्ये । रुग्ये । रुग्ये ॥
 रुग्यन्ति । रुग्यन्ते । रुग्यु । रुग्यात् । रुग्याम् । रुग्यान्तु । रुग्यि ।
 रुग्यानि । रुग्याव । रुग्याम । रुग्याम् । रुग्याताम् । रुग्यताम् ।
 रुग्य । रुग्ये । रुग्यावहे । रुग्यामहे । अरुगन् २ । अरुग्याम् ।
 अरुग्यन् । अरुग्यात रुः । अरुग्यः । अरुगन् २ । अरुग्याम् । अरुग्य ।
 अरुग्य । अरुग्याताम् । अरुग्यन् । रुग्यात् । रुग्यात । रुग्यात् ।
 रुग्यात् । अरुग्यान् । अरुग्यान् । अरुग्यान् । अरुग्यान् । अरुग्यान् ।
 भिदिर् विदारणे । छिदिर् द्वेकीकरणे । युजिर् योगे । रिचिर्
 विरेचने । रिगक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रेता । आरिणक् । अरिचत् ।
 अरिशीत् । अरिक्त । विन्चिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । क्षुदिर्
 सपेयणे । क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षोत्तीत् । अक्षुत्त ।
 उच्छृदिर् दासिदंवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छृद । से सिचीति
 वेद् । चच्छृदिपे । चच्छृन्ते । छर्दिता । छर्दिष्यति । छर्त्यति । अच्छृदत् ।
 अच्छर्दिता । अच्छर्दिष्ट । उत्तृदिर् हिंसानादरयोः । तृणत्ति । तृन्ते ।
 कृती वेष्टने । कृणत्ति । तृह हिंसि हिंसायाम् ॥ तृणह इम् ॥ ७।३।
 ९२ । तृहः श्रमि कृते इन् हलादौ पिति । तृण्ढि । तृण्डः । ततर्ह ।
 तर्हिता । अतृणेट् ॥ श्रान्नलोपः । ६।४। २३ । हिनस्ति । जिहिंस ।
 हिंसिता । उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दांचकार ।

औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनदम् । अऊजू व्यक्तिप्रक्ष-
णकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अङ्कन्ति । आनङ् । आनङ्गिथ ।
आनङ्क्थ । अङ्किता । अङ्क्ता । अङ्क्वि । अनजानि । आनक् ॥
अञ्जेः सिचि । ७।२।७१। अञ्जेः सिचो नित्यमिद् । आङ्गीत् । तञ्चू
संकोचने । तनक्ति । तङ्क्ता । तङ्क्विता । ओविजी भयसञ्चलनयोः ।
विनक्ति । विङ्क्तः । विज इडिति डित्वम् । विविजिथ । विजि-
न्ता । अविनक् । अविजीत् । शिष्टल्ल विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः ।
शिषन्ति । शिनक्षि । शिशेष । शिशेषिथ । शोष्टा । शोक्ष्यति । हेर्धिः ।
शिष्टि । शिनषाणि । शिष्यात् । शिष्यात् । अशिषत् । अशोक्षत् ।
एवं पिष्टल्ल संचूर्णने । भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । बभङ्गिथ । बभङ्क्थ ।
भङ्क्ता । भुज पालनाऽभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति ।
अभुनक् ॥ भुजोऽर्नवने । १ । ३ । ६६ । तडानौ स्तः । ओदनं भुङ्क्ते ।
अनवने किम् । महीं भुनक्ति । जिङ्न्धी दीप्तौ । इन्धे । इन्धाते । इन्धते
इन्त्से । इन्धाचक्रे । इन्धिता । इन्धाम् । इन्धाताम् । इन्धताम् । इनधै । ऐन्ध ।
ऐन्धाताम् । ऐन्धत । ऐन्धाः । विद् विचारणे । विन्ते । वेत्ता । इति रुधादिः ॥

अथ तनादिगणः ॥ ८ ॥

तनु विस्तारे ॥ तनादिकृञ्भ्य उः । ३।१।७९। तनोति । तनुते ।
ततान । तेने । तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । तनोतु । तनुताम् । अतनोत् ।
अतनुत । तनुयात् । तन्वीत् । तन्यात् । तनिपीष्ट अतनीत् । अतानीत् ॥
तनादिभ्यस्तथासोः । २।४।७९। तनादेः सिचो वा लृक् तथासोः ।

अनुदात्तोपदेशेनि नलोपः । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्टाः ।
 अतनिष्यन् । अतनिष्यत । षणु दाने । सनोति । सनुते । ये विभाषेति
 आत्वन् । सायान् । सन्यात् ॥ जनसनखनां सञ्जलोः । ६ । ४ ।
 ४२ । एषामाकारो झल्लादौ सनि झलादौ कृति च । असात । असनिष्ट ।
 असाथाः । असनिष्टाः । क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । ह्य-
 न्तेति न वृद्धिः । अक्षणीन् । अक्षन । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्ष-
 णिष्टाः । क्षिणु च । उप्रन्यये लवृण्वगुणो वा । क्षिणोति । क्षेणोति ।
 क्षेणिता । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट । तृणु अदने । तृणोति ।
 तृणांति । तृणुतं । नृणुते । दुकृञ् करणे । करोति । 'अत उत्सार्वधातुके'
 कुरुतः । हलि चेति दीर्घे प्राप्ते ॥ न भकुर्लुराम् । ८ । २ । ७९ । भस्य कुर्क्षु-
 रोक्षधाया न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥ नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ।
 करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपो भ्योः । कुर्वे । कुर्वः । कुरुते ।
 चकार । चकर्थ । चकृव । चक्रे । कर्त्ता । कारिष्यति । कारिष्यतं ।
 करोतु । कुरुतान् । अकरोत् । अकुरुत ॥ ये च । ६ । ४ । १०९ । कृञ्
 ललोपो यादौ प्रत्यये । कुर्यात् । कुर्यात् । क्रियात् । कृपाष्ट । अक्रापात् ।
 अकृत । अकारिष्यत् । अकारिष्यत ॥ संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ।
 ६ । १ । १३७ । समवाये च । ६ । १ । १३८ । आभ्यां परस्य करोतेः
 सुट् भूषणे सवाते चार्थे । संस्करोति । अलकरोतीत्यर्थः । संस्कु-
 र्वन्ति । संवीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य कचिदभूषणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः'
 इति ज्ञापकात् ॥ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ।
 ६ । १ । १३९ । कृञ् सुट् । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् ।
 विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्याध्याहार आकाक्षैकदेशापूर्णम् । उ५-

स्कृता कन्या । उपस्कृता ब्राह्मणाः । एधो दकस्योपस्कृते । उपस्कृतं
मुहूर्ते । उपस्कृतं ब्रूते । वलु याचने । वनुते । ववने । मनु अवबोधने ।
मनुते । मेने । मनिता । अमनुत । मन्वीत । मनिषीष्ट ॥ इति तनादिः ॥

अथ क्रयादिगणः ॥ ९ ॥

दुक्कीञ् द्रव्यविनिमये ॥ क्रयादिभ्यः श्रा । ३ । १ । ८१ ।
शपोऽश्वदः । क्रीणाति । 'ई हल्यघोः' । क्रीणीतः । 'श्राभ्यस्तयोरतः' ।
क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीथः । क्रीणीथ । क्रीणामि । क्रीणीवः ।
क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीव्ये ।
क्रीणे । क्रीणीवहे । क्रीणीमहे । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियुः ।
चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रिये । क्रेता । क्रेष्यति । क्रेष्यते । क्रीगातु ।
क्रीणीतात् । क्रीणीताम् । क्रीणाताम् । क्रीणताम् । क्रीणीयात् । क्री-
णीत । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट । अक्रेष्यत् । अक्रेष्यत ।
प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । प्रीणाति । प्रीणीते । श्रीञ् पाके । श्रीणाति ।
श्रीणीते । मीञ् हिंसायाम् । प्रमीगाति । 'हिनुमीना' इति णत्वम् ।
प्रमीणीते । मीनातीत्यात्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये ।
माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ।
षिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता । स्कुञ्
आप्रवणे ॥ स्तन्मुस्तन्मुस्कन्मुस्कुन्मुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ ।
८२ । चात् श्रा । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव ।

१ अलङ्कृतेत्यर्थः ॥ २ समुदिता इत्यर्थः ॥ ३ गुणाधानं करोतीत्यर्थः ॥ ४ विक्र-
तमित्यर्थः ॥ ५ वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ॥ ६ अस्य पूर्वम् ईत्वापेक्षया परत्वाद-
न्तरङ्गत्वाच्च शैरन्तादेशः एवमात्मनेपदेऽपि 'आत्मनेपदेषु' इत्यनेन हस्याद्भावः ॥

चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । स्तन्वादयश्चत्वारः सौत्राः ।
 सर्वे रोचनार्थाः परस्मैपदिनः ॥ हलः शनः शानञ्झौ । ३ । १ । ८३
 स्तैभान ॥ जृस्तम्भुमुचुम्लुचुमुचुलुचुलुञ्चुभिभ्यश्च । ३ । १ ।
 ५८ । च्लेरद् वा । व्यष्टभत् । अस्नंभीत् । युञ् वन्वने । युनाति ।
 युनीते । योता । क्तुञ् शब्दे । वनूनाति । वनूनीते । ऋषिता । द्रुञ्
 हिसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते । पृञ् पवने ॥ प्वादीनां द्वस्वः ।
 ७ । ३ । ८० । पूञ् लृञ् स्तृञ् कृञ् वृञ् धूञ् शृ पृ वृ भृमृ हृ जृ
 झृ धृ नृ कृ ऋ गृ ज्या री ली व्ली प्ली एपां चतुर्विंशतेर्ह्रस्वः शिति ।
 पुनाति । पुनीते । पषिता । लृञ् छेदने । लुनाति । लुनीते । स्तृञ्
 आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरे । स्तरीता ।
 स्तरीता । स्तृणीयात् । रृणीत । 'ऋत इद्वातोः' १ स्तीर्यान् ।
 स्तारिपीष्ट । स्त्रीर्षाष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' । अस्तारीत् । अ-
 स्तारिष्टाम् । अस्तारिपुः । अरतारिष्ट । अस्तीष्ट । कृञ् हिसायाम् ।
 कृणाति । कृणीते । चकार । चक्रे । वृञ् वरणे । वृणाति । वृणीते ।
 ववार । ववरे । वरिता । वरीता । उदोष्ठेऽयुत्वम् । वूर्यात् । वरिपीष्ट ।
 वृर्षाष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट ।
 धूञ् कपने । धुनाति । धुनीते । दुधविय । दुधोय । दुधुविव । धोता ।
 धषिता । 'स्तुधुधून्म्यः परस्मैपदेषु' । अधावीत् । अधविष्ट । ग्रह
 उपादाने । गृह्णानि । गृह्णीते । जग्राह । जगृहे ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ।
 ७ । २ । ३७ । एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घो न तु लिटि । ग्रहीता ।
 गृह्णातु । गृह्णाण । गृह्णात् । ग्रहीपीष्ट । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् ।

१ 'अतो हेः' इत्यारभसामर्थ्यात्सनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हर्षकम् ॥

अग्रहीष्टाम् । अग्रहीषाताम् । कुष निष्कर्षे । कुष्णाति । क्रोषिता ।
 निरः कुषः । ७ । २ । ४६ । कलादेराङ्गधातुकस्येड् वा । निष्क्रोषिता ।
 निष्क्रोष्टा । निरक्रोषीत् । शल इगुपधादिति कसः । निरकुक्षत् । अश भोज-
 ने । अश्नाति । आश । अशिता । अश्नातु । अशान । ज्ञा अवबोधने ।
 ज्ञाजनोरिति जादेशः । जानाति । जज्ञौ । पृ पालनपूरणयोः । पृणाति ।
 शृ हिंसायाम् । शृणाति । शृदृप्रां ह्रस्वो वेति पक्षे यण् । शश्रतुः । शशरतुः ।
 ह्व विदारणे । ह्वणाति । दद्रतुः । ददरतुः । जृ वयोहानौ । जृणाति । मुष
 स्तेये । मुष्णाति । मोषिता । पुष पुष्टौ । पुष्णाति । पोषिता । बन्ध
 बन्धने । बध्नाति । बबन्ध । बबन्धिथ । बन्धा । भन्त्स्यति । अमान्सीत् ।
 अबान्धाम् । अमान्त्सुः । क्लिशू विबाधने । क्लिश्नाति । क्लेशिता । क्लेश्टा ।
 अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् । वृङ् संभक्तौ । वृणीते । वत्रे । ववृद्धे । वारिता ।
 वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ इति क्रयादिः ॥

अथ चुरादिगणः ॥ १० ॥

चुर स्तेये ॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोभत्वच-
 वर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३।१।२५। स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः ।
 सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शबादि । गुणायादेशौ । चोरयति ॥ णिच्-
 श्च । १। ३। ७४ । णिजन्तादात्मनेपदं कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते ।
 चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्रीति चङ् । णौ चङीति
 ह्रस्वः । चङीति द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' । दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः ।
 अचूचुरत् । चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठि-
 तव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यादित्यादौ नलोपो न ।
 चिन्तति । चिन्तेदित्यादि । यन्त्रि संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्रेति पठितुं

शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्तर्तीति माधवेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । एवं कुट्टिं
अनृतभाषणे । तन्नि कुट्टुम्भधारणे । मन्नि गुप्तपरिभाषणे । तन्त्रयते ।
मन्त्रयते । एतौ आत्मनेपदिनौ । स्फुटि परिहासे । स्फुण्डयति । पीड
अवगाहे ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ।
७ । ४ । ३ । एषामुपधाया ह्रस्वो वा चङ्परे गौ । अपीपिडत् । अपिपी-
डत् । प्रथ प्रख्याने । प्रथयति ॥ अत् स्मृद्वत्वरप्रथमदस्मृत्स्पशाम् ।
७।४।९५। एषामभ्यासस्याकारश्चङ्परे गौ । इत्वापवादः । अपप्रथत् । पृथ
प्रक्षेपे । पर्थयति ॥ उर्कत् । ७ । ४ । ७ । उपधाया ऋर्णस्य ऋद्रा चङ्परे
गौ इरारौमपवादः । अपीपृथत् । अपपर्थत् । लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति ।
अल्लुण्ठत् । तड आघाते । ताडयति । अतीतडत् । मडि भूषायां हर्षे च ।
मण्डयति । अममण्डत् । भडि कल्याणे । मण्डयति । अवमण्डत् । छर्द
वमने । छर्दयति । अचच्छर्दत् । चुद् संचोदने । चोदयति । अचूचुदत् ।
पाल रक्षणे । पालयति । अपीपलत् । पूज पूजायाम् । पूजयति । अपू-
पुजत् । कृत संशब्दने ॥ उपधायाश्च । ७।१।१०१ । धातोर्कृत इत् ।
रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् ।
म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छयति । अमिम्लेच्छत् । ईड स्तुतौ ।

१ यत्रितन्निमन्यादिषु इकारो व्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थः । तेषां संयोगान्तत्वात्
यन्त्र-तन्त्र-मन्त्र-इति नकारे पठितेऽपि 'अनिदिताम्' इति लोपो न लभ्यते
नकारस्यानुपधात्वात्, चिन्त्यादित्यत्र तु 'चिन्ति स्मृत्याम्' इति नकारोपधे पठिते
नकारस्योपधात्वाद्धोपः स्यात् तद्वारणाय कृत इकारस्तु ज्ञापक इति भावः ॥

२ ऋकारोपधे 'उपधायाश्च' इति अचीकृतत् इत्यादौ इर् प्राप्तः, अमीमूजदित्यत्र
'मृजेर्द्विः' इति आर् प्राप्तः, इतरेषां गुणेनार प्राप्त इति विवेकः ॥

ईडयति । पिडि संघाते । पिण्डयति । रुष रोषे । रोषयति । अरुरुषत् ।
 तुल उन्माने । तोलयति । अतूतुलत् । शुल्ब माने । शुल्बयति । अशु-
 शुल्बत् । घुषिर् विशब्दने । घोषयति । अज्घुषत् । पट पुट लुट
 तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लघि त्रसि पिसि कुसि
 दसि कुशि घट घटि बृहि बर्ह बल्ह गुप धूप विच्छ चीव
 पुथ लोक् लोच नद कुप तर्क वृत् वृधु भाषार्थः । पाठयति ।
 पोठयति । लोटयति । तुज्जयति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्ट-
 यति ॥ नागलोपिशास्वृदिताम् । ७ । ४ । २ । णिच्यग्लोपिनः
 शास्तेर्ऋदितां चोपधाया ह्रस्वो न चङ्परे णौ । अल्लोक्तत् । अल्लोचत् ।
 वर्तयति । वर्द्धयति । 'आ घृषाद्वा' । इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो घृष-
 धातुमभिव्याप्य । युज पृच संयमने । योजयति । योजति । अयौक्षीत् ।
 पर्वयति । पर्वति । पर्विता । अपर्वीत् । अर्च पूजायाम् । षह
 मर्षणे । साहयति । 'स एवायं नागः सहति कलमेभ्यः परिमवम्' ।
 वृज् वरणे । वारयति । वरति । वरते । जृ वयोहानौ । जारयति ।
 जरति । शिष असर्वोपयोगे । शेषयति । शेषति । शेषा । अशिक्षत् ।
 तप दाहे । तापयति । तपति । तप्ता । तृप तृप्तौ । तर्पयति ।
 तर्पति । हिसि हिंसायाम् । हिंसयति । हिंसति । अर्ह पूजायाम् । छद्
 अपवारणे । छादयति । छदति । छदते । धूज् कंपने । (धूज्प्रीजोर्नुक्)
 णौ । धूनयति । धवति । धवते । प्रीज् तर्पणे । प्रीणयति । प्रीणयते ।

१ अयं भ्वादौ स्वादौ तुदादौ ऋयादौ चुरादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कवि-
 रहस्ये—'धूनोति चंपकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
 वायुर्विधूनयति चंपकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च' इति ॥

प्रयति । प्रयते । वच परिभाषणे । वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत
मान पूजायाम् । मानयति । मानति । मानिता । भू प्राप्तौ आत्म-
नेपदी । भावयते । भवते । णिच्संनियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति ।
मार्ग अन्वेषणे । धृष प्रसहने । धर्षयति । धर्षति ॥ अथादन्ताः ।
कथ वाक्यप्रवचने । अलोपः ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । १।१।५७।
परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिमूलादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ
कर्त्तव्ये । इति स्थानिवत्त्वान्नोपधाया वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वाद्दी-
र्घसन्चद्वावौ न । अचकथत् । गण संख्याने । गणयति ॥ ई च गणः
७।४।९४। गणेरभ्यासस्य ईत्स्यात् चादच्चङ्परे णौ । अजीगणत्-। अज-
गणत् । रच प्रतियत्ने । रचयति । अररचत् । कल गतौ संख्याने च । कल-
यति । अचकलत् । मह पूजायाम् । महयति । सूच पैशुन्ये । सूचयति ।
अपोपदेशत्वान्न पः । असुसूचत् । कुमार क्रीडायाम् । कुमारयति ।
अचुकुमारत् । ऊन परिहाणे । ऊनयति । ओः पुयण्जीति सूत्रे पययोरिति
चक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् । णिच्यच आदेशो न द्वित्वे कर्त्तव्ये
इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योच् प्रक्रियायां पारिनिष्ठितरूपे
वाचर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयपेक्षत्वात् ।
तेनाचिकीर्त्तित्यादि सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वम् । तत्
उत्तरखण्डे अलोपः । औननत् । ध्वन शब्दने । ध्वनयति । अ-
दध्वनत् । सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । मूत्र प्रस्रवणे । मूत्रयति ।
अदन्तत्वसामर्थ्याणिलिङ्गकल्पः । मूत्रति ॥ आ नर्वादात्मनेपदिनः ।
पद् गतौ । पदयते । अपपदत् । गृह ग्रहणे । मृग अन्वेषणे ।

(११६)

मध्यकौमुद्यां-

मृगयते । शूर वीर विक्रान्तौ । शूरयते । वीरयते । गर्व माने ।
गर्वयते ॥ इति चुरादयः ॥

अथ तिङन्ते णिजन्तप्रक्रिया ॥ १ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १।४।५४ । क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोर्थः कर्त्ता
स्यात् ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च । १।४।५५ । कर्तृप्रयोजको हेतुसंज्ञः
कर्तृसंज्ञश्च ॥ हेतुमति च । ३।१।२६ । प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ
वाच्ये धातोर्णिच् । भवन्तं प्रेरयति भावयति ॥ ओः पुण्यण्यपरे ।
७।४।८० । सनि परे यदंगं तदवयवो योऽभ्यासस्तस्योत्-इत्यात्व-
वर्ग्यण्जकारेव्वर्णपरेषु परतः । अभीभवत् । अपीभवत् । मूङ्
बन्धने । अमीभवत् । अयीयवत् । रु शब्दे । अरीरवत् । अलीलवत् ।
अजीजवत् । पुण्यण्जीति किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति ॥
स्त्वतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । ७।४।८१ ।
एषामभ्यासोकारस्येत्वं वा सनि अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्त्वत् ।
इत्यादि । अवर्णपरे किम् । अशुशूषत् । णिजन्ताणिच् । परत्वा-
द्वृद्धौ प्राप्तायाम् । ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषे-
धेनेति णिलोपः । चोरयति । णौ चङीति ह्रस्वः । दीर्घो लघोरिति

१ स्वतन्त्रत्वञ्चात्र प्रधानीमूतधात्वर्थश्रयत्वम् ॥

२ तच्छब्देन पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते, तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः
तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकार एकसंज्ञाधिकारवाधनार्थः, तदाह-हेतुसंज्ञः
कर्तृसंज्ञश्चेति ॥

दीर्घः । न चाग्लोपित्वाङ्गयोरप्यसंभवः । ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ।
 हुओश्चि गतिवृद्धयोः ॥ गौ च संश्रद्धोः । ६ । १ । ३१ । सन्परे
 चङ्परे च गौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् । ' संप्रसारणं तदाश्रयं च
 कार्यं बलवत् ' इति वचनात्संप्रसारणम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः ।
 अशिश्चयत् ॥ स्तंभुसिबुसहां चडि । ८ । ३ । ११६ । उपसर्गादिषां
 सस्य षो न स्याच्चडि । अवातस्तंभत् । पर्यसीषित् । न्यसीषहत् ॥
 स्वापेश्वडि । ६ । १ । १८ । ण्यन्तस्य स्वपेश्वडि संप्रसारणम् । असू-
 षुपत् ॥ हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ । चिण्णत्वजं ञिति णिति ।
 घातयति ॥ अत्तिह्वीलीरीक्यूक्षमाय्यातां पुङ् गौ । ७ । ३ । ३६ ।
 स्थापयति ॥ तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ । उपधायाश्चङ्परे गौ । अतिष्ठित् ॥
 जिघ्रतेर्वा । ७ । ४ । ६ । उपधाया इत्वं चङ्परे गौ । अजिघ्रित् ।
 अजिघ्रित् ॥ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् । ७ । ३ । ३७ । गौ । शाययति ।
 अशीशयत् । ह्वाययति ॥ ह्वः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ । सन्परे
 चङ्परे च गौ । (काण्यादीनां वा) चङ्परे गौ उपधाया ह्रस्वो वा ।
 ण्यन्ताः कणरणमणश्रणलुपहेठः पट् भाष्ये । हाथिवाणिळोटिलोच-

१ चङ्परे णावित्यत्र चङ्परे णित्वे इत्यर्थः । तेन णिद्वये सत्यपि णित्वं चङ्पर-
 मस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति सम्भव इति भावः ॥

२ 'लुग्विकरणां लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' इति परिभाषया 'पा रक्षणे' इत्यस्य
 न ग्रहणम् । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं स्फुटी भविष्यति । इह शाच्छासादीनां
 कृतात्वानां निर्देशः पुनः प्राप्तिं ध्वनयितुं तत्प्रयोजनं त्वस्मिन्प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्त-
 परिभाषा न प्रवर्तते । तेन ध्यापयतीत्यादि सिद्धम् ॥

यश्चत्वारोधिका न्यासे । चाणिळोठी अय्यन्यत्र । इत्थं काण्यादयो
 द्वादश । अजुहवत् । अजुहावत् । पाययति ॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्या-
 सस्य । ७ । ४ । ४ । पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य इदन्तादेशश्च
 चङ्परे णौ । अर्पीयत् । (पातेणौ लुगवक्तव्यः) । पुकोऽपवादः ।
 पाल रक्षणे । पालयति ॥ वो विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३ । णौ । वाजयति ।
 कपे किम् । केशान्वापयति ॥ शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ । णौ ।
 शातयति । गतौ तु । गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥ रुहः
 पोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ । णौ । रोपयति । रोहयति ॥ दोषो णौ ।
 ६ । ४ । ९० । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याण्णौ । दूषयति ॥ वा चित्तविरागे ।
 ६ । ४ । ९१ । विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति । दोषयति वा कामः ॥ उभौ
 साभ्यासस्य । ८ । ४ । २१ । साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो
 निमित्ते सति । प्राणिनत् ॥ णौ गभिरबोधने । २ । ४ । ४६ । इणः । गमयति ।
 बोधने तु । प्रत्याययति । घट चेष्टायाम् । घटादयोमितः । जनीजू-
 षक्रसुरओऽमन्ताश्च । मितः । ज्वलह्वलह्वलनमामनुपसर्गाद्वा ।
 एषां मित्त्वं वा । गलास्त्रावनुवमां च । अनुपसर्गादिषां मित्त्वं वा । न कस्य-
 मिचमाम् । अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न । यमोऽपरिवेषणे । मित्त्वं
 न । स्वदिरवपरिभ्यां च । मित्र ॥ मित्तां ह्रस्वः । ६ । ४ । ९२ । घटा-
 दीनां ज्ञपादीनां च णावुपधाया ह्रस्वः । घटयति । ज्ञप ज्ञापने च । ज्ञपयति ।

१ उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात् कृते लोपे स्यानिबद्धावाद्वा पायशब्दस्य
 द्वित्वे हलादिः शेषे ईकारः ॥

२ इह पूर्वं णत्वं कृत्वा पश्चाद् द्वित्वे कृते प्राणिणत्-इत्यादि रूपसिद्धौ अयमा-
 रम्भः । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने, इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः, तेन ऊर्णनावेत्यत्र णत्वा-
 पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावः सिद्धः ॥'

अजीघटत् । अजिज्ञपत् ॥ रभेरशब्दिलटोः । ७ । १ । ६३ । नुमचि ॥
लभेश्च । ७ । १ । ६४ । अरंभत् । अललंभत् । ईर्ष्ययति । (ईर्ष्यतेऽस्तृती-
यस्येति वक्तव्यम्) तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये
पस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते
प्रवर्त्तते । ऐर्ष्ययत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि प एवाभ्यासे श्रूयते ।
हलादिःशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः ।
ऐर्ष्ययत् ॥ इति णिजन्तप्रक्रिया ॥ १ ॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया ॥ २ ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ।
इपिकर्मणो धातोरिषिणैककर्तृकात्सन्वेच्छायाम् । पठ व्यक्तायां वाचि ।
इद् ॥ सन्यङोः । ६ । १ । ९ । सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वेस्तोऽ-
जादेस्तु द्वितीयस्य । सन्यतः । पठितुमिच्छति । पिपठिपति । कर्मणः
किम् । गमनेनेच्छति इति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात् किम् । शिष्याः
पठन्तितीच्छति गुरुः । वाप्रहणाद्वाक्यमपि ।

शैपिकान्मतुवर्यायाच्छैपिको मतुवार्थिकः ॥

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान् सन्निष्यते ॥ १ ॥

तेन पिपठिपितुमिच्छतीति वाक्यमेव । 'लुङ्सनोर्धस्त्व' ॥ सः स्याद्ध-
धातुके । ७ । ४ । ४९ । सस्य तः स्यात्सादावाद्धधातुके । अतु-
मिच्छति जिघत्सति । 'एकाच' इति नेट् ॥ अङ्गानगमां सनि ६ ।
४ । १६ । अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घो शलादौ सनि ॥
इको झल् । १ । २ । ९ । इगन्ताञ्छलादिः सन्कित् । कर्तुमिच्छति
चिकीर्षति । जिघांसति ॥ सनि च । २ । ४ । ४७ । इणो गमिः

स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने तु प्रतीषिषति ।
 इडश्च । २ । ४ । ४८ । गमिः सनि । अधिजिगांसते ॥ रुद्विदमुष-
 ग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १ । २ । ८ । एम्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः ।
 क्त्वरिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ॥ सनि ग्रहगुहोश्च । ७ । २ । १२ ।
 ग्रहेगुहेरुगन्ताच्च सन इण् । जिघृक्षति ॥ हलन्ताच्च । १ । २ । १० । इक्स-
 मीपाद्वलः परो झलादिः सन्कित् । गुहू संवरणे । जुघुक्षति । मुषुप्सति ॥
 किरश्च पञ्चम्यः । ७ । २ । ७५ । कृ गृ हृ घृक् प्रच्छ एम्यः सन इट् ।
 पिष्टच्छिषति । चिकरिषति । जिगलिषति । जिगरिषति । (अत्रेटो दीर्घो नेष्टः)
 पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ । सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्या-
 त्मनेपदं स्यात् । दिदरिषते । दिधरिषते । बुभूषति ॥ सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदं-
 भुश्रिस्वयूणुंभरज्ञपिसनाम् । ७ । २ । ४९ । इषन्तेम्य ऋवादिभ्यश्च
 सन इड् वा । च्छो शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १९ । सतुक्त्स्य छस्य
 वस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ झलादौ कृति च ।
 यण् । द्वित्वम् । दुघूषति । दिदेविषति ॥ स्तौतिप्योरेव षण्यभ्यासात् ।
 । ८ । ३ । ६१ । अभ्यासेणः परस्य स्तौतिप्यन्तयोरेव सस्य षः
 षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । सिसाधयिषति । स्तौतिप्योः किम् ।
 सुस्यूषति । सिसेविषति ॥ आप्ज्ञप्यधामीत् । ७ । ४ । ५५ । एषामच ईत्या-
 त्सादौ सनि ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ । सनि मीमेत्यारम्य
 यदुक्तं तत्राभ्यासलोपः । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्द्धितुमिच्छति ईर्त्स-
 ति । अर्दिधिषति । बिभ्रजिषति । बिमर्जिषति । बिभक्षति । बिमक्षति ।

१ इह जग्रह स इति स्थिते 'ग्रहिज्या--' इति सम्प्रसारणम् 'हो ढः' इति दत्वे
 'षहोः' इति कर्त्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वात्पूर्वं भग्भावः पश्चात्कत्वपत्त्वे ॥

तिङन्ते-सन्नन्तप्रक्रिया । (१२१)

दंभ इच्च । ७ । ४ । ५६ । दंभेरच इत्यादीच्च सादौ सनि । हल्न्तादित्यत्र हल्प्रहणं जातिपरम् । तेन सनः कित्त्वानलोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिदंभिषति । शिश्रीषति । शिश्रियिषति । उदोष्ठेयत्वम् । सुस्वूर्पति । सिस्वरिषति । युयूषति । पियविषति । ' विभाषोर्णोः ' इति डित् । ऊर्णु-
नुविषति । ऊर्णुनविषति । ऊर्णुनूषति । विभरिषति । वुभूर्पति । जिज्ञपयि-
पति । ज्ञीप्सति । सिसनिपति । सिपासति । (आशङ्कायां सन्वक्तव्यः)
श्वा मुमूर्पति । (तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेङ् वाच्यः) ।
तितनिषति ॥ तनोतेर्विभाषा । ६ । ४ । १७ । उपधाया दीर्घो झलादौ सनि ।
तितांसति । तितंसति । कूलं पिपतिपति ॥ सनि मीमाधुरभलभशक-
पतपदामच इस् । ७ । ४ । ५४ । सादौ सनि अभ्यासलोपः । पित्सति ।
दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति ॥ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ७ । ४ । ५७ ।
सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मुमुक्षते । मोक्षते वा वत्सः स्वयमेव ।
अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः ॥ इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ।
वृड्वृज्भ्यामृदन्ताच्च सन इड् वा । विवरिषते । विवरीषते । वुवूर्षते ।
विवरिषति । तितारिपति । तितरीषति । तितीर्षति ॥ स्मिपूडूरञ्ज्वशां
सनि । ७ । २ । ७४ । स्मिड् पूङ् ऋं अञ्जू अश्रू एभ्यः सन इट् । सिस्म-
यिषते । पिपयिषते । अरीरिषति । अञ्जिजिपति । अशिशिषति । गुप
गोपने । तिज निशाने । कित निवासे रोगापनयने च । मान पूजायाम् ।
बध बन्धने । दान खण्डने । शान तेजने ॥ गुप्तिज्किङ्गयः सन्
। ३ । १ । ५ । मान्बधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ । सूत्र-

१ इडभावे ' अञ्जनगमाम् ' इति दीर्घः । इडिफल्पस्तु ' सनीवन्तर्ध'—इत्यनेन
इट्पक्षे तु ' विभाषोर्णोः ' इति वा डित्वम् ॥

द्वयोक्तेभ्यः सन्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । गुपेर्निन्दायाम् ।
 तिजेः क्षमायाम् । कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये
 च । मानेर्जिज्ञासायाम् । बधेश्चित्तविकारे । दानेरार्जवे । शानेर्निशाने ।
 गुपिप्रभृतयः किङ्किना निन्दाद्यर्थका एवाऽनुदात्तेतः । दानशानौ तु
 स्वारितेतौ । एष्वर्थेष्वेते नित्यसन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकारचुरादयः ।
 अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्पदव्यवस्था । धातोरेत्यविहित-
 त्वात्सनोऽत्र नार्द्धधातुत्वम्, तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । तितिक्षते ।
 चिकित्सति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति ।
 शीशांसते । णिचि तु । गोपयति । गोपयते ॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया ॥ ३ ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३।१।२२ ।
 पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ् ॥ गुणो यङ्लुकोः ।
 ७।४।८२ । अभ्यासस्य । छिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनर्तिशयेन
 वा भवति । बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ठ । धातोः किम् ।
 आर्द्धधातुत्वं यथा स्यात् । तेन ब्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् ।
 पुनः पुनर्जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते ॥ नित्यं कौटिल्ये
 गतौ । ३।१।२३ । गत्यर्थात्कौटिल्ये एव यङ् न तु क्रियासमभिहारे ॥
 दीर्घोऽकितः । ७।४।८३ । अकितोभ्यासस्य, दीर्घो यङ्लुकोः । कुटिलं
 व्रजति । वाव्रज्यते ॥ यस्य हलः । ६।४।४९ । हलः परस्य यस्य
 लोपः स्यादार्द्धधातुके । 'आदेः परस्य' । 'अतो लोपः' । वाव्रजां-
 चक्रे । वाव्रजिता ॥ रीङ् ऋतः । ७।४।२७ । अकृद्यकारे असार्वाधा-
 तुक्यकारे च्यौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीडादेशः । डुकृञ् करणे । चेन्नी-

तिङन्ते-यङन्तप्रक्रिया । (१२३)

यते ॥ रीगृदुपधस्य च । ७।४।९०। घातोरभ्यासस्य रीगागमो यङ्-
यङ्लुकोः । वरीवृत्पते । वरीवृतांचक्रे । वरीवृतिता । 'क्षुम्नादिषु च' ।
नरीनृयते । जरीगृह्यते । (रीगृत्वत इति वाच्यम्) । वरीवृक्ष्यते ॥
लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् । ३।१।२४।
एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् । गर्हितं लुपति । लोलुप्यते । सासद्यते ॥ चरफ-
लोश्च । ७।४।८७। अनयोरभ्यासस्यातो नुक् यङ्लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वा-
रो लक्ष्यते । (स च पदान्तवद्वाच्यः) वा पदान्तस्येति यथा स्यात् ॥ उत्प-
रस्यातः । ७।४।८८। चरफलोभ्यासात्परस्यात् उत्स्याद्यङ्लुकोः । हलि
चेति दीर्घः । चञ्चूर्यते । चंचूर्यते । पम्फुत्यते । पंफुत्यते । जपजभदहदश-
भञ्जपशां च । ७।४।८६। एषामभ्यासस्य नुक् यङ्लुकोः । गर्हितं
जपति । जञ्जप्यते । इत्यादि ॥ प्रो यङि । ८।२।२०। गिरते रेफस्य लृवं
यङि । गर्हितं गिलति । जेगित्यते । (सूचिसूत्रिमूच्यट्यत्यशूर्णो-
तिभ्यो यङ् वाच्यः) । सोसूच्यते । अट पट गतौ । अटाव्यते ।
यङि च । ७।४।३०। अर्तेः संयोगादेश्च ऋदन्ताङ्गस्य गुणो यङि ।
यकारपरस्य रेफस्य न द्वित्वनिषेधः । 'अरार्यते' इति भाष्योदाहरणात् ।
अरारिता । अंशाश्यते । अर्णोनूयते ॥ सिंचो यङि । ८।३।११२।
सस्य षो न । निसेसिच्यते ॥ न कवतेर्यङि । ७।४।६३। अभ्यासस्य जुल्वं
न । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु । चोकयते । (हन्तेर्हिंसायां यङि
ह्नीभावो वाच्यः) जेघ्रीयते । हिंसायां किम् ॥ नुगतोऽनुनासिका-
न्तस्य । ७।४।८५। अदन्ताभ्यासस्य नुक् यङ्लुकोः । जंघन्यते ॥

१ अत्राभ्याससकारस्य 'उपसर्गास्तुनोति' इति ततः परस्य तु 'स्थादिभ्यभासेन
च' इति षत्वे प्राप्ते निषेधार्थमिदं वचनम् ॥

अयङ् यि कृति । ७।४। २२ । शीङः । शाश्व्यते ॥ स्वपिस्यमिव्ये-
 ज्ञां यङि । ६।१। १९ । संप्रसारणम् । सोष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥
 न वशः । ६।१। २० । संप्रसारणम् । वाक्क्यते ॥ चायः की । ६।१। २१ ।
 चेकीयते ॥ ई घ्राध्मोः । ७।४। ३१ । जेप्रीयते । देध्मीयते ॥ नीग्व-
 ञ्चुस्त्रं सुध्वं सुभ्रं सुकसपतपदस्कन्दाम् । ७।४। ८४ । एषामभ्यासस्य
 नीग्यङ्लुकोः । अकित इत्युत्तेर्न दीर्घः । वनीवच्यते । सनीवस्यते ।
 दनीवस्यते । वनीव्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपथते ।
 चनीस्कथते ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ ४ ॥

यङोऽचि च । २।४। ७४ । यङोऽचि प्रत्यये लृक् स्यात् । चकारात्तं
 विनापि क्वचित् । अनैमित्तिकोयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्यय-
 लक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लुङादयः ।
 'शेषात्कर्तारि परस्मैपदम्' । चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लृक् ॥
 यङो वा । ७।३। ९४ । यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य
 ईङ् वा स्यात् । भूसुवोरिति निषेधो यङ्लुकि भाषायां न । 'बोभूतुते-
 तित्ते' इति छन्दसि निपातनात् । बोमवीति । बोमोति । बोभूतः । बो-
 भुवति । बोमवीषि । बोमोषि । बोभूथः । बोभूथ । बोमवीमि । बो-
 भोमि । बोभूवः । बोभूम् । बोमवांचकार । बोमवांबभूव । बोमवामा-
 स । बोमविता । बोमविष्यति । बोमवीतु । बोभोतु । बोभूतात् ।
 बोभूताम् । बोभुवतु । बोभूहि । बोभवानि । अबोमवीत् । अबोभोत् ।
 अबोभूताम् । अबोभवतुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयुः । बो-
 भूयात् । बोभूयास्ताम् । गातिस्थेति सिचो लृक् । यङो वेतीदृपक्षे गुणं

तिङन्ते-यङ्लुगन्तप्रक्रिया । (१२५)

वाचित्वा नित्यत्वाद्भुक् । अवोभूवीत् । अवोभोत् । अवोभूताम् ।
 अवोभूवुः । अवोभविष्यत् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । अनुदात्तेत्यनुना-
 सिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । 'भ्वोश्च' । जङ्गन्वः ।

क्षिपा-शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यत्रैकाजप्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥

इति वचनान्न इणित्येवः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभी-
 यत्वेनासिद्धत्वात् हेर्लुक् । जङ्गहि । 'मो नो धातोः' । अजङ्गमीत् ।
 अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ् । अजङ्गमीत् ॥ रुग्णिकौ च लुकि ।
 ७।४।९१। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते स्युर्यङ्लुकि ॥
 ऋतश्च ७।४।९२ । ऋदन्तधातोरपि तथा । वर्वृतीति । वरिवृतीति ।
 वर्वर्त्ति । वरिवर्त्ति । वरीवर्त्ति । वर्वृतः ३ । वर्वृतति ३ । वर्वर्त्तामास
 ३ । वर्वर्त्तिता ३ । गणनिर्दिष्टत्वात् वृद्धयश्चतुर्भ्य इति न । वर्वात्त-
 ष्यति ३ । अवर्वृतीत् ३ । अवर्वर्त् ३ । सिपि दश्चेति रुक्पक्षे रो रि ।
 अवर्वाः ३ । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न । अवर्वर्तीत् ३ । चर्करीति । चरि-
 करीति । चरीकरीति । चर्कर्त्ति । चरिर्कर्त्ति । चर्कृतः ३ ।
 चर्कति ३ । चर्करांचकार ३ । चर्करिता ३ । अचर्करीत् ३ । अच-
 र्कः ३ । चर्क्यात् ३ । आशिपि रिङ् । चर्क्त्रियात् ३ । अचर्कारीत् ३ ।
 ऋतश्चेति तपरत्वानेह । चाकर्त्ति । चाकरीति । चाकीर्त्तः । चाकी-
 र्हि । चाकराणि । अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीर्त्ताम् । अचाक-
 रुः । अचाकरीत् । अचाकारिष्टम् । तातरीति । तातर्तीत्यादि ॥

इति यङ्लुगन्ताः ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ ५ ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ३११८॥ इषिकर्मण एषितुरात्मसंवन्धिनः
सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यञ्वा ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ २१४७१॥
एतयोरवयवस्य सुपो लृक् स्यात् ॥ क्यचि च ॥ ७१४॥ ३३॥ अवर्णस्य
ईः । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । (मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्य-
याञ्च क्यञ्च) । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥ अशना-
योदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु । ७१४३४॥ एते क्यजन्ता
निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् ।
अशनीयति । उदर्कायति । धनीयति ॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्म-
प्रीतौ क्यचि ॥ ७११५१॥ एषां क्यच्यसुक् । (अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छा-
याम्) अश्वस्यति वड्वा । वृषस्यति गौः । (क्षीरलवणयोर्लालसा-
याम्) । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्ट्रः । (सर्वप्रातिपदिकानां
क्यचि लालसायां सुगसुकौ) । दधिस्यति । दध्यस्यति ॥ नः क्ये ।
११४१५१॥ क्यचि क्यञ्चि च नान्तमेव पदं नान्यत् । राजीर्यति ।
नान्तमेवेति किम् । वाच्यति । 'हलि च' । गीर्यति । पूर्यति । धातोरित्येव ।
तेनेह न । दिवमिच्छति दिव्यति ॥ क्यस्य विभाषा । ६१४१५०
हलः परयोः क्यच्क्यञ्चोर्लोपो वार्द्धधातुके । 'आदेः परस्य' । 'अतो
लोपः' । तस्य स्थानिवद्भावाच्चोपधाया गुणः । समिधिता । समिधिता ॥
काम्यञ्च ॥ ३११९॥ उक्तविषये काम्यच् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रका-

१ पदत्वात् 'नलोपः प्रातिपदिक-ईति' नलोपः । इह 'क्यचि च' इति ईत्वे
कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न 'नलोपः सुपुस्वर-' इति नियमात् ॥

२ पदत्वाभावात् 'चोः कुः' इति कुत्वं नेति भावः ॥

तिङन्ते-नामधातुप्रक्रिया । (१२७)

म्यति । पुत्रकाम्यिता ॥ उपमानादाचारे । ३।१।१०। उपमानात्कर्मणः
सुवन्तादाचारेऽर्थे क्यच् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णुयति
द्विजम् । (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिच्चा वक्तव्यः) । 'अतो गुणे' ।
कृष्ण इवाचरति । कृष्णति । स्व इवाचरति । स्वति । सस्वौ ॥ अनुना-
सिकस्य किङ्गलोः क्ति । ६। ४ । १५ । अनुनासिकान्तस्योपवाया
दीर्घः कौ झलादौ क्ति च । इदमिवाचरति । इदामति । राजेवाचरति ।
राजानति । इह्निति नियमानेहोपवाया दीर्घः । पन्था इवाचरति ।
पथीनति । मथीनति ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।
उपमानात्कर्तुः सुवन्तादाचारेऽर्थे क्यङ् वा सान्तकर्तृवाचकस्य लोपो वा ।
क्यङ् वेद्युक्ते पक्षे वाक्यम् । 'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः
सह वा निवृत्तिः' इति क्यङ्सलोपयोः सहैव प्रवृत्तिः । लोपश्च
न्यवस्थितः । (ओजसोऽप्सरसोर्नित्यमितरेषां विभाषया) ।
कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते ।
विद्रायते । विद्वस्यते ॥ (आचरेऽवगल्मक्लीबहोडेभ्यः क्तिच्चा
वक्तव्यः) । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । अवगल्मादयः पचाद्यजन्ताः । क्तिप्स-
नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् ।
अवगल्मते । क्लीवते । होडते । भूतपूर्वादध्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिका-
रंमसामर्थ्यात् । अवगल्मांचक्रे । क्लीवांचक्रे । होडांचक्रे । उपसर्गसमाना-
कारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते । तेन
गल्मशब्दात्प्रागद् । अवगल्मत । अवागल्मिष्ट ॥ लोहितांदिडाज्भ्यः
क्यष् । ३।१।१३ वा क्यषः । १ । ३ । ९० । क्यषन्तात्परस्मैपदं वा ।
अलोहितो लोहितो भवति । लोहितायति । लोहितायते । ननूच्चारण-

सामर्थ्यात्काम्यच इवः क्यषोऽपि ककारः कृतो न श्रूयते । तस्य भाष्ये
 प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते ॥ कष्टाय क्रमणे । ३ । १ ।
 १४ । चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् । कष्टाय क्रमते । कष्टायते ।
 पापं कर्तुमुत्सहति इत्यर्थः । (सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचि-
 कीर्षायाम्) कण्वं पापं चिकीर्षति । सत्रायते । कक्षायते ॥ कर्मणो
 रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ । कर्मीभूताभ्यां रोमन्थ-
 तपोभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति ।
 रोमन्थायते । (हनुचलन इति वाच्यम्) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्च-
 र्वणमित्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । (तपसः परस्मैपदं च) ।
 तपश्चरति । तपस्यति ॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्गमने । ३ । १ । १६ । बाष्पमु-
 द्गमति बाष्पायते । ऊष्मायते । (फेनाच्चेति वक्तव्यम्) फेनायते ॥
 शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ । एभ्यः कर्मभ्यः
 करोत्यर्थे क्यङ् शब्दं करोति । शब्दायते । (सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च)
 सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते । (प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुल-
 मिष्ठवच्च) । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णिच् स्यादिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य
 पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मनुबलोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि
 स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीप-
 टत् । णौ चळीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेलोपो बलीयानिति स्थितम् । अपप-
 टत् ॥ पुच्छभाण्डचीवराणिङ् । ३ । १ । २० । (पुच्छादुदसने
 व्यसने पर्यसने च) । विविधं विरुद्धं चोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते ।
 परिपुच्छयते । (भाण्डात्समाचयने) । संभाण्डयते । समबभाण्डत ।
 (चीवरादर्जने परिधाने च) । संचीवरयते मिक्षुः ॥ मुण्डमि-

तिङन्ते-आत्मनेपदप्रक्रिया । (१२९)

अश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृतदूस्तेभ्यो णिच् । ३।१।२१ ।
 कृअर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । (व्रताद्रोजनतान्निवृत्त्योः) ।
 पयः शुद्धानं वा व्रतयति । (वस्त्रात्समाच्छादने) । संवव्रयति ।
 (हल्यादिभ्यो ग्रहणे) । हलिकल्योदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं
 कलिं वा गृहाति हलयति । कलयति । महद्वलं हलिः । कृतं गृहाति ।
 कृतयति । तूस्तानि विनिहन्ति । वितूरतयति । तूतं केशा इत्येके ।
 जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापनिन्यपरे । (सत्यार्थवेदानामाप्नु
 वक्तव्यः) । सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुंचति
 विपाशयति । रूपं पदयति रूपयति । वीणयोपगायति उपवीणयति ।
 तूलेनानुकुण्णालयनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौ-
 ल्युपश्लोकयति । सेनयामियाति । अभिपेणयति । लोमान्यनुमाष्टर्धनु-
 लोमयति । त्वच्च संवरणे । पचाद्यच् । त्वचं गृह्णाति । त्वचयति ।
 वर्मगा संनहति संवर्णयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरदध्वंसते ।
 अवचूर्णयति ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

अथ कण्डादयः ॥

कण्डादिभ्यो यक् । ३।१।२७। एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात्
 स्वार्थे । कण्डूञ् गत्रविधर्पणे । कण्डूयति । कण्डूयते । इत्यादि । इति कं० ॥

अथात्मनेपदप्रक्रिया ॥ ६ ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १।३।१४। क्रियाविनिमये धोत्ये
 कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिष्ठनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोती-
 त्यर्थः ॥ न गतिर्हि स्वार्थेभ्यः । १।३।१५। व्यतिगच्छति । व्यति-

१ आकृतिगणोऽयम् ॥

२ शुद्धस्य योग्यं सस्यादिच्छेदनादिकं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः ॥

ज्ञन्ति । (हरतेरप्रतिषेधः) । संप्रहरन्ते राजानः॥ इतरेतरान्योन्यो-
पपदाच्च । १ । ३ । १६ । (परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्) । इतरे-
तरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥ नेर्विशः । १ । ३ । १७ । निविश-
ते ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अव-
क्रीणीते ॥ विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ । विजयते । पराजयते ॥ क्रीडोऽ-
नुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ । चादाढः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । आक्रीडते ।
(समोऽकूजने) संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । (आगमेः
क्षमायाम्) । प्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ।
(शिक्षेजिज्ञासायाम्) । धनुषि शिक्षते । धनुर्विषयज्ञाने शक्तो भवितु-
मिच्छतीत्यर्थः ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ । वृत्तिप्रतिबन्धः ।
अचि क्रमते बुद्धिः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । क्रमन्तेस्मिञ्छा-
खाणि । स्कीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ आढ उद्गमने । १ । ३ । ४० । आ-
क्रमते सूर्यः । (ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्) । नेह । आक्रामति
धूमो हर्म्यतलात् ॥ वेः पादविहरणे । १ । ३ । ४१ । साधु विक्रमते बाजी ॥
प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता ।
प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उप-
क्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥ अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ । क्रामति ।
क्रमते ॥ अण्डवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ । शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः॥

१ अत्र 'शिक्ष विद्योपादाने' इति म्वादिर्न गृह्यते तस्यानुदात्तेत्वादेवात्मनेपद-
सिद्धेः किन्तु शकेः सन्नन्तस्येति ध्वनयन्नाह-धनुर्विषये इत्यादिना ॥

२ तावृ सन्तानपालनयोः, तावनं स्कीतता, तदाह-स्कीतानि इति ।
वृद्धानीत्यर्थः ॥

तिङन्ते-आत्मनेपदप्रक्रिया । (१३१)

अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ । सर्पिषो जानाते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इ-
त्यर्थः ॥ समवप्रविभ्यः स्यः । १ । ३ । २२ । सतिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रति-
ष्ठते । धितिष्ठते । (आढः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्) । शब्दं नित्यमाति-
ष्ठते ॥ प्रकाशेन स्थेयाख्ययोश्च । १ । ३ । २३ । गोपी कृष्णाय तिष्ठते ।
आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'संशय्य करणादिषु तिष्ठते यः' । कर्णादी-
न्निर्णेनुत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ उद्धोऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ । मुक्तावु-
त्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ ।
२५ । आग्नेध्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति
यौवनेन । (उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्ठिति
वाच्यम्) । आदित्यमुपतिष्ठते । गङ्गायमुनामुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठ-
ते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः शुभ्रमुपतिष्ठते । प्राप्नोनीत्यर्थः । (वा लि-
प्तायाम्) । मिश्रुकः प्रभुमुपतिष्ठति । उपतिष्ठते वा ॥ उद्विभ्यां तपः ।
१ । ३ । २७ । अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ।
(स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्) । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह ।
सुवर्णमुत्तपति ॥ आढो यमहनः । १ । ३ । २८ । आयच्छते । आहते ।
अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति ॥ आत्म-

१ प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थेयो विवादपदनिर्णेता तिष्ठन्तेस्मिन्विवादपदनिर्णयार्थ-
मिति विग्रहः । 'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतारि पुरोहिते' इति मेदिनी । तदाह-
कर्णादीन्निर्णेनुत्वेनेति ॥

२ मन्त्रः करणं साधनं यत्र तन्मन्त्रकरणं स्तुतिरित्यर्थः । आग्नेय्यग्नीध्रमिति ।
अग्निदेवताकथा ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थः ॥

नेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ । हनो वधादेशो वा लुङि । आवृ-
 षेष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत ॥ हनः सिच् । १ । २ । १४ । कित् ।
 अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत ॥ यमो गन्धने ।
 १ । २ । १५ । सिच् कित् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदा-
 यत । गन्धने किम् । उदायंस्त पादम् । आहृष्टवानित्यर्थः ॥ समो गम्य-
 च्छिभ्याम् । १ । ३ । २९ । अकर्मकाम्यामित्येव । संगच्छते ॥ वा-
 गमः । १ । २ । १३ । गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः ।
 संगसीष्ट । संगंसीष्ट । समगत । समगंस्त । समृच्छते । अकर्मकाम्यां
 किम् । ग्रामं संगच्छति । (विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्) ।
 वेत्तेरैव ग्रहणम् । संवित्ते । संविदाते ॥ वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ।
 वेत्तेः परस्य द्वादेशस्यातो रुडागमो वा । संविद्वते । संविदते ।
 संपृच्छते । संस्वरते । अयास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथम-
 कर्मतेति चेत् । शृणु ।

घातोऽर्थान्तरे वृत्तेर्घात्वर्थेनोपसंग्रहात् ॥

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति ।
 नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा ।
 'हितान्न यः संश्रृणुते स किंप्रभुः' ॥ संमाननीत्संजनाचार्यकर-

१ अदादिगणपठितस्यैवेत्यर्थः । 'विद ज्ञाने' इत्यादिः, 'विद सत्तायाम्' इति
 दिवादिः, 'विद प्राप्ता' इति तुदादिः, 'विद विचारणे' इति रुधादिः । तेन दिवादि-
 रुधादी चाल्मनेपदिनावेव तुदादिश्च स्वरितेन, अतस्तेषां ग्रहणे फलामानात् परिशेषा-
 ददादिरेव गृह्यत इति भावः ॥

तिङन्ते-आत्मनेपदप्रक्रिया । (१३३)

पज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः । १ । ३ । ३६ । शास्त्रे नयते ।
दण्डमुनयते । उक्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । कर्मकरानुपन-
यते । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोभयतीत्यर्थः । शतं विन-
यते । धर्मार्थं विनियुक्ते इत्यर्थः । (उपसर्गादस्यत्पूह्योर्वेति
वाच्यम्) ब्रवान्निरस्यति । निरस्यतं । समूहति । समूहते ॥ उपसर्गाद्
ह्रस्व ऊहतेः । ७ । ४ । २३ । यादौ कृति । ब्रह्म समुवात् ।
अग्नि समुह्य ॥ निसमुपविभ्यो ह्वः । १ । ३ । ३० । निहयते ॥
स्पर्द्धायामाढः । १ । ३ । ३१ । कृष्णश्चाणूमाह्वयते । स्पर्द्धायां किम् ।
पुत्रमाह्वयति ॥ उदधरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ । धर्ममुच्चरते । उल्लंघ्य
गच्छतीत्यर्थः ॥ समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ । रथेन संचरते ॥
दाणश्च सा चैवतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ । समो दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं
स्यात्तृतीया चैवतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छंतं कामी ॥ उपाद्यमः स्वकरणे ।
१ । ३ । ५६ । स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥ विभावोपयमने ।
१ । २ । १६ । यमः सिद्धिं किंवा विवाहेर्थे । रामः सीतामुपायत । उपायंस्त
वा । उदबोढेत्यर्थः ॥ ज्ञाश्रुस्मृद्दृशां सनः । १ । ३ । ५७ । सन्नन्ताना-
मेनां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । श्रूयते । सुस्मृते । दिदृक्षते ॥ नाऽ-
नोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ । पुत्रमनुजिज्ञासति । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।
१ । ३ । ६४ । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । (स्त्रराद्यन्तोपसर्गादिति वाच्यम्)
उयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥
समः क्षणुवः । १ । ३ । ६५ । संक्षुते शास्त्रम् ॥ गन्धनावक्षेपणसे-
वनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृजः । १ । ३ । ३२ ।
गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं मर्त्सनम् । श्येनो वर्ति-

कामुदाकुरुते । भर्त्सयत इत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते । परदारान्प्रकु-
रते । तेषु सहसा प्रवर्त्तते । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । कथाः
प्रकुरुते । प्रकथयतीत्यर्थः । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् ।
कटं करोति ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

अथ परस्मैपदप्रक्रिया ॥ ७ ॥

‘शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्’ । श्वि । श्वयति ॥ विभाषा श्वेः । ६ । १ ।
३० । संप्रसारणं लिटि यङि च । शुश्राव । शुश्रुवतुः । (श्वयते-
लिटिद्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः) । शिश्राय । शिश्रियतुः । शिश्रियुः ।
शूयात् । जृस्तंश्चित्यङ् वा ॥ श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ । अङि । अश्वत् ।
अश्वः । विभाषेति चङ् । अशिश्रियत् । अश्वयीत् ॥ अनुवराभ्यां
कृञ् । १ । ३ । ७९ । कर्तृगे फले गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात् । अनु-
करोति । पराकरोति ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० । क्षिप
प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥ प्राद्वहः । १ । ३ । ८१ । प्रवहति ॥ परे-
र्मृषः । १ । ३ । ८२ । परिमृष्यति ॥ व्याङ्परिभ्यो रभः । १ । ३ । ८३ ।
विरमति । आरमति ॥ उपाञ्च । १ । ३ । ८४ । यन्नदत्तमुपरमति । उपरम-
यतीत्यर्थः । अन्तर्भावित्यर्थोऽयम् ॥ विभाषाऽकर्मकात् । १ । ३ । ८५ ।
उपाद्रमे परस्मैपदं वा स्यात् । उपरमति । उपरमते । निवर्त्तत इत्यर्थः ॥
बुधयुधनशजनेङ्मुद्गुभ्यो णेः । १ । ३ । ८६ । एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मै-
पदं स्यात् । णिचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति । पद्मम् । योधयति । काष्ठानि ।
नाशयति । दुःखम् । जनयति । सुखम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः ।
द्रावयति । श्रावयति ॥ क्रीड्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ । आत्वं स्यात् ।

तिङन्ते-भावकर्मप्रक्रिया । (१३५)

अध्यापयति ॥ णौ च संश्रद्धोः । २।४।५१। सत्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ्
 ना । अ-यजीगपत् । अध्यापिपत् । क्रापयति । जापयति ॥ निगर्ज-
 चलनार्थेभ्यश्च । १।३।८७। निगारयति । चलयति । (अदेः प्राति-
 षेधः) । आदयते देवदत्तेन ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।
 १ । ३ । ८८ । ण्यन्तात्परस्मैपदम् । शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति ॥
 न पादम्याङ्चमाङ्चसपरिमुहुरुचिन्तितिवदवसः । १ । ३ ।
 ८९ । एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पाययते । दमयते । आयामयते ।
 आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ।
 (धेट् उपसंख्यानम्) । धापयते । अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मै-
 पदं स्यादेव । वक्तान्वापयति पयः ॥ इति पर० प्र० ॥ इति पदव्यवस्था ॥

अथ भावकर्मप्रक्रिया ॥ ८ ॥

भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ । ल्यप् तडानौ स्तः ॥ सार्व-
 धातुके यक् । ३ । १ । ६७ । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके धातो-
 र्यक् स्यात् । भावः क्रिया, सा च भावार्थकलकारेणानूयते । शुष्मद-
 स्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याऽभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्चक्रियाया अद्-
 व्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतिर्न द्विवचनादिकम् । किन्तु एकवचनमेवो-
 त्सर्गतः । त्वया मया अन्यैश्च भूयते । वभूवे ॥ स्यसिच्सीयुद्ता-
 सिषु भावकर्मणोरुपदेशेज्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ।
 ६ । ४ । ६२ । उपदेशे योच् तदन्तानां हनादीनां च
 चिणीवाङ्कार्यं वा स्यात्, स्यादिपु, भावकर्मणोर्गम्यमानयोः,
 स्यादीनामिडागमश्च । चिण्वद्भावपक्षे अयमिट् । चिण्वद्भाववृद्धिः । भाविता ।

भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत ।
 भाविषीष्ट । भविषीष्ट ॥ चिणभावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ।
 च्लेश्विण् स्याद्भावकर्मवाचिनि ते परे । अभावि । अभाविष्यत । अकर्म-
 कोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च ।
 अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि ।
 अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावया-
 चक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । चिण्वदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वा-
 णिलोपः । भावयिष्यते । भाविष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भा-
 व्येत । भावयिषीष्ट । भाविषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभाव-
 यिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाचक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभू-
 यते । अङ्कत्सार्वधातुकेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । स्ताविता । स्तोता ।
 रताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषा-
 ताम् । गुणोर्तीति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । ऋच्छत्यृतामिति गुणः ।
 अरे । ससररे । उपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता । अर्ता । स्मारिता ।
 स्मर्ता । नलोपः । स्रस्यते । स्रस्यसे । इदितस्तु नन्धते । इज्यते ॥
 तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ । आदन्तादेशो वा स्यात् । तायते ।
 तन्यते ॥ तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ । च्लेश्विण् कर्मकर्तारि
 अनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । घुमास्येतीत्वम् । दीयते । धीयते ।
 ददे । दधे ॥ आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ । आद-
 न्तानां युगागमश्चिणि ङिति कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट ।
 दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥
 चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ । चिण्वरे णमु-

तिङन्ते-कर्मकर्तृप्रक्रिया । (१३७)

ह्यरे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा । शमिता । शमिता । शमयिता ।
 शमिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना ॥
नोद्गातोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७ । ३ । ३४ ।
 उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिति कृति च । अशमि । अदमि ।
 उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्येति किम् । अवादि ।
 अनाचमेति किम् । आचामि । (अनाचमिकमिवभीति वक्त-
 व्यम्) । अकामि । अचामि ॥ भञ्जेश्च चिणि । ६ । ४ । ३३ ।
 नलोपो वा । अभाजि । अभञ्जि । लभ्यते ॥ विभाषा चिण्णमुलोः ।
 । ७ । १ । ६९ । लभेर्तुम् । अलंभि । अलामि ॥ इति भावकर्म-
 प्रक्रिया ॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ ९ ॥

यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकाणामपि अकर्मकत्वात्कर्तारि
 भावे च लः ॥ **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।**
 कार्यनिदेशोऽयम् । कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् । तेन
 यगात्मनेपदं चिण् चिण्वदिट् च स्युः । पञ्चते फलम् । मिच्यते फाष्टम् ।

१ यदा सांकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदेद-
 मिति बोध्यम् ॥

२ अत्र शास्त्रे ल्यसिद्धयर्थं कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेशश्चेति पक्षद्वयमाश्रीयते ।
 तत्र शास्त्रातिदेशो यथा—यत्र येन शास्त्रेण यत् कार्यं विहितं तच्छास्त्रमेवान्य-
 ज्ञानीय तत्कार्यविधानम् । कार्यातिदेशस्तु—तत्कार्यमेवान्यलक्षेऽपि क्रियते ।
 प्रकृते च 'सार्वधातुके यक्', 'भावकर्मणोः', 'स्यसिचंसीयुट्तासिपु' इति सूत्रत्र-
 यविहितकार्याण्येव गृह्यन्ते ॥

अपाचि । अमेदि । भावे तु मिघत्वे काष्ठेन । (भूषावाचिनां किरादीनां
 सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वक्तव्यम्) ।
 अलङ्कुस्ते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकर्षे । अवा-
 कारिष्ट । गिरते । अगीर्षे । अगरिष्ट । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्य-
 न्तर्गणः । चिकीर्षिते कटः । अचिकीर्षिष्ट ॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव ।
 ३ । १ । ८८ । कर्त्ता कर्मवत् । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः ।
 अतप्त । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।
 (सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः) । अजा प्रामं नयति ।
 (दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्) ॥ न दुहस्तुन-
 मां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ । एषां कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न । शप्
 तस्य लृक् । गौः पयो दुग्धे ॥ अचः कर्मकर्त्तरि । ३ । १ । ९० ।
 अजन्ताङ्ग्लेश्विण्वा कर्मकर्त्तरि ते परे । अकारि । अकृत ॥ दुहश्च ।
 ३ । १ । ९१ । तथा । अदोहि । अदुग्ध । लुग्वेति क्सस्य
 लृक् पक्षेऽयम् । अधुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते ॥ कुषिरञ्जोः
 प्राचां श्यन्परस्मैपदं च । ३ । १ । ९० । अनयोः कर्मकर्त्तरि न
 यक् किन्तु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति । कुष्यते
 पादः । रज्यति । रज्यते वज्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिणीष्ट ।
 रक्षीष्ट ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ १० ॥

अभिज्ञावचने लट् । ३ । २ । ११२ । स्मृतिबोधिन्पुपपदे

तिङन्ते-लकारार्थप्रक्रिया । (१३९)

भूतानद्यतने धानोर्लट् । लटोपवादः । वस निवास । स्मरसि कृष्ण
 गोदुले वस्यामः । एवं वुच्यसे, चेतयसे इत्यादिप्रयोगेपि ॥ न यदि ।
 ३ । २ । ११३ । यद्योगे उक्तम् । अभिजानान्ति यद्वने अभुङ्महि ॥
 विभाषा साकांक्षे । ३ । २ । ११४ । उक्तविषये लट् वा । लट्-
 लभ्नागभावेन साकांक्षश्चेद्वाच्यः । स्मरसि कृष्ण वने वस्यामस्तत्र
 गाश्चास्मिन्निष्यामः । वासो लभ्यम्, चारणं लभ्यम् । पक्षे लट् । 'परोक्षे
 लिट्' । चकार । उत्तमपुरुषे त्रित्विक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुतोहं किल
 विन्द्याप । (अत्यन्तापह्नवे लिङ् वक्तव्यः) । कलिङ्गत्रवास्तीः ।
 नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥ प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११७ ।
 पृच्छयमानेयं लिङ्विषये लङ्लिटौ स्त आसन्नकाले । आगच्छन्तिम् ।
 जगाम किम् ॥ लट् स्मे । ३ । २ । ११८ । लिटोऽपवादः । यज-
 न्तिस्व बुविष्टिः ॥ अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ । भूतानद्यतने
 लट् स्यान्मद्योगे । एवं स्म पिता त्रीति ॥ ननौ पृष्ठप्रतिवचने
 । ३ । २ । १२० । भूते लट् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥
 नन्वोर्विभाषा । ३ । २ । १२१ । अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् ।
 अहं तु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥ पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ।
 पुरायोगे भूतानद्यतने वा लङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् ।
 वसन्तीह पुरा छात्राः । अवान्मुः । अवसन् । ऊर्षुर्वा । अस्म इति किम् ।
 यजति स्म । पुरा भविष्यतीत्यनुवर्तमाने ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ।
 ३ । ३ । ४ । यावद्भुङ्क्ते । पुराभुङ्क्ते । निपातयोः किम् । यावदास्यते ।

१ पञ्चवर्गभ्यन्तर आसन्नकालः, पञ्चवर्षातीतस्तु विप्रकृतः । एवं च आसन्न-
 कालिकं भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिव्यतिथेः प्रष्टव्य इत्यर्थः ॥

तावद्भोक्ष्यते। करणनूतया पुरा यास्यति ॥ विभाषा कदाकह्योः। ३। ३। ५।
लट् स्यात् । कदा कर्हि वा मुङ्क्ते। मोक्ष्यते मोक्ता वा ॥ वर्तमानसामी-
प्ये वर्तमानवद्वा । ३। ३। १३१। वर्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते
वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोसि । अयन् आग-
च्छामि । आगमं वा । कदा गमिष्यसि । एष गच्छानि । एष गमि-
ष्यामि वा ॥ आशंसायां भूतवच्च । ३। ३। १३२। भविष्यत्काले
भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेद्वर्षाद्वर्षति वर्षिष्यति
वा धान्यमवाप्स्य वषाम वष्यामो वा ॥ क्षिप्रवचने लट् । ३। ३।
१३३। क्षिप्रपर्यायोपपदे पूर्वविषये लट् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा
आयास्यति शीघ्रं वष्यामः ॥ आशंसावचने लिङ् । ३। ३। १३४।
आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् न भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे
अधीयीत ॥ हेतुहेतुमतो लिङ् । ३। ३। १५६। वा स्यात् । कृष्णं नमे-
चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति । भविष्यत्येवेक्ष्यते । नेह ।
हन्तीति पलायते ॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३। ३। १५७। इच्छामि
भुञ्जीत भुक्ता वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये । (कामत्रवेदने इति
वक्तव्यम्) । नेह । इच्छन्करोति ॥ लिङ् च । ३। ३। १५८।
समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु । भुञ्जीयेतीच्छति । विविनिमन्त्रणेति लिङ् ।
विविः प्रेरणम् । भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तनम् । यजेत । निमन्त्रणं निवोग-
करणम् । आवश्यके श्राद्धमोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । इह भुञ्जीत ।

१ अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा आशंसा तत्र आशंसायां वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य
वर्षादिर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तं वृत्तौ । अत्र वचनग्रहणं स्वरूपनिरा-
सार्थम्, तदाह-क्षिप्रपर्यायेति ॥

तिङन्ते-लकारार्थप्रक्रिया । (१४१)

आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । इह आसीत् । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः ।
 पुत्रमध्यापयेत् ॥ संप्रश्नः सप्रचारणम् । किं भो वेदमधीयीष्य उत तर्कम् ।
 प्रार्थनं याच्ना । भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥ प्रैवासित्सर्गप्राप्त-
 कालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ । प्रैषो विधिः । अतिसर्गः
 कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । चाल्लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ।
 भवान्यजताम् ॥ अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ । चाल्लिट् ।
 त्वं कन्यां बहेः ॥ शक्ति लिङ् च । ३ । ३ । १७२ । शक्तौ लिङ्
 स्याच्चात्कृत्याः । त्वं भारं बहेः ॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ।
 धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ-
 न्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुषेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः ।
 वसन्ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमित्यर्थः । सोमया-
 ज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥
 क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्रमोः ॥ ३४१२ ॥
 पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् । तस्य च हिस्वौ स्तस्तिङामपवादः ।
 तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तद्ध्र-
 मोविषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे नानयोरतिदिस्येते
 हिस्वविधानसामर्थ्यात्तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि,
 आत्मनेपदिभ्यः स्त्रो भावकर्मकर्तृषु ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ ।
 ४ । ३ । अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥ यथावि-
 ध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ । आद्ये लोट् विधाने
 लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥ समुच्चये सामान्यवच-
 नस्य । ३ । ४ । ५ । समुच्चये लोट् विधौ सामान्यार्थस्य धातो-

रनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः
 संख्याकाल्योः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । (क्रियासमभिहारे
 द्वे वाच्ये) याहि याहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्त-
 स्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्तु अभेदान्वये
 तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यायः । याथ । यात यातेति
 यूयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्य-
 धीते । अन्-विषये तु पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये
 सक्तून्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादस्वे-
 त्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्ष्वमास्वादध्व-
 मित्यभ्यवहरध्वे पक्षे तु हिस्त्रौ । अत्र समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन
 सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते ।
 दाधिकमास्वादते । एतेन-

“पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ॥

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिव दिवः ॥”

इति व्याख्यातम् ।

अवस्कन्दनलघ्वनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्त्रास्थक्रियेत्यर्थात् ।
 इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं ध्रुममूलरूपमेव । द्वितीयसूत्रे
 क्रियासमभिहार इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि
 मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥
 ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

॥ इति तिङन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ कृदन्तं प्रारभ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः । धातोः । ३ । १ । ९१ । आतृतीया-
 ध्यायान्तं ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः । कृदतिङिति कृत्संज्ञा ॥
 वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ९४ । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरू-
 पोऽपवादः प्रत्यय उत्सर्गस्य वा बाधकः ह्यधिकारोक्तं विना ॥
 कृत्याः । ३ । १ । ९५ । ण्वुल्लृचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥
 कर्त्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ । इति प्राप्ते ॥ तयोरेव कृत्य-
 त्तत्त्वार्थाः । ३ । ४ । ७० । एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥ तद्व्यत्त-
 व्यानीयैरः । ३ । १ । ९६ । धातोरेते स्युः । एधितव्यम् । एध-
 नीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चय-
 नीयो वा धर्मस्त्वया । (केलिमर उपसंख्यानम्) । पचेलिमा
 माषाः । पक्तव्या इत्यर्थः । मिदेलिमाः सालाः । कर्मणि प्रत्ययः ।
 (वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिञ्च) । वसतीति वास्तव्यः ॥ कृत्यचः
 । ८ । ४ । २९ । उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य
 नस्य गत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमप्रः । (निर्विण्ण-
 स्योपसंख्यानम्) ॥ णेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० । प्राग्वत् ।
 प्रयाणीयम् । प्रयापनीयम् ॥ हलश्चैजुपधात् । ८ । ४ । ३१ ।
 हलादेरिजुपधाद्धातोः परस्य कृत्स्याचः परस्य णो वा । प्रकोपण्यम् ।

१ तकारेणैव स्वरार्थविति बोध्यम् ॥ २ अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्च
 प्राप्ते वचनम् । परस्य गत्वं पूर्वस्य पृत्वम् ॥

प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधाकिम् । प्रवपणीयम् ॥
 इजादेः सलुमः । ८ । ४ । ३२ । सलुमश्चेद्भवति इजादेर्हलन्ता-
 द्विहितो यः कृत्तत्थस्यैव । इखि गतौ । प्रेखणीयम् । इजादेः किम् ।
 मणि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् ॥ वा निम्ननिक्षनिन्दाम् । ८ । ४ ।
 ३३ । एषां नस्य णो वा कृति । प्रणिंसितव्यम् ॥ न भाभूप्रकामिग-
 मिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३४ । एम्यः कृत्तस्य णो न ।
 प्रमानीयम् । प्रभवनीयम् । (प्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्) ।
 प्रभापनीयम् ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ।

“कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ॥

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ १ ॥”

ज्ञालनेन ज्ञानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥ ऋदुपधाञ्वा-
 कृपिचृतेः । ३ । १ । ११० । क्यप्स्यात् । वृत्-वृत्तम् । वृध्-
 वृद्धम् । क्लृपिचृत्योस्तु-कल्यम् । कर्त्यम् ॥ अचो यत् । ३ । १ ।
 ९७ । जेयम् । जेयम् ॥ ईद्याति । ६ । ४ । ६५ । आतः । गुणः ।
 देयम् । ग्लेयम् ॥ पोरदुपधात् । ३ । १ । ९८ । पवर्गान्ताददुपधाद्यत् ।
 प्यतोषवादः । शय्यम् । लम्यम् ॥ आडो यि । ७ । १ । ६५ ।
 आडः परस्य लमेर्नुम् यादौ प्रत्यये । आलंभ्यो गौः ॥ उपात्प्रशं-
 सायाम् । ७ । १ । ६६ । उपलंभ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं
 शक्यः । उपालभ्यः ।

१ यादौ प्रत्यये विवक्षिते उपपूर्वाल्लमेर्नुम्, प्रशंसायामित्यर्थः । सा चेह गम्यमान-
 तया विशेषणं, धात्वर्थस्तु प्राप्तिरेवेति ज्ञेयम् ॥

कृदन्ते-कृत्यप्रक्रिया । (१४५)

शक्तिसहोश्च । ३ । १ । ९९ । शक्यम् । सजम् ॥ गदमदचरयम्-
 श्चालुपसर्गे । ३ । १ । १०० । गचन् । मद्यम् । चर्यम् । (चरे-
 राडि चाशुरौ) आचर्यो देशः । अग्रां किन् । आचार्यो गुरुः ।
 यम्यम् ॥ अबद्धपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३ । १ ।
 १०१ । अवद्यं पापम् । पण्यं विक्रयम् । शतेन कर्त्या कन्या ॥ वर्य
 करणम् । ३ । १ । १०२ । वहन्त्यनेनेति पयं शक्यम् । बाह्यम-
 न्यत् ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ । अनयोः किम् ।
 आर्यो ब्राह्मणः ॥ उपसर्त्या काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ।
 गर्भग्रहणे प्राप्तकालाच्चेदित्यर्थः । उपसर्त्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोप-
 गन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसर्त्या कारी । प्राप्तव्ये-
 त्यर्थः ॥ अजर्य संगतम् । ३ । १ । १०५ । विशेष्यं चेत् । न
 जीर्यतीत्यजर्यम् । सतां संगतम् ॥ वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ ।
 १०६ । चाद्यत् । ब्रह्मोद्यन् । ब्रह्मवद्यम् ॥ भुवो भावे । ३ । १ ।
 १०७ । क्यप् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् ॥ हनस्त च । ३ । १ ।
 १०८ । चाल्क्यप् । ब्रह्मणो हननम् ब्रह्महत्या ॥ एतिस्तुशास्वृट्-
 जुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥ द्वस्वस्य पिति कृति तुक् ।
 ६ । १ । ७१ । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृडः ।
 वृत्यः । वृडस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः पुनः क्यवृत्तिः

१ 'वचिस्तिपि-' इति सम्प्रसारणम् ॥

२ 'ओरावश्यके' इति प्राप्तस्य तस्यावकाशस्तु अवश्यलाभ्यमित्यादौ स्तुत्य
 इत्यादौ च क्यपोऽवकाशः । एवम् अवश्यस्तुत्य इत्यादौ तु उभयोः प्राप्ता विपक्षि-
 धेन परत्वात् ण्यति प्राप्ता तन्मा भूदिति पुनः क्यवृत्तिमिति भावः ॥

(१४६)

मध्यकौमुद्यां-

परस्यापि प्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः ॥ मृजेर्विभाषा । ३।१।११३।
मृजेः क्यब्बा । मृज्यः ॥ ऋहलोर्ण्यत् । ३।१।१२४। ऋव-
र्णान्ताद्धलन्ताच्च प्यत् ॥ चजोः कु घिण्यतोः । ७।३।५२।
चजोः कुत्वं घिति प्यति च । (निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्) ।
तेनेह न । गर्ज्यम् । मार्ग्यः ॥ आरोवश्यके । ३।१।१२५।
प्यत् । पाव्यम् ।

“लुपेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मासस्य पचि युद्धजोः ॥”

अवश्यलाव्यम् ॥ भव्यगेयप्रवचनीयोप्रस्थानीयजन्याप्लाव्या-
पात्या वा । ३।४।६८। एते कृत्यान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । भवतीति
भव्यः । भव्यमनेन वा ॥ भोज्यं भक्ष्ये । ७।३।६९। भोग्यमन्यत् ॥ वचो-
ऽशब्दसंज्ञायाम् । ७।३।६७। न कुत्वम् । वाच्यम् । वाक्य-
मन्यत् ॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः । ३।
१।११४। एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते ॥ भिद्योध्यौ नदे । ३।
१।११५। नदे किम् । भेत्ता । उज्झिता ॥ पुण्यसिध्यौ नक्षत्र
। ३।१।११६। विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ।
३।१।११७। विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः । जित्यो हलिः ।
प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३।१।११८। (छन्दसीति वक्तव्यम्) ।
प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु । प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥ पदा-
स्वैरिबाह्यापक्षेषु च । ३।१।११९। अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् ।
अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । ग्रामगृह्या सेना । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः ।
तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥ विभाषा कृवृषोः । ३।१।१२०। कृत्यम् । वृष्यम् ।

कार्यम् । वर्णम् ॥ युग्मं च पत्रे । ३ । १ । १२१ । पञ्च वाहनम् ।
योग्यमन्यत् ॥ अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ । अमा
सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्यमावस्था ढामावास्या वा ॥ अग्रौ परिचा-
यप्रोपचाय्यसमृद्धाः । ३ । १ । १३१ । अत्रावेते साधवः ॥ क्रतौ
कुण्डपाय्यसंचायौ । ३ । १ । १३० ॥ चित्याग्निचित्ये च
। ३ । १ । १३२ । चित्योऽग्निः । अग्रेश्चयनमग्निचित्या ॥ इति कृत्य-
प्रक्रिया ॥

प्लुल्लुचौ । ३ । १ । १३३ । धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति
कर्त्रर्थे ॥ युवोरनाक्तौ । ७ । १ । १ । युवु एतयोरनुनासिकयोरेतौ
स्तः । कारकः । कर्ता ॥ नन्दिग्रंहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।

१ इहाग्निगन्धेन न ज्वलनः किन्तु तद्वारणार्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं गृह्यते
तत्सादृशावेते इत्यत्रापि अग्निशब्देन अग्निधारणार्थं निर्मितं स्थलमेव ग्राह्यम् । अत्र
परिपूर्वाच्चिनेतेः प्यदायादेशश्च, संपूर्वाच्च वहेः संप्रसारणं दीर्घश्च निपात्यते ॥

२ नन्दनः वाग्नः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । (सहित-
पिदमः संज्ञायाम्) सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्पनः संक्रन्दनः संकर्षणः
संहर्षणः जनादनः यवनः मधुसूदनः विमोषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः
[शत्रुदमनः] इति नन्त्यादिः ॥

ग्राही उत्साही उद्गाही उद्गाही स्थायी मन्त्री संसर्दी (रक्षश्रुवपशां नी) नीरक्षी
निश्रायी निवायी निशायी (याचव्याहृन्नजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्) अयाची अव्या-
हारी असंव्याहारी अत्राजी अत्रादी आवासी (अचामचित्तकर्तृकाणाम्) अकारी
आहारी अविनायी [विज्ञायी विप्रायी] विज्ञायी । विपयी देशे । अभिभावी भूते ।
अवराधी उपरोक्षी परिमत्री परिभावी । इति ग्रहादिः ॥

३ । १ । १३४ । नन्दादेर्व्युर्ग्रहादेर्णिनिः पंचादेरच्स्यात् । नन्दयती-
 ति नन्दनः । जनार्दनः । लवणः । गणे निपातनाणत्वम् । ग्राही ।
 स्थायी । मन्त्री । पचः । आकृतिगणोऽयम् ॥ इगुपधज्ञांभीकिरः
 कः । ३ । १ । १३५ । एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । बुधः ।
 कृशः । ज्ञः । प्रियः । किरः ॥ आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ।
 प्रज्ञः । सुगलः ॥ पाघ्राधमाधेट्टशः शः । ३ । १ । १३७ ।
 एभ्यः शः स्यात् । पित्रः । जित्रः । धमः । धयः । पश्यः ॥ अनुपस-
 र्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ।
 ३ । १ । १३८ । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः ।
 उदेजयः । चेतयः । सातयः । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः ।
 (गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्) गोविन्दः । अरविन्दः ॥ ददाति-
 दधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९ । ददः । दधः । पक्षे । वक्ष्य-
 माणो णः ॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४० ।
 वा स्यात् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः ॥ इयाऽऽद्यधासुसंरुव-
 तीणवसाऽवहलिहलिषश्चसश्च । ३ । १ । १४१ । अवस्यायः ।
 आत्-दायः । धायः । व्याधः । आसावः । अत्यायः । अवसायः ।
 अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥ विभाषा ग्रहः । ३ । १ । १४३ ।

१ पच वच् वप वद चल पत नदद् मषट् प्लवद् चरट् गरट् चोरट् गाहट् सूरट्
 देवट् [दोषट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षय) सेव मेव कोप (कोष)
 मेघ नर्त त्रण दर्श सर्प (दम्भ दर्प) नारमर श्वपच । पचादिराकृतिगणः ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन । जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः ॥ गेहे कः ।
 । ३ । १ । १४४ । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् ॥ शिल्पिनि
 प्लुन् । ३ । १ । १४५ । क्रियाकौशलं शिल्पम् ॥ षः प्रत्ययस्य ।
 । १ । ३ । ६ । आदिरित् । नृतिखनिरञ्जिभ्य एव । नर्तकः ।
 खनकः । (अस्यकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः)
 रजकः ॥ गस्थकन् । ३ । १ । १४६ । गायतेत्यकन् । गायकः ॥
 प्युट् च । ३ । १ । १४७ । गायनः ॥ मृसृत्वः समभिहारे
 वुन् । ३ । १ । १४९ । समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते ।
 प्रवकः । सरकः । लवकः ॥ आशिषि च । ३ । १ । १५० । वुन्
 स्यात् । जीवतात् । जीवकः ॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ ।
 ९२ । सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत् कुम्भादि
 तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् ॥ कर्मण्यण् । ३ । २ । १ । कर्मण्यु-
 पपदे धातोर्ण । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ॥ आतोऽनुपसर्गे कः ।
 ३ । २ । ३ । कर्मण्युपपदे आदन्ताद्धातोऽनुपसर्गात्कः स्यान्नाऽण् ।
 अणोपवादः । गोदः । कम्बलदः । अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः ।
 (मूलविभुजादिभ्यः कः) मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो
 रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः ॥ सुपि स्थः । ३ । २ ।
 ४ । कः स्यात् । समस्थः । विषमस्थः । सुपीति योगविभागादन्यस्मा-
 दपि । द्वाभ्यां पिबति इति द्विपः ॥ अम्बाम्बगोभूमिसव्याप-
 द्वित्रिकुशेकुशंकङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।
 ८ । ३ । ९७ । एभ्यः स्थस्य सस्य पः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः ॥
 तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ । तुन्दशोकयोः

कर्मणोरुपपदयोरभ्यां कः । (आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्) । तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता ॥ प्रे द्वाज्ञः । ३।२।६। कः स्यात् । सर्वप्रदः । पथि प्रज्ञः ॥ सामि ख्यः । ३।२।७। गोसंख्यः ॥ गापोष्टक । ३।२।८। कर्मण्युपपदे । सामगः । (पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्) । सुरापी । शिधुपी ॥ हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३।२।९। अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः । (शक्तिलाङ्गलांकुशतोमरयष्टिघटघटीधनुषु ग्रहः) । शक्तिग्रहः ॥ वयसि च । ३।२।१०। उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥ आङि ताच्छील्ये । ३।२।११। पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः ॥ अर्हः । ३।२।१२। अक्ष्यात् कर्मण्युपपदे । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥ स्तम्बकर्णयोर-
मिजपोः । ३।२।१३। (हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्) स्तम्बैर्मौ हस्ती । कर्णेजपः सूचकः ॥ अधिकरणे शेतेः । ३।२।१५। खे शेते खशयः । (पार्श्वादिषूपसंख्यानम्) । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरशयः ॥ चरेष्टः । ३।२।१६। अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः ॥ भिक्षासेनादायेषु च । ३।२।१७। भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ॥ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३।२।२०।

१ इह घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं—‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्’ इति परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन मद्रराशीत्यत्र ‘राजाहः—’ इत्यादिना टच् न ॥ २ ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक् ॥ ३ हेतुरिह लौकिको न तु ‘तत्प्रयोजकः—’ इत्यनेन विहितः कृत्रिमः, केवले कृञि तदसम्भवात् ॥

एषु द्योत्येषु कृजष्टः ॥ अतः कृकभिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी-
 पत्रनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ । अत उत्तरस्यानव्ययविसर्गस्य समासं
 नित्यं सादेशः करोत्यादिषु । यशस्कारी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥
 दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलि-
 पिलिबिलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्हतद्वलुर-
 रुषु । ३ । २ । २१ । एषु कृजष्टोऽहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः ।
 निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । एककरः । द्विकरः ।
 अहस्करः । घनुष्करः । अरुष्करः ॥ न शब्दश्लोककलहगाथावैर-
 चादुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ । एषु कृजष्टो न । शब्दकारः ॥
 स्तम्बशकृतोरिन् । ३ । २ । २४ । (ब्रीहिवत्सयोरिति
 वक्तव्यम्) स्तम्बकारिव्रीहिः । शकृत्कारिवत्सः ॥ हरतेर्दतिनाथयोः
 पशौ । ३ । २ । २५ । दतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः
 पशुः ॥ फलेग्रहिरात्मभरिश्च । ३ । २ । २६ । एतौ निपात्येते ।
 चात्कुक्षिभरिः । चान्द्रास्तु 'आत्मोदरकुक्षिषु' इति पेटुः । 'ज्योत्स्नाकरंभमुदरं-
 भरयश्चकोराः' । इति मुरारिः । एजैः खश् । ३ । २ । २८ । ण्यन्तात् ॥
 अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ । अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य
 मुम् । खिदन्ते न त्वव्ययस्य । शित्वाच्छादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः ।
 (वातशुनीतिलशर्द्धेजधेदुदजहातिभ्यः खश्) वातमजा

१ एजेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो न तु शुद्धस्येका निर्देशः, खशः शित्करणाल्लिङ्गात्,
 ताद्वि सार्वबातुकत्वे सति शप् यथा स्यादिति । न च शुद्धस्य राजृ इत्यस्य शपि-
 सत्यसति वा विशेषोऽस्तीति भावः ॥

मृगाः ॥ खित्यनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ । ह्रस्वः । शुनिन्धयः ।
 तिलंतुदः । शूर्द्धजहा माषाः ॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ ।
 २ । २९ । (स्तने धेटो नासिकायां धमश्चेति वक्तव्यम्) ।
 स्तनंधयः । टित्त्वास्तनंधयी ॥ नाडीमुष्टयोश्च । ३ । २ । ३० ।
 ध्माधेटोः खश् । नाडिधमः । नाडिधयः । मुष्टिधमः । मुष्टिधयः ॥
 उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ । कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रहः ॥
 बहाभ्रे लिहः । ३ । २ । ३२ । वहः स्कन्धः तं लेढीति बहंलिहो
 गौः । अभंलिहो वायुः ॥ परिमाणे पचः ३ । २ । ३३ । प्रस्थंपचा
 स्थाली । खारिपचः कटाहः ॥ मितनखे च । ३ । २ । ३४ । मित-
 पचा ब्राह्मणी । नखंपचा यवागूः ॥ विध्वरुषोस्तुदः ३ । २ । ३५ ।
 विधुंतुदः । अरुंतुदः ॥ असूर्यललाटयोर्दशितपोः । ३ ।
 २ । ३६ । असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दशिना नजः संबन्धात् । असूर्य
 पश्या राजदाराः । ललाटंतपः सूर्यः ॥ प्रियवशे वदः खच् । ३ ।
 २ । ३८ । प्रियवदः । वशंवदः । (गमेः सुपि वाच्यः) । मितङ्गमो
 हस्ती । (विहायसो विह च खश्च डिद्धा वाच्यः) । विहङ्गमः ।
 विहङ्गः । भुजङ्गः । भुजङ्गमः ॥ द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ ।
 ३९ । खच् ॥ खचि ह्रस्वः । ६ । ४ । ९४ । खचि परे गौ उपधाया-
 ह्रस्वः । द्विषन्तं परं वा तापयति द्विषंतपः । परन्तपः ॥ वाचि यमो
 व्रते । ३ । २ । ४० । खच् ॥ वाचंयमपुरंदरौ च । ६ । ३ । ६९ ।
 वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अश-
 त्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥ पूः सर्वयोर्दारिसहोः । ३ ।
 २ । ४१ । खच् । पुरं दारयतीति पुरंदरः । सर्वसहः । भगं दास्यती-

ति भागदर इति कथम् ? बाहुल्यमात् ॥ सर्वकूलाश्रकरीषेषु कषः ।
 ३ । २ । ४२ । सर्वकयः खलः । कूर्ङ्कगा नदी । अशंकपो वायुः ।
 करीपंकपा वात्या ॥ मेघर्त्तिभयेषु कृजः । ३ । २ । ४३ । मेवङ्करः ।
 ऋत्तिकरः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ॥ क्षेम-
 प्रियसद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ । एष कृजोण् चात्खच् ।
 क्षेमङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियङ्कारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः ।
 कथं तर्हि—‘अत्यारम्भाः क्षेमकराः’ इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ।
 एवं गङ्गाधरभूधरादयः ॥ आशिते भुवः करणभावयोः । ३ ।
 २ । ४५ । खच् । आशितो भवत्यनेन आशितंभव ओदनः । आशि-
 तस्य भवनं आशितंभवः ॥ संजायां भृतृवृजिधारिसहितपि-
 दमः । ३ । २ । ४६ । खच् । विश्वं विभर्तीति विश्वभरः । रथंतरं
 साम । शत्रुजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः ।
 अरिन्दमः ॥ गमेश्च । ३ । २ । ४७ । युतंगमः ॥ अन्तात्यन्ता-
 ध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८ । गमेः । अन्तगः ।
 (सर्वत्रपन्नयोरिति वाच्यम्) । सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छ-
 तीति पन्नगः । (उरसो लोपश्च) । उरसा गच्छतीत्युरगः ।
 (सुदुरोरधिकरणे) । सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः (अन्यत्रापि
 दृश्यत इति वाच्यम्) । ग्रामगः । (डे च विहायसो विहादेशो
 वाच्यः) । विहगः ॥ आशिषि हनः । ३ । २ । ४९ । शत्रुं
 वध्यात् शत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः । (दारावाहनोणन्तस्य

१ पूर्वसूत्रे एव गमिनोक्तः, उत्तरसूत्रे गमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् भृतृप्रभृतीनां
 मा भूदिति ॥

च टः संज्ञायाम्) । दाशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् टकारश्चा-
 न्तदेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः । (चारौ वा) । चार्वाघाटः ।
 चार्वाघाटः ॥ अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० । अपपूर्वाद्धन्तेर्देः
 अनाशीरर्थमिदम् । केशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥ कुंमारशीर्ष-
 योर्णिनिः । ३ । २ । ५१ । कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो
 निपात्यते । शीर्षघाती ॥ लक्षणे जायापत्योष्टृक् । ३ । २ । ५२ ।
 हन्तेष्टृक् लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥ अमनुष्य-
 कर्तृके च । ३ । २ । ५३ । जायान्नस्ति लकालकः । पतिघ्नी पाणि-
 रेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं
 'वलमद्रः प्रलंबघ्नः' कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्तिद्धम् । चोरघातो
 नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादण् ॥ शक्तौ हस्तिकपाटयोः ।
 । ३ । २ । ५४ । हन्तेष्टृक् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना ।
 कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥ पाणिघताड्यौ शिल्पिनि ।
 । ३ । २ । ५५ । शिल्पिनि किम्-पाणिघातः । (राजघ उपसं-
 ख्यानम्) । राजानं हन्ति राजघः ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलि-
 तनग्रांऽधप्रियेषु च्यर्थेष्वच्चौ कृजः करणे ख्युन् । ३ ।
 २ । ५६ । एषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु कर्मतूपपदेषु कृजः ख्युन् । अनाढ्यमाढ्यं कुर्व-
 न्यनया आढ्यं करणी । अच्यौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन ॥ कर्तरि भुवः
 खिण्णचखुकर्जौ । ३ । २ । ५७ । आढ्यादिषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु

१ एतयोः कर्मणोरूपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यादिति ॥

२ जायामरणसूचकं पाणिरेखाविशेषादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीति गौणो व्यव-
 हारः । एवं पतिघ्नी स्त्री-इत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥

भवतेरेतौ स्तः । अनाद्य आद्यो भवति आद्यमविष्णुः । आद्य-
म्भावुकः ॥ सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजा-
मुपसर्गेपि क्तिप् । ३ । २ । ६१ । एभ्यः क्तिप्स्यादुपसर्गे सत्यसति
च । सुप्युपपदे । द्युतत् । सदिरप्रतेरिति षः । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः ।
मित्रद्विद् । प्रद्विद् । मित्रधुद् । प्रधुद् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् ।
निवित् । (अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः) अग्रणीः । ग्रामणीः ॥
भजो णिवः । ३ । २ । ६२ । अंशमाक् । प्रमाक् ॥ अदोऽनन्ने । ३
। २ । ६८ । विट् स्यात् । आममत्तीत्यामात् । सस्यात् । अनन्ने किम् ।
अन्नादः ॥ ऋग्ये च । ३ । २ । ६९ । अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनं
वासत्तुपेति प्राप्ताणुवावनार्थम् । ऋग्यात् । आममांसमक्षकः ॥ दुहः
कप् घश्च । ३ । २ । ७० । कामदुघा ॥ अन्येभ्योपि दृश्यन्ते ।
३ । २ । ७१ । मनिप् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥
नेदुशि कृति । ७ । २ । ८ । वशादेः कृत इण् । सुशर्मा । प्रा-
तंरित्वा । विडुनोरनुनासिकस्यात् । ६ । ४ । ४१ । विजा-
यत इति विजावा । ओणृ अपनयने । औवांवा । रोदँ । रेदँ । सुगण् ॥
क्तिप् च । ३ । २ । ७६ । अयमपि दृश्यते । उखासत् । पर्ण-
ध्वत् । वाहँअद् ॥ अन्तः । ८ । ४ । २० । पदान्तस्यानितेर्नस्य

१ मुष्टु दृणोतीति विग्रहः ॥ २ प्रातः एतीति प्रातरित्वा इणः कनिपि ह्रस्वस्य
पिति कृति-इति तुक् ॥ ३ अनुनासिकस्यात्वे अवादेशः सौ दीर्घनलोपौ ॥ ४-५ रूप,
रिप, हिंसायाम् । उपधारणः जस्त्वचत्वे ॥ ६ वाहादश्चात् अन्त्यंतीति वाहँअद् ॥
७ अनितेरीति वर्तते । अन्तोऽत्र पदापेक्षया गृह्यते नानितेरीपेक्षया अव्यभिचारान्त-
द्वाह-पदान्तस्वेत्यादि ॥

णत्वं स्यादुपसर्गस्थानिमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण । (आशासः का-
 वुपधाया इत्वं वाच्यम्) । आशीः । इत्वोत्वे । गीः । पूः 'मो-नो
 धातोः' । प्रतान् । प्रशान् ॥ गमः कौ । ६ । ४ । ४० । अनुना-
 सिकलोपः । अङ्गत् । (गमादीनामिति वक्तव्यम्) परीतन् ।
 संयत् । (ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्) । लोपश्च । गूः ।
 मूः ॥ स्थः कच । ३ । २ । ७७ । चात्किप् । संस्थः । संस्थाः ॥ सुप्यजातौ
 णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ । अजात्यर्थे धातोर्णिनिस्ता-
 च्छील्ये द्योत्ये । उष्णमोजी । शीतमोजी ॥ मनः । ३ । २ । ८२ ।
 सुपि मन्यतेर्णिनिः । दर्शनीयमानी ॥ आत्ममाने खश्च । ३ । २ ।
 ८३ । स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश्च चाणिनिः ।
 पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्यः । पण्डितमाह्वी ॥ इच्च एकाचो-
 म्प्रत्ययवच्च । ६ । ३ । ६८ । इजन्तादेकाचोमस्यात्स च स्वाधम्वत् ।
 खिदन्ते परे । 'औतोऽमृशसोः' । गामन्यः । 'वाऽमृशसोः' स्त्रियं-
 मन्यः । स्त्रीमन्यः । नृ । नरमन्यः । भुवमन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते
 श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकोरप्रयोगाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ॥
 भूते । ३ । २ । ८४ । अधिकारोऽयं वर्तमाने लङिति यावत् ॥ कर्-
 णे यजः । ३ । २ । ८५ । कारणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः कर्तरि ।
 सोमेनेष्टवान्सोमयाजी ॥ कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ । पितृव्यधाती ॥
 ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप् । ३ । २ । ८७ । ब्रह्महा । भूणहा ।
 वृत्रहा । क्षिप् चेत्येव सिद्धे ब्रह्मादिष्वेव क्रियेवेति द्विविधनियमार्थमि-

१. अन प्राणने 'अनुनासिकस्य विवक्षलोः' इति दीर्घः 'न डिसंबुद्धयोः'
 इति नलोपो न ॥

दम् । एवमग्रेपि ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । ३ । ३ । ८९ ।
 सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् ॥ सोमे सुजः ।
 ३ । २ । ९० । सोमकृत् ॥ अग्नौ चेः । ३ । २ । ९१ । अग्निचित् ॥
 कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ९२ । कर्मण्युपपदे कर्मण्येव
 कारके - चिनोतेः क्तिप् अन्यावारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव
 चितः श्येनचित् ॥ कर्मणीनिर्विक्रियः । ३ । २ । ९३ । कर्म-
 ण्युपपदे विपूर्वाङ्गीणातोरेनिः । (कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्) सोम-
 विक्रयी । वृतविक्रयी ॥ दृशेः क्तिप् । ३ । २ । ९४ । कर्मणि भूते ।
 पारं दृष्टवान्पारदृष्ट्वा ॥ राजनि युधिकृजः । ३ । २ । ९५ ।
 क्वनिप् । युधिरन्तर्मावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् । राजयुच्चा ।
 राजकृत्वा ॥ सहै च । ३ । २ । ९६ । सहयुच्चा । सहकृत्वा ॥
 सतम्यां जनेर्दः । ३ । २ । ९७ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।
 ६ । ३ । १४ । डेरल्लक् । सरसिजम् । सरोजम् ॥ उपसर्गे च
 संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ । प्रजाः ॥ अनौ कर्मणि । ३ । २ ।
 १०० । अनुपूर्वाजनेः कर्मण्युपपदे डः । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ॥
 अन्येष्वपि दृश्यते । ३ । २ । १०१ । अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः ।
 अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः, तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि
 क्वचित् । परितः खाता परिखा ॥ पञ्चम्यामजातौ । ३ । २ ।
 ९८ । जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते जनेर्दः । संस्कारजः । अदृष्टजः ॥
 कृत्कवत् निष्ठा । १ । १ । २६ । एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ निष्ठा ।
 ३ । २ । १०२ । ब्रुवार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भाव-
 कर्मणोः क्तः, कर्त्तरि कृदिति कर्त्तरि कवत् । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया

विष्णुः । विश्वं कृतवान् ॥ अदो जग्धिर्यति किति । २ । ४ ।
 ३६ । ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । जवम् ॥ निष्ठा-
 यामण्यदर्थे । ६ । ४ । ६० । ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्धत्र
 निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥ क्षियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ ।
 निष्ठातस्य नः । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया ।
 (ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः) । तेन एकाचत्वान्नेद् । ऊर्णुतः ॥ रदा-
 भ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ । रदाम्यां
 परस्य निष्ठातस्य नो निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च । शृ । शीर्णः ।
 मिन्नः । छिन्नः ॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वत् । ८ । २ । ४३ ।
 यण्वत्संयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नः । द्राणः । ग्लानः ॥ ल्वादिभ्यः ।
 ८ । २ । ४४ । एकविंशतेर्लूगादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या, ग्रहिज्या ॥
 हलः । ६ । ४ । २ । अङ्गावयवाद्बलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्या-
 ङ्गस्य दीर्घः । जीनः । (दुग्बोर्दीर्घश्च) । दु गतौ । दूनः । गु पुरी-
 षोत्सर्गे । गूनः । (पूजो विनाशे) । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः ।
 घृतमन्यत् । (सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य) । सिनो ग्रासः । ग्रासेति
 किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥
 ओदितश्च । ८ । २ । ४५ । प्राग्वत् । भुजो, भुयः । दु ओदिव, शूनः ॥
 द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ । द्रवस्य मूर्तौ कान्ठिन्ये स्पर्शे
 चार्थे श्यैङ्गः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ श्योऽस्पर्शे । ८ । २ । ४७ ।

१ ग्रासरूपं ग्रासकर्म तत्कर्तृ यस्य सिनोतेस्ततः परस्य निष्ठातस्य नः
 स्यादित्यर्थः ॥

श्यैवो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । शीनं द्रुतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं
जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित
इत्यर्थः ॥ प्रतेश्च । ६ । १ । २५ । संप्रसारणं निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥
विभाषाभ्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ । तथा अभिज्ञानं
द्रुतम्, अभिशीनम् । अवज्ञानः अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषे-
यम् । तेनेह न । समवज्ञानः ॥ अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ।
निष्ठातस्य नः ॥ यस्य विभाषा । ७ । २ । १५ । यस्य कचिद्वि-
भाषयेद्विहितस्ततो निष्ठायामिण् न । उदितो वेति क्त्वायां वेदत्वादिह
नेद् । समक्तः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् ॥ दिवोऽ-
विजिगीषायाम् । ८ । २ । ४९ । द्यूनः । विजिगीषायां तु
द्रुतम् ॥ निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० । अवाते इति छेदः ।
निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा ।
वाते तु निर्वातो वातः ॥ शुषः कः । ८ । २ । ५१ । निष्ठातस्य कः ।
शुष्कः ॥ पचो वः । ८ । २ । ५२ । पंकः ॥ क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ।
क्षामः ॥ स्तयः प्रपूर्वस्य । ६ । १ । २३ । प्रात्स्तयः संप्रसारणं
निष्ठायाम् ॥ प्रस्त्योन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४ । निष्ठातस्य मो वा ।
प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्राक्किम् । स्त्यानः ॥ अनुपसर्गात्फुल्लक्षी-
बकृशोल्हाघाः । ८ । २ । ५५ । एते निपात्यन्ते । जिफला,
फुल्लः । निष्ठातस्य लृत्वं निपात्यते । क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमि-
ष्यते । फुल्लवान् । अनुपसर्गात्किम् ॥ आदितश्च । ७ । २ । १६ ।
आकारेतो निष्ठायाम् इण् ॥ ति च । ७ । ४ । ८९ । चरफलोत्त
उत् तादौ किति । प्रफुल्लः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्हाघितः ।

(उत्फुलसंफुलयोरुपसंख्यानम् ।) तुन्दविदोन्दुवाघ्राह्वी-
भ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५६ । निष्ठातस्य नः । नुनः ।
नुत्तः । विन्नः । वित्तः । उन्दी ॥ श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ ।
१४ । श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् न । उन्नः । उत्तः । इत्यादि ॥
न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ । एभ्यो निष्ठातस्य नो
न । ध्यातः । ख्यातः । धूर्तः । मत्तः ॥ राल्लोपः ६ । ४ । २१ ।
कौ हलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । मूर्त्तः । मत्तः ॥ वित्तो भोगप्र-
त्यययोः । ८ । २ । ५८ । विन्दतेनिष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये
प्रतीते चार्थे । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः ॥ भित्तं शक-
लम् । ८ । २ । ५९ । मिन्नमन्यत् ॥ ऋणमाधमर्ण्ये । ८ । २ ।
६० । ऋतमन्यत् ॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम् । ६ । १ । २२ ।
स्फीतः ॥ इग्निष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ । निरः कुषो निष्ठाया
इट् । यस्य विमाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ॥ वस-
तिक्षुधोरिट् । ७ । २ । ५२ । आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् । उषितः ।
क्षुषितः ॥ अश्वेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ । क्त्वानिष्ठयोरिट् ।
अश्वितः । गतौ तु अक्तः ॥ लुभोऽविमोहने । ७ । २ । ५४ । क्त्वा-
निष्ठयोरिट् न तु गार्ध्वे । लुभितः । गार्ध्वे तु लुब्धः ॥ क्लिशः क्त्वा-
निष्ठयोः । ७ । २ । ५० । इट् वा । क्लिशितः क्लिष्टः ॥ पूडश्च । ७ । २ । ५१ ।

१ अत्र तुद विद उन्दी वा घ्रा इत्येतेभ्यो 'रदाम्यां--' 'संयोगादेरातो--' इत्याभ्यां
नित्ये प्राप्ते ह्वी इत्यस्मादप्राप्ते च उभयत्र विमाषेयम् ॥ २ 'तीषसह--' इति क्त्वायां
विकल्पे प्राप्ते 'यस्य विमाषा' इति निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनम् ॥

क्त्वानिष्ठयोरिङ् वा ॥ पूङ्ः क्त्वा च १ । २ । २२ । निष्ठा सेट्
 किञ् स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाप्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र
 हि क्तैव संबध्यते ॥ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः । १ ।
 २ । १९ । सेट् किञ् । शयितः । (आदिकर्मणि निष्ठा व-
 क्तव्या) ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ।
 चाङ्गावकर्मणोः ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ।
 आदितो निष्ठाया इङ् वा । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । निष्धि-
 देति म्वादिरत्र गृह्यते । जीङ्घ्रिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव ।
 निमिदा निक्षिदा दिवादी म्वादी च । प्रमेदितः । प्रक्ष्वेदितः ।
 प्रधर्षितः । धर्षितं तेन । सेट् किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥
 मृषस्तितिक्षायाम् । १ । २ । २० । सेट् निष्ठा किञ् । मर्षितः ।
 क्षमायां किम् । अपमृपितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ उदुपधा-
 ङ्गावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ । उदुपधात्परा
 भावादिकर्मणोः सेष्णिष्ठा वा किञ् । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् ।
 मोदितं साधुना । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः ।
 साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्षा-
 पणम् । सेट् किम् । कृष्टम् । (शब्दविकरणेभ्य एवेभ्यते) । नेह गुह्यते-
 गुधितम् ॥ निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ । णेलोपः । भावितः ।

१ आद्येषु क्षणेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावाग्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम् ।
 आदिकर्मणि क्तस्य कर्तरि विधानार्थं च । अत्र चकाराभावे तत्कौण्डिन्यन्यायेन
 भावकर्मणोर्न स्यादिति भावः ॥

भाषितवान् ॥ दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० । स्थूले बल-
वति च निपात्यते ॥ दधातेर्हिः । ७ । ४ । ४२ । तादौ किति ।
हितम् ॥ दो दद्वोः । ७ । ४ । ४६ । घुसंज्ञस्य दा इत्यस्य दत् ।
तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः ॥ गत्यर्थकर्मकश्चिषशीङ्स्थासव-
सजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ । एभ्यः कर्तरि क्तः
स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां प्रातः । न्छानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हारिः ।
शेषमधिशयितः ॥ घटित्यतिमास्थामिति किति । ७ । ४ ।
४० । एषामित्तादौ किति । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरि-
दिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारुढः । विश्वमनुर्जाणः । पक्षे
प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ॥ क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसा-
नार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ । एभ्योऽधिकरणे क्तः, चाद्यथाप्राप्तम् ।

“मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ॥

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ १॥”

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः ।
आसितं तेन । (गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च) रमाप-
तिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् ।

१ ‘वसतिक्षुषोः-’इति इद्-‘शसिवासि-’इति षत्वम् ॥ २ जृषू वयोहानौ ‘ऋत
इद्धातोः’ इतीत्वम्, रपरत्वम् । ‘हलि च’ इति दीर्घः ‘रदाम्याम्-’इति नत्वम्,
णत्वं च ॥ ३ आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितम्, आसनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन्निति यातं
मार्गः । भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तम्, भोजनस्यलमित्यर्थः । एषु त्रिष्वपि ‘अधिकर-
णवाचिनश्च’ इति कर्तरि षष्ठी ॥

वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥ जीतः क्तः । ३ । २ । १८७ । क्षिण्णः ॥
 मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ । राज्ञां मतः । इष्टः । बुद्धः ।
 विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितः ।
 रक्षितः । क्षान्तः । आकुष्टः । जुष्ट इत्यादि ॥ नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ ।
 ११४ । क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः । जल्पितम् । हसितम् ॥
 सुयजोर्द्विनिप् । ३ । २ । १०३ । भूते । सुत्वा । यज्वा ॥ जीर्य-
 तेरत्तृन् । ३ । २ । १०४ । जन् । जन्तौ । वासरूपन्यायेन नि-
 ष्ठापि । जीर्णः । जीर्णवान् ॥ छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ।
 लिटः कानञ्च्वा । ३ । २ । १०६ । क्वसुश्च । ३ । २ । १०७ ।
 भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य कानच्कसू वा स्तः । 'तद्वानावा-
 त्मनेपदम्' । चक्राणः । 'म्योश्च' जगन्वान् । कवयस्तु बाहुलकाह्लो-
 केपि प्रयुज्यते—'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे । श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मु
 पस्ते' इत्यादि ॥ वस्वेकाजाद्वसाम् । ७ । २ । ६७ ।
 कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां वसेश्च वसोरिट् स्यान्नान्येषाम् । आ-
 दिवान् । आरिवान् । ददिवान् । जक्षिवान् । एषां किम् । बभूवान् ॥
 भाषार्या सदवसश्रुवः । ३ । २ । १०८ । सदादिभ्यो भूतसामान्ये
 भाषायां लिट् वा स्यात् तस्य च नित्यं कप्पुः । 'निषेदुषीमासनबन्ध-
 धीरः' । 'अध्यूषुषस्ताममवजनस्य' । श्रुश्रुवान् ॥ उपेयिवा-
 ननाश्चाननूचानश्च । ३ । २ । १०९ । एते निपात्यन्ते उपा-
 दिणो लिट् वा तस्य कप्पुः । इट् । उपेयिवान् । नात्रोपसर्गस्तन्त्रम् ।
 ईयिवान् । नगोऽश्नातेः कसोरिडभावश्च । अनाश्चान् । अनोर्वचेः कर्त्तरि
 कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ॥ लटः शतृशानचाव-

(१६४)

मध्यकौमुद्यां-

प्रथमा समानाधिकरणे । ३ । २ । १२४ । अप्रथमान्तेन सामा-
नाधिकरण्ये लट् एतौ वा स्तः । शवादिः । पचन्तं चैत्रं पद्य ॥ आ-
ने मुक् । ७ । २ । ८२ । अङ्गस्यात्तः । पचमानं चैत्रं पद्य । लङि-
त्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्प्रहणात्प्रथमासामानाधिकरण्येपि कचित् । सन्दिजः ॥
ईदासः । ७ । २ । ८३ । आनस्य । 'आदेः परस्य' आसीनः ॥
विदेः शतुर्वसुः । ७ । १ । ३६ । वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो
वा । विद्वान् । विदन् ॥ तौ सत् । ३ । २ । १२७ । तौ शतु-
शानचौ सत्सङ्गौ स्तः ॥ लटः सद्वा । ३ । ३ । १४ । कारिष्यन्तं
कारिष्यमाणं पश्य ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३
। २ । १२९ । अग्नौ जुह्वानः । कवचं विभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ॥
आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३४ ।
क्षिपमिन्याष्य वक्ष्यमाणास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः ॥ तुन् ।
३ । २ । १३५ । कर्ता कटान् ॥ स्पृहिगृहिपतिर्दयिनि-
द्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ३ । २ । १५८ । आद्यान्त्रयश्चुरादा-
वदन्ताः । स्पृह्यालुः । (शीङो वाच्यः) शयालुः ॥ अलङ्कृज्-
निराकृज्भजनोत्पद्योत्पतोन्मदरुच्यपत्रपट्टतुष्टुसहचर इ-
ष्णुच् । ३ । २ । १३६ । अलङ्कारिण्युः ॥ ग्लाजिस्थश्च गस्तुः । ३ ।
२ । १३९ । गिदयं नतु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्तुः । गि-
त्वान् गुणः । जिण्युः । स्यास्तुः । चाद्भुवः । श्रुकः कितीत्यत्र गकार-
प्रक्षेपान्नेद् । भूण्युः ॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्तुः । ३ । २ । १४० ।
त्रस्तुः । गृक्तुः । धृण्युः । क्षिप्तुः ॥ शमित्यष्टाभ्यो धिनुण् । ३ । २ ।
१४१ । उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् ।

तंन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं
शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झलप्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्वि-
धानात् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमीत्यादि ॥ संपृचा-
नुरुधाड्यमाड्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरि-
रटपरिवदपरिदहपरिसुहृषद्विषद्वुहृदुहयुजाक्रीडविविचत्य-
जरजभजातिचरापचरामुषाऽभ्याहनश्च । ३ । २ । १४२ ।
घिनुण् स्यात् । संपर्कीत्यादि ॥ वौ कषलसकत्थस्त्रंभः । ३ । २ ।
१४३ । विकापी ॥ अपे च लषः । ३ । २ । १४४ । चाद्वौ ।
अपलापी । विलापी ॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ।
चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कपनः । शब्द-
नः । खणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्या । अनुदात्तेतः किम् ।
भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसिता क्लम् ॥
निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिषादिव्याभा-
षासूजो वुञ् । ३ । २ । १४६ । एम्यो वुञ् । निन्दकः । हिंसक
इत्यादि ॥ देविक्रुशोश्चोपसर्गे । ३ । २ । १४७ । आदेवकः
आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता । क्रोष्टा ॥ लषपतपदस्थाभूवृ-
षहनकमगमशृभ्य उकञ् । ३ । २ । १५४ । लाष्टुकः । पातुकः ॥
जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठवृडः षाकन् । ३ । २ । १५५ । जल्पाकः ॥
सनाऽऽशंसभिक्ष उः । ३ । ३ । १६८ । चिकीर्षुः । आशंसुः ।
मिक्षुः ॥ स्थेशभासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ । स्थावरः ।

१ अत्र 'देव देवने' इति भ्वादेशग्रहणं न तु ण्यन्तस्य दीव्यतेस्तस्य लाक्ष-
णिकत्वात्, अण्यन्तानां साहचर्याच्च ॥

इत्यादि ॥ यश्च यङः । ३ । २ । १७६ । यातेर्यङन्ताद्वरच् । अतो
लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥ न पदान्तद्विर्व-
चनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चविधिषु । १ । १ ।
५८ । पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोजादेशो न
स्थानिवत् । इति यलोपं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाहोपो व्योर्बलीति यलोपः ।
अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्यालोपे प्राप्ते (वरे लुप्तं न स्थानिवत्) ।
यायावरः ॥ आजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुप्रावस्तुवः क्तिप् । ३ ।
२ । १७७ । विभ्राट् । भाः । ध्रुः । विद्युत् । ऊर्क् । पृः । दृशिग्रहण-
स्याऽपकर्षणाज्जवतेर्दीर्घः । जूः प्रावस्तुत् । (क्तिव्वचिप्रच्छया-
यतस्तुकटमुजुश्रीणां दीर्घो संप्रसारणं च) । वक्तीति
वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौतीति आयतस्तुः ।
कटं प्रवते कटप्रुः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः । (ध्यायतेः सम्प्र-
सारणं च) । धीः ॥ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपत-
दशनहः करणे । ३ । २ । १८२ । दावादेः घृन् करणेऽर्थे ।
दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७ । २ ।
९ । एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिप्पन् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् ।

१ वश्चेतिपार्व-जस्त्वचत्वे ॥

२ 'धुर्वी' हिंसायाम् 'राल्लोप,' इति वज्रोपः 'वो'रुपधाया'-इति दीर्घः ॥

३ ऊर्जं बलप्राणनयोः 'चोः कुः' इति कुत्वम् । 'रात्स्व' इति नियमान्न

योगान्त लोपः ॥

'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्त्वम् । 'वोः-' इति दीर्घः ॥

स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेद्वम् । पप्रम् । दंष्ट्रम् । नङ्गी ॥
 हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८३ । वृद्धपूगोः करणे घृन् ।
 तच्चेत्करण हलसूकरयोर्वयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रं, मुखमित्यर्थः ॥
 अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । ३ । २ । १८४ । अरित्रम् ।
 लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥ पुवः
 संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ । पवित्रम् ॥

अथोणादयः ।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । करोतीति कारुः ।
 वायुः । पायुर्गुदम् । जायुरौपधम् । मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति
 परकार्यमिति साधुः । आशु शीघ्रम् ॥ हरिमितयोर्द्विवः । द्वु गतौ ।
 अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च ङित् । हरीमिर्द्रव्यते हरिर्द्रव्यक्षः ।
 मितं द्रवतीति मितद्रुः । समुद्रः ॥ शते च । शतधा द्रवतीति शतद्रु-
 र्नदीमेदः ॥ अन्दूहन्भूजम्बूकफेल्कर्कन्धूदिधिषूः । एते कूप्र-
 त्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ शमेठः । बाहुलकात् इत्संज्ञा ढस्य एयादेश इट्
 च न भवति । ' शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ ' ॥ कमेरठः । ' कमठः कच्छपे
 पुंसि भाण्डमेदे नपुंसकम् ' इति मेदिनी ॥ रमेवृद्धिः । रामठं हिङ्गुः ॥
 शमेः खः । शङ्खः ॥ कणेषुः । कण्ठः ॥ जमन्ताडुः । जमिति प्रत्या-
 हारः । ' दण्डोऽस्त्री लुगुडेपि स्यात् ' इत्यमरः । ' रण्डा मूषिकपर्ण्या च
 विधवायां च योषिति ' इति मेदिनी ॥

१ घृन्ः पित्तेष्वत्र ' भिन्नैरादिभ्यश्च ' इत्यनेन न ङीष्, पितां ङीषः अनित्यत्वात् ।
 अन्ये तु अजादिषु दंष्ट्र्यन्दस्य पाठाद्वा ङीषमाहुरिति ॥

‘खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिमेदयोः ।’

इति मेदिनी । मन ज्ञाने ।

‘मण्डः पञ्चाङ्गुले शङ्कुभेदे क्लीबं तु वस्तुनि ।’

इति मेदिनी ॥ पतिचण्डिभ्यामालच् ।

‘पतालं नागलोके स्याद्विवरे षडवानले’ ।

इति मेदिनी । चण्डालो मातङ्गः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोपीत्यु-
ज्ज्वलदत्तः तत्र ‘कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्राऽमित्रेभ्यश्छन्दसि’
इति चण्डालशब्दात्स्वार्थे णं विदधता धातुकेन तद्भाष्येण च सह विरो-
धात् ॥ गन्गाम्यद्योः । गङ्गा । अद्गः पुरोडाशः ॥ भृजः किन्
नुद् च । भृजो गन्कित्स्यात्तस्य नुद् च । ‘भृङ्गाः षिङ्गाऽलिधू-
म्याटाः’ ॥ शृणातेर्ह्रस्वश्च । शृङ्गम् ॥ अर्तिस्तुसुहुसृष्टक्षिमा-
यावापदियक्षिणीभ्यो मन् । एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षु-
रोगः । स्तोमः । सोमः । होमः । समो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् ।
क्षोमम् । भाम आदित्यः । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पवाम् ।
यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ॥ अवतेष्टिलोपश्च । मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो
न तु प्रकृतेः । अन्यथा ङित्येव ब्रूयात् ॥ ज्वरत्वरस्त्रिव्यविम-
वामुपधायाश्च । ६ । ४ । २० । एषामुपधावकार्योरुद्धौ झल-
दाधनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्तितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि
कृते ओतुरिति दर्शनात् । स्वरदिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति
ओम् ॥ असेरा च । प्रासः । अंविस्त्रिस्त्रिभ्यः कित् ।

१ ‘अव रक्षणार्थौ’, ‘षिष्ठु तन्तुसन्ताने’, ‘षिष्ठु बन्धने’, ‘शुष् शोषणे’ एभ्यो
मन् स्यात् स च कित् ऊठादिकं च पूर्ववत् ॥

एभ्यो मन् । उमं नगरम् । स्यूमो रक्षिः । सिमः सर्वः । शुष्ममगिस-
मीपयोः । धर्मः । धृ धातोर्निपातोयम् । ग्रीष्मः । ग्रसतोर्निपातोऽयम् ॥
अशूपुषिलटिकणिवटिविशिभ्यः क्वन् । अश्वः । ' पुष्पः
स्यादतुसूर्ययोः ' । लट् पक्षिभेदः । फलं च । कण्वं पापम् । खट्वा ।
विश्वम् ॥ कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । यौति
इति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरा-
सनम् । द्युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यत्यस्मिन्प्रतिदिवा दिवसः ॥ उषि-
कुषिगाऽर्तिभ्यः स्थन् । ओष्ठः । कोष्ठः । गाथा । ' अर्थोभिधे-
यरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ' इत्यमरः ॥ पाठुदिवचिरिचिसिचि-
भ्यस्थक् । ' पीथो रविर्वृतं पीथम् ' ।

“ तीर्थं शास्त्राऽध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु ॥

अवतारर्षिजुष्टाग्मःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम् ॥ १ ॥”

इति विश्वः । तुत्थोभिः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्वेरपि ।
' रिक्थमृक्थं धनं वसु ' सिक्थम् ॥ ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लौः । नौः ॥
चिवरव्यम् । डौरित्येव । ग्लौकरोति । ' कुन्मेजन्तः ' इति सिद्धे निय-
मार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्यन्त एवेति ॥ गमेडौः ।

“ गौर्नाऽऽदित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुमेदयोः ।

स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ तु सुरभावापि ॥

तृह्नियोः स्वर्गवज्रांबुरश्मिदग्बाणलोमसु ॥ १ ॥”

बाहुलकात् द्युतेरपि डोः । ' द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः ॥ रातेडैः ।
राः ॥ भ्रमेश्च डूः । भूः । चाद्रमेः । अग्रेगूः ॥ उन्देर्नलोपश्च ।
चाद्युच् । ओदनः ॥ गमेर्गश्च । चाद्युच् । गगनम् ॥ कृपृवृजिम-

न्दिनिधाजः क्युः । किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तारिक्षम् ।
 मंदनं स्तोत्रम् । निवनं 'कुलनाशयोः' ॥ धृषेधिष च संज्ञायाम् ।
 धिषणो गुरुः । धिपणा धीः ॥ तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञा-
 याम् । शंसादिभ्यः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तस्तौ चाऽनिटौ ।
 शंस्ता । शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो घातुः । 'क्षत्ता स्यात्सा-
 रथो द्वाऽस्थे वेद्यायामपि शूद्रजे' ॥ बहुलभन्यत्रापि । मन् । मन्ता ।
 हन् । हन्ता । इत्यादि ॥ नमृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ भ्रातृ जामातृ मातृ
 पितृ दुहितृ । एते तृजन्ता निपात्यन्ते । नता । इत्यादि ॥ साव-
 सेर्कन् । स्वसा ॥ यतेर्बृद्धिश्च ।

‘भार्योस्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।’

नञि च नन्देः । न नन्दतीति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत
 इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दा-
 र्णवः ॥ द्विवेर्कः । देवा । देवरः । 'स्वामिनो देवदेवरौ' ॥ नयतेर्ङिञ्च ।
 ना । नरौ ॥ अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्यः इसिः । 'अर्चिः
 शोचिरुमे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः' । हविः सर्पिः ॥ इस्मन्त्र-
 न्किषु च । ३ । ४ । ९७ । छदेः ह्रस्वः स्यात् । छदिः पटलम् । छर्दिः ॥
 बृहेर्नलोपश्च । 'बर्हिर्ना कुशलुष्मणोः' ॥ द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ।
 ज्योतिः ॥ जनेरुसिः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः ॥ अर्तिपृ-
 वपियजितनिधनितपिभ्यो नित् । अरुः । परुर्ग्रन्थिः । यजुः ।
 तनुषी । धनुः । 'धनुरात्रियाम्' । 'तपुः सूर्याग्निशत्रुषु' ॥ एतेर्ङिञ्च ।
 आयुः । आयुषी ॥ चक्षेः शिञ्च । चक्षुः ॥ मुहेः किञ्च । मुहः ।
 पुनः अव्ययम् ॥ पानीविभिभ्यः पः । रक्षत्यस्मादात्मान-

मिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । वेष्पः पानीयम् ॥
 स्तुवो दीर्घश्च । स्तूपः समुच्छ्रायः ॥ सुशृभ्यां निञ्च । चात्कित् ।
 सूपः । बाहुलकादूत्वं शूर्पः ॥ कुयुभ्यां च । कुवन्ति मण्डूका अस्मि-
 निति कूपः । युवन्ति वध्नन्ति अस्मिन्निति यूपः ॥ स्वरूपशिल्पशष्पज्ञा-
 प्यरूपपर्यतल्पाः । ससैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ स्तनिहृषिपुषिग-
 दिमदिभ्यो णेरित्लुच् । अयामन्तेति णेरय् । स्तनयित्लुः । हर्द-
 यित्लुः । पोषयित्लुः । गदयित्लुः । मदयित्लुः । मदिरा ॥ अशेः सरः ।
 अक्षरम् ॥ वसेश्च । वत्सरः ॥ संपूर्वाञ्च । संवत्सरः ॥ परिवत्सरः ॥
 कृशृशालिकलिगर्दिभ्योऽभच् । करभः । शरभः । शलभः ।
 'कलभः करिशावकः' । गर्दभः ॥ ऋषिविभ्यां कित् । ऋपभः ।
 वृपभः ॥ रासिवल्लिभ्यां च । रासभः । क्लृभः ॥ नियो मिः । नेमिः ॥
 अर्तेरुञ्च । जर्मिः ॥ भुवः कित् । भूमिः ॥ अङ्गे निर्नलोपश्च ।
 अग्निः ॥ वहिश्चिश्चुदुग्राहात्वारिभ्यो नित् । वहिः । श्रेणिः ।
 श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः ॥ पातेर्दत्तिः । पतिः ॥
 सूडः क्रिः । सूरिः ॥ अदिशादिभूद्युमिभ्यः क्रिन् । अद्रिः । शद्रिः ।
 शर्करा । सूरि प्रचुरम् । शुभिः ब्रह्मा ॥ वलिमलितनिभ्यः कयन् ।
 वलयः । मलयः । तनयः ॥ माछाससिभ्यो यः । माया । छाया ।
 सस्यम् । बाहुलकात् 'सव्यं दक्षिणवामयोः' ॥ जनेर्यक् । 'ये विभाषा' जन्यं
 युद्धम् । जाया ॥ सर्वधातुभ्य इन् । पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः ।
 वलिः । वटिः । यजिः । काशत इति काशिः । पतिः । मल्लिः । केलिः ।
 'मसी परिणामे' मसिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ॥

(१७२ ,

मध्यकौमुद्या-

“ हरिर्विष्णावहाविन्द्रे मेके सिंहे हये रवौ ॥

चन्द्रे कीले पुवंगे च यमे वाते च कीर्तितः ॥ १ ॥”

इगुपधात्कित् । ऋषिः । शुचिः ॥ मनेरुच्च । अतः । मुनिः ॥
जनिघसिभ्यामिण् । जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥ अच इः ।
रविः । तारिः । पविः । कविः । अविः ॥ कुण्डिकं प्योर्नलोपश्च ।
कुडिः । कपिः ॥ इषेः कसुः । इक्षुः ॥ कृषेर्वर्णे । नक् स्यात् । कृष्णः ॥
दाभाभ्यां नुः । दानुर्दाता । मानुः ॥ विषेः किञ्च । विष्णुः ॥
सितनिजनिगमिमसिसच्यविधाञ्कृशिभ्यस्तुन् । सेतुः ।
तन्तुः । जन्तुः । गन्तुः । मस्तुर्दधिमण्डम् । सक्तुः । ओतुः । धातुः ।
क्रोष्टा ॥ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः । ‘अवीर्नारी रजस्वला’ । तारीः ।
स्तरीः । तन्त्रीः ॥ यापोः किद्वे च । ययीः ‘पपी स्यात्सोमसूर्ययोः’ ॥
वातप्रमीः । निपातोऽयम् ॥ लक्ष्मेर्मुट् च । लक्ष्मीः ॥ सर्वधातुभ्यो
मनिन् । कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्याम ॥ बृहेर्नोश्च ।
नकारस्य अकारः ‘ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः’ ॥ नामन्सी-
मन्व्योमन्त्रोमँल्लोमन्पाप्मन्धामन् । ससैते निपात्यन्ते ॥ सातिभ्यां
मनिन्मनिणौ । साम आत्मा ॥ हनिमशिभ्यां सिकन् । ‘हंसिका
हंसयोषिति’ मक्षिका ॥ गिर उडञ्च । गरुडः ॥ शृष्टमसोऽदिः ।
शार्त् । ‘दरदृदयकूलयोः’ । मसज्जघनम् ॥ त्यजितनियजिभ्यो
डित् । त्यद् । तद् । यद् ॥ एतेस्तुट् च । एतद् ॥ युष्यसिभ्यामदिक् ।
त्वम् । अहम् ॥ इन्द्रेः कमिन्नलोपश्च । इदम् ॥ कायतेर्दिमिः ।
किम् ॥ सर्वधातुभ्यः घृन् । वर्धम् । अन्नम् । शास्त्रम् ॥ अमि-

चिमिदिशसिभ्यः क्रः । अन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ॥
 पुवो ह्रस्वः । पुत्रः ॥ स्त्यायतेर्ईट् । व्री ॥ सूचेः स्मन् ।
 सूक्ष्मम् ॥ पातेर्डुम्सुन् । पुमान् ॥ बसेस्तिः । 'वस्तिर्नाभिरधो
 द्वयोः' ॥ सावसेः । स्वस्ति ॥ वौ तसेः । 'वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलौ'
 इत्यमरः ॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् । चेतः । सरः । पयः पयसीत्यादि ॥
 अशेर्देवने युट् च । देवने स्तुतौ । यशः ॥ उब्जेर्वले बलो-
 पश्च । ओजः ॥ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः क्तिञ्च । श्रयतेः शिर आदे-
 शोऽभुक्तिञ्च । शिरः ॥ अर्तेरुञ्च । उरः ॥ भूरजिभ्यां कित् । भुवः ।
 रजः ॥ वसैर्णिञ्च । वासो वक्त्रम् ॥ चन्देरादेश्च छः । छन्दः ॥
 पचिवचिभ्यां सुट् च । 'पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ' । वक्षः ॥ नजि हन
 एह च । अनेहा । अनेहसौ ॥ विधाजो वेध च । वेधाः ॥ चन्द्रे मो
 डित् । चन्द्रोपपदान्माडोऽसिः स च डित् । चन्द्रमाः ॥ उषः कित् ।
 उषः अप्सराः ॥ सत्तेरप्पूर्वादसिः । प्रायेणाऽयं भूम्नि । अप्सरसः ॥
 वशेः कनसिः । उशना ॥ अदिभुवो हुतच् । अहुतम् ॥ गधे-
 रूमः । गोधूमः ॥ तृहेः क्रो हलोपश्च । तृणम् ॥ उदि चेर्दैसिः । उच्चैः ॥
 नौ दीर्घश्च । नीचैः ॥ पूजो यण्णुग्रस्वश्च । यत्प्रत्ययः । पुण्यम् ॥
 उदि ट्णालेरजलौ पूर्वपदांत्यलोपश्च । उदरम् ॥ डित्वनेर्मुट्
 चोदात्तः । अजल् च डित्वातोर्मुट् । मुखम् ॥ अमेः सन् ।
 अंसः ॥ मुहेः खो मूर्च । मूर्खः ॥ नहेर्हलोपश्च । नखः ॥ शीङो
 ह्रस्वश्च । शिखा ॥ माङ् ङखो मय् च । मयूखः ॥ जनेष्ट्रन्नलोपश्च ।
 जटा ॥ क्लिशेरन् ललोपश्च । केशः ॥ फलेरितजादेश्च पः ।
 पलितम् ॥ कृष्णादिभ्यः संज्ञायां वुन् । करकः । कटकः ।

नरकः । 'नरको नारकोपि च' इति द्विरूपकोशः ॥ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च । कीचकः ॥ जनैररष्ट च । जठरम् ॥ हर्यतेः कन्यन् हिर-
च् । हिरण्यम् ॥ कृजः पासः । कर्पासः । बिल्वादित्वात्कार्पासम् ॥
ऊर्णोर्तेर्ङः । ऊर्ण ॥ दधातेर्यन् लुट् च । धान्यम् ॥ चतेरुन् ।
चत्वारः ॥ प्राततेररन् । प्रातः ॥ अमेस्तुट् च । अन्तः ॥ दहेर्गोः
लोपो दश्च नः । दहेर्गप्रत्ययो घातोऽन्तस्य लोपो दस्य नः । नगः ॥
हन्तेरच् घुरच् । घोरम् ॥ तरतेर्ङिः । त्रयः ॥ ग्रहेरनिः । ग्रहणिः ॥
प्रथेरमच् । प्रथमः ॥ चरेश्च । चरमः ॥ मङ्गेरलच् । मङ्गलम् ॥
इत्युणादयः ॥

अथोत्तरकृदन्तम् ।

उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ । एते वर्तमाने संज्ञायां बहुलं
स्युः । केचिदविहिता अप्युद्धाः-

“संज्ञासु घातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥”

दाशगोघ्नौ संप्रदाने । ३ । ४ । ७३ । एतौ निपात्येते । दाश-
न्ति अस्मै दाशः । गां हन्ति अस्मै गोघ्नः अतिथिः ॥ तुमुन्बुलौ
क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० । क्रियार्थायां क्रियाया-
मुपपदे भविष्यदर्धे घातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं
याति । कृष्णं दर्शको याति ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ ।
१६७ । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥ भावे । ३ । ३ । १८ ।
सिद्धावस्थापने घात्वर्थे वाच्ये घातोर्ध्व् । पाकः ॥ अकर्तरि च
कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ । कर्तृभिन्ने कारके घञ् ।

घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ । खेर्नलोपः । रागः ।
 अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन्निति रङ्गः ॥ निवासचितिशरीरो-
 पसमाधानेष्वादेश्व कः । ३ । ३ । ४१ । एषु चिनोतेर्धगादे-
 श्व कः । उपसमाधानं राशीकरणम् । निकायः । आकायः । कायः ।
 गोमयनिकायः ॥ एरच् । ३ । ३ । ५६ । इवर्णान्तादच् । चयः ।
 ऋदोरप् । ३ । ३ । ५७ । ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । कारः । गरः । शरः ।
 यवः । लवः । स्तवः । पवः । (घञर्थे कविधानम्) । प्रस्थः । विप्रः ॥
 द्वितः क्रिः । ३ । ३ । ८८ । भावे स्वभावात् ॥ क्लेमम् नि-
 त्यम् । ४ । ४ । २० । क्रिप्रत्ययान्तान्मन्निर्गृत्तेर्थे । पाकेन निर्वृत्तं
 पक्विमम् । डुवप् । उपत्रिमम् ॥ द्वितोऽथुच् । ३ । ३ । ८९ ।
 अयमपि भावे । दुवेपृ कम्पने । वेपथुः । श्वयथुः ॥ यजयाचयत-
 विच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ९० । यङ्गः । याच्ना । यत्नः ।
 विद्वन् । प्रश्नः । रक्षणः ॥ स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ । स्वप्नः ।
 उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ । प्रैधिः । उपधिः ॥ स्त्रियां
 क्तिन् । ३ । ३ । ९४ । स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् । घञोपवादः ।
 कृतिः । स्तुतिः । (ऋदुवादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भक्तव्यः) । तेन
 नत्वम् । कीर्णः । गीर्णः । धूनिः । दूनिः । घूनिः (संपदादिभ्यः क्तिप्)
 सम्पत् । विपत् । आपत् । क्लृप्पीयते । संपत्तिः । विपत्तिः । आपत्तिः ।
 ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च । ३ । ३ । ९७ । एते

१ 'विच्छ गतौ' अस्मान्नाङ्कि 'च्छोः शङ्ङ्' इति छस्य शादेशः ॥

२ 'हुधाञ् धारणपोषणयोः' अस्मात्किप्रत्यये कित्वात् 'आतो लोपः'
 इत्यालोपः ॥

निपात्याः ॥ कृजः । ३ । ३ । १०० । क्यप् । कृत्या ॥ श च । ३ ।
 ३ । १०० । कृजः शः । चात् क्तिन् । प्रकरणं प्रक्रिया । कृतिः ॥
 इच्छा । ३ । ३ । १०१ । इषेर्निपातोयम् ॥ अ प्रत्ययात् । ३ ।
 ३ । १०२ । प्रत्ययान्तेभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः । चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ॥
 गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ । गुरुमतो हलन्तास्त्रियामप्रत्ययः ।
 ईहा । ऊहा ॥ षिद्धिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ । जूप
 'ऋदृशोऽङ्गि गुणः' । जरा । त्रपूष् त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् ।
 भित्तिग्न्या । छिदा । मृजा । (ऋपेः संप्रसारणं च) । कृपा ॥
 आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ । अङ् स्यात् । उपदा । अन्तर्द्धा ॥
 प्यासश्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ । अस्यापवादः । कारणा ॥
 रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् । ३ । ३ । १०८ । प्रच्छर्दिका ।
 प्रवाहिका । विचर्चिका । कचिन् । शिरोर्त्तिः । (धात्वर्थनिर्देशे ण्वु-
 ल्वक्तव्यः) । आक्षिका । (इक्षुशितपौ धातुनिर्देशे) । पचिः ।
 पचतिः । (वर्णात्कारः) निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः ।
 (रादिफः) । रेफः ॥ नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ।
 ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ । हसितम् । हसनम् ॥ करणाधिकर-
 णयोश्च । ३ । ३ । ११७ । ल्युट् । अनुमानः । अनुमानी ॥ पुंसि
 संज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ । छादेर्ध्वेषुपस-
 र्गस्य । ६ । ४ । ९६ । द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घः ।
 दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ॥ अवे तृस्त्रोर्घञ् । ३ । ३ ।
 १२० । अवतारः । अवस्तारो जवन्तिका ॥ हलश्च । ३ । ३ ।
 १२१ । हलन्ताद् घञ् । वापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः ।

अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिकमित्यपामार्गः ॥ ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृ-
 च्छार्थेषु खल् । ३ । ३ । १२६ । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् ।
 तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे ईष-
 त्करः । सुकरः । आतो युच् । ३ । ३ । १२८ । खलोपवादः ।
 ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्यानः । सुपानः ॥ आवश्यकाधमर्ण्य-
 योर्णिनिः । ३ । ३ । १७० । अवश्यङ्कारी । शतन्दायी ॥
 कृत्याश्च । ३ । ३ । १७१ । तथा धातोः । अवश्यं सेव्यो हरिः ।
 शत देयम् ॥ तिच्त्तौ च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७४ । आशि-
 षि । वार्तिर्वायुः । शिवो देयादेनं शिवदत्तः ॥ अलंखल्वोः प्रति-
 पेधयोः प्राचां क्त्वा । ३ । ४ । १८ । प्राचामिति पूजार्थम् ।
 प्रतिपेधयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा । ' दो ददु घोः ' । अलं दत्त्वा । धुमा-
 स्येतीत्वम् । पीत्वा खल् । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षीः । प्रतिपेधयोः
 किम् । अलंकारः ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ।
 समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा । ' अव्यय-
 कृतो भावे ' । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा
 व्रजति ॥ न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ । सेट् क्त्वा क्तिन् ।
 शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ रलो व्युपधाद्वलादेः संश्च । -१ ।
 २ । २६ । इवर्णोवर्णोपधाद्वलादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ
 स्तः । द्युतित्वा । द्योतित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । व्युपधात्किम् । वर्त्तित्वा ।
 रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ॥
 उदितो वा । ७ । २ । ५६ । उदितः परस्य क्त्व इड् वा । शमि-
 त्वा । शांत्वा । देवित्वा । ह्योः शूडनुनासिकेति ऊट् । द्यूत्वा । ' दधा-

तेहिः । हित्वा ॥ जहातेश्च क्त्वि । ७ । ४ । ४३ । हित्वा ।
 हाङस्तु हात्वा ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । ७ । १ ।
 ३७ । अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः । तुक्-प्रकृत्य । अनञ्
 किम् । अकृत्वा । अव्ययपूर्वपदाक्तिम् । परमकृत्वा ॥ वा ल्यपि । ६ ।
 ४ । ३८ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः । स च
 व्यवस्थितः—मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगम्य ।
 आगत्य । प्रहत्य । अदो जग्धिः । प्रजग्ध्य ॥ न ल्यपि । ६ । ४ ।
 ६९ । धुमास्थेतीत्वम् । प्रदाय । प्रमायेत्यादि ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल्
 च । ३ । ४ । २२ । पौनःपुन्ये द्योत्ये क्त्वाविषये णमुल् क्त्वा च ॥
 नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ । आभीक्ष्णे वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य
 द्वित्वं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तोष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति ।
 स्मारंस्मारं नमति गुरुम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायम् २ । भोजम् २ ।
 श्रावम् २ ॥ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ ।
 २७ । एषु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवभूतश्चेत्कृञ् । व्यर्थत्वा-
 त्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवकारम् । कथंकारम् । इत्थं-
 कारं मुद्धक्ते । इत्थंमुक्त इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा
 भुंक्ते ॥ यावति विंदजीवोः । ३ । ४ । ३० । यावद्वेदं
 भुंक्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥ निमूलसमूलयोः
 कषः । ३ । ४ । ३४ । कर्मण्युपपदे ॥ कषादिषु यथाविध्यनु-
 प्रयोगः । ३ । ४ । ४६ । यस्माण्णमुल्लुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्यः ।
 निमूलकाप कषति । समूलकापं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः ॥

शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिषः । ३ । ४ । ३५ । एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् ।
 शुष्कपेपं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रुक्षपेषम् ॥
 समूलाकृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहः । ३ । ४ । ३६ । कर्मणीत्येव ।
 समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवंतं
 गृह्णातीत्यर्थः ॥ करणे हनः । ३ । ४ । ३७ । पादघातं हन्ति ।
 पादेन हन्तीत्यर्थः ॥ स्नेहने पिषः । ३ । ४ । ३८ । स्निह्यते येन
 तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल् । उदपेपं पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥ हस्ते
 वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३९ । हस्तार्थे करणे । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति ।
 कर्षत्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् ।
 पाणिग्राहम् ॥ स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० । करण इत्येव । स्व इत्यर्थ-
 ग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषेषु च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति ।
 धनपोषम् । गोपोषम् ॥ समासत्तौ । ३ । ४ । ५० । तृतीयासप्त-
 म्योर्णमुल् सनिकर्षे । केशग्राहं युध्यन्ते । हस्तग्राहं युध्यन्ते ॥ स्वांगे
 तत्प्रत्यये कृभञोः । ३ । ४ । ६१ । क्त्वाणमुलौ स्तः । मुखतः
 कृत्य । मुखतःकुत्वा । मुखतःकारम् । मुखतोभूय । मुखतोभूत्वा ।
 मुखतोभावम् ॥ इति कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ विभक्त्यर्थाः ।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ ।

१ यदा हि द्वयं, लिङ्गं, संख्या, कारकं, परिमाणमिति पञ्चकं प्रातिपदि-
 कार्यं इति गृह्येत तदा लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकम् । प्रातिपदिकार्थे इत्येव सिद्धे
 मन्त्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात्, प्रातिपदिकार्थादनातिरिक्तत्वात्, लिङ्ग-

३ । ४६ । नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । नात्रशब्दस्य प्रत्येकं योः ।
 प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा ।
 प्रातिपदिकार्थमात्रे-उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । लिङ्गमात्रे-ततः ।
 तदी । तदम् । परिमाणमात्रे-द्रोणो ब्रीहिः । वचनं सङ्ख्या । एकः । द्वौ ।
 ब्रह्मः ॥ संबोधने च । २ । ३ । ४७ । प्रथमा । हे राम ॥ कर्तुरी-
 प्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ । कर्तुः क्रिययाप्तुमिष्टतमं कारकं
 कर्मसङ्घं स्यात् ॥ कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ । कुरुते । हारिं
 भजति । अविहिते तु कर्मादौ प्रथमैव । हारिः सेव्यते । लक्ष्म्या सेवितो
 हारिः । शतेन क्रीतः शन्यः अश्वः । प्राप्तानन्दश्चैत्रः । अमिबानं च प्रायेण
 तिङ्गुत्तद्वित्तमसैः । अचिन्विपातेनाभिगमन् । 'कामाक्षुं नारद इत्य-
 बोधि सः' ॥ अकथितं च । १ । ४ । ५१ । असादानादिविशेषै-
 विवक्षितं कारकं कर्मसङ्घं स्यात् ।

—संख्याकारकमिति त्रिकमञ्चेति लिङ्गग्रहणन्नर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति-
 नियतोपस्थितिक इति, यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य निबन्धनोपस्थितिः
 स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । शङ्क्य इति यावत् ॥

---

१ अयं शब्दो यद्यपि नीलद्रव्ये अनियतलिङ्गस्तथापि बाहुदेवे नगवति
 नियतलिङ्ग एवेत्यर्थः ॥ २ द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परीच्छित्तो ब्रीहिरित्यर्थः ॥

“ दुह्याच्चपचदण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषाम् ।
कर्मयुक्तस्यादकथितं तथा स्यान्नीहृक्कृष्णहाम् ॥ ”

गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदनं पचति ।
गर्गान् शतं दण्डयति । ब्रजमवशृणुद्भि गाम् । माणवकं पन्थानं
पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा ।
शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति ।
ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा ।
बलिं मिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते, अमिषत्ते, वक्तीत्यादि ।
(अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वश्च
च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्) । कुर्वन् स्वपिति । मासमास्ते ।
गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मा-
कर्मकाणामणिकर्त्ता स जौ । १ । ४ । ५२ । गत्याद्यर्थानां
शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्त्ता स जौ कर्म स्यात् ।

१ कर्मणा युज्यत इति कर्मयुक्, कर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमे-
वापादानादिविशेषैरविवक्षितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्म-
कत्वं स्मरितम् ॥ २ पयःकर्मकं गोसंवन्धि दोहनमित्यर्थः पयोऽत्र मुख्यं कर्म
कुर्वुरीप्सिततत्तत्त्वात् गौस्तु पयसो निमित्तमात्रेणोपात्ता अतोऽपादानसंज्ञाया अप-
वृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवतीति भावः । एवमग्निमेव्युदाहरणेषु यथायथमूह्यम् ॥

“ शत्रून्गमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वनिवेदयत् ।

आशयन्नामृतं देवान्देदमध्यापयद्विधिम् ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।”

(नीवह्नोर्न) । नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन । (निय-
न्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः) वाहयति रथं वाहान्सूतः । (आदि-
खाद्योर्न) आदयति खादयति वा अन्नं बटुना । (भक्षोरहिंसार्थ-
स्य न) । भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बली-
वदान् सस्यम् । (जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम्) । जल्पयति
भाषयति वा पुत्रं देवदत्तः । (दृशेश्च) । दर्शयति हारं भक्तान् ।
(शब्दायतेर्न) शब्दाययति देवदत्तेन ॥ हक्रोरन्यतरस्याम् ।
१ । ४ । ५३ । हक्रोरणौ यः कर्त्ता स णौ वा कर्म स्यात् । हारयति
कारयति भृत्येन भृत्यं वा कटम् । (अभिवादिदृशोरात्मनेपदे
वेति वाच्यम्) । अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तेन भक्तं वा ॥
अधिशीङ्स्थासां कर्म । १ । ४ । ४६ । अधिपूर्वाणामेषामाधारः
कर्म स्यात् । अधिशेते, अधितिष्ठति, अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥
अभिनिविशश्च । १ । ४ । ४७ । अभिनीत्येतत्संवातपूर्वस्य
विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । कचिन्न ।
पापेऽभिनिवेशः ॥ उपान्वध्याङ्घ्रसः । १ । ४ । ४८ । उपादि-

१ शत्रवः स्वर्गमगच्छंस्ताञ्छ्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमेरप्यन्तावस्थायां शत्रवः
कर्त्तारस्ते प्यन्तावस्थायां कर्माभवन् । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्व्रतं तदनुकूलो
यन्निष्ठो व्यापारः सः श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः, एवमग्र ५४ यथासंभवमूह्यम् ॥

पूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति
वा वैकुण्ठं हरिः । अभुत्त्यर्थस्य तु न, घने उपवसति ।

“ उभसर्वतसोः कार्यौ धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाध्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥”

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक्कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि
लोकं हरिः । अभ्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् । ऋते कृष्णम् ।
(अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपि) । अभितः
कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् ।
बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥ अन्तराऽऽन्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ।
द्वितीया । अन्तरा त्वां मां वा हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥ कर्म-
प्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ । इत्यधिकृत्य ॥ अनुलक्षणे । १ ।
४ । ८४ । लक्षणे द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञा-
पवादः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ । जपमनु
प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्णमितिर्थः ॥ तृतीयार्थे । १ । ४ ।
८५ । अनुक्तसंज्ञः । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः ॥
हीने । १ । ४ । ८६ । अनुक्तसंज्ञः । अनुहरिं सुराः । हरेर्हीना
इत्यर्थः ॥ उपोधिके च । १ । ४ । ८७ । अधिके हीने च उपेय-
व्ययं प्राग्वत् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने । उपहरिं सुराः ॥ लक्षणे-
त्थंभूताख्यानभागवीप्सास्तु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ९० ।
उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे । वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थं-

१ ‘ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’ इति वचनबलात् ‘ऋते द्वितीया च’ इति चान्नसूत्राच्चैतत् ॥

२ वृक्षसंबन्धि द्योतनमर्थः । संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति
तद्यथा—लक्षणं ज्ञानं लक्ष्यं ज्ञेयं वृक्षज्ञानेन हि विद्युद्योतनं ज्ञायत इति भावः ॥

भूताख्याने । भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा । भागे । लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु
 वा । हरेर्भागे इत्यर्थः । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं प्रति पर्यनु वा सिञ्चति ।
 एषु किम् । परिषिञ्चति ॥ **अभिरभागे । १ । ४ । ९१ ।** भागवर्जे
 लक्षणादावभिस्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिषर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं
 देवमभिसिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तदीयताम् ॥ **सुः**
पूजायाम् । १ । ४ । ९४ । सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न
 षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किं तवात्र । क्षेपोयम् ॥ **अतिरति-**
क्रमणे च । १ । ४ । ९५ । चात्पूजायामतिस्तसंज्ञः । अतिदेवा-
 न्कृष्णः ॥ **कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ।** इह
 द्वितीयां स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः ।
 क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्त-
 संयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । स्वतन्मः
 कर्तेति कर्तृसंज्ञा ॥ **साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।** क्रिया-
 सिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ **कर्तृकरणयोस्तृ-**
तीया । २ । ३ । १८ । अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ।
 रामेण बाणेन हतो वाली । (**प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्**) ।

१ सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति षत्वम् ॥

२ अन्तम् अवसानमतिक्रान्तोऽत्यन्तः अत्यन्तश्चासौ संयोगश्चेति विग्रहः । निर-
 न्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः । स केनेत्याकाङ्क्षायां गुणद्रव्यक्रियाभिरित्यौचित्याद्बोध्यम् ॥

३ एतत्तमवग्रहणाल्लभ्यते । प्रकृष्टत्वं च व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिः । तदु-
 क्तम्-“ क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं
 तत्तदा स्मृतम् ” इति ॥

प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समनैति । विप-
मेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून्गृहाति । सुखेन
दुःखेन वा यातीत्यादि ॥ दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ । दिवः
साधकतमं कर्मसंज्ञं स्यान्नात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥ सह-
युक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १९ । सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया ।
पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकं सार्द्धं समयोगेऽपि । विनापि तद्योगं
तृतीया । वृद्धो यूनेति निर्देशात् ॥ येनाङ्गविकारः । २ । ३ ।
। २० । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते तत्तत्तृतीया ।
अक्षणा काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥ अपवर्गे
तृतीया । २ । ३ । ६ । अपवर्गः फलप्राप्तिः तस्यां द्योत्यायां काला-
ध्यनोरध्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अहा क्रोशेन वानुवाकोऽधीतः ।
अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः ॥ हेतौ । २ । ३ । २३ ।
तृतीया । दण्डेन घटः ॥ इत्थंभूतलक्षणे । २ । ३ । २१ । तृतीया ।
जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्य तापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥ संज्ञोन्य-
तरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ । संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया ।
पित्रा पितरं वा संजानीते ॥ कर्मणां यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।

१ हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति
कृत्रिमः तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात्, कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेरिति । द्रव्यादि-
साधारणं निर्व्यापारसाधारणञ्च हेतुत्वम्, करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियत-
ञ्चेति तयोर्भेदः ॥

२ संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञा, सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानम् इति । अत एवाह-
दानस्येति । दानस्य कर्मणा कर्त्रा यं संबद्धमीषति तत्कारकं संप्रदानमित्यर्थः ॥

११ । ४ । ३२ । दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः ॥ चतुर्थी
 संप्रदाने । २ । ३ । १३ । अनुक्ते । विप्राय गां ददाति । क्रिय-
 या यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् । पत्ये शेते ॥ परिक्रयणे संप्रदा-
 नमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ । नियतकालं भृत्यास्वीकरणं
 परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्रदानं वा । शतेन शताय वा
 परिक्तीतः । (तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या) । मुक्तये हारिं
 भजति । (उत्पातेन ज्ञापिते च) । वाताय कपिला विद्युत् ॥
 नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽलं वषट्योगाच्च । २ । ३ । १६ ।
 एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । प्रजाम्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा ।
 पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थप्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हारिरलं
 प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ ।
 २४ । अपायो विच्छेपस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतमपादानम् ॥ अपादाने
 पञ्चमी । २ । ३ । २८ । प्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति इत्यादि ।
 जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० । जायमानस्य
 हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । (ल्यब्लोपे कर्म-
 ण्यधिकरणे च) । प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य
 आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २ ।
 ३ । २५ । गुणे हेतावल्लीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाडयाज्जाडयेन
 वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या
 मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च कचित् । धूमादग्निमान् ।

१ प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः । “वाताय कपिला विद्युदात-
 पायातिलोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्मिक्षाय सिता भवेत् ॥”

नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ।
 २ । ३ । ३२ । एमियोगे तृतीया स्यात् । पञ्चमीद्वितीये च । पृथग्या-
 मेण ग्रामाद् ग्रामं वा । एवं विना नाना ॥ अन्यारादितर्त्ते
 दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजोहियुक्ते । २ । ३ । २९ । अन्य इत्यर्थ-
 ग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आरात्
 वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः ।
 तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चेत्रापूर्वः फाल्गुनः ।
 प्राक्, प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच्, दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् ॥
 अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ । एतौ वर्जनार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ
 स्तः ॥ आह मर्यादावचने । १ । ४ । ८९ । आह मर्यादा-
 यामुक्तसंज्ञः । वचनग्रहणादभिधिव्यापि ॥ पञ्चम्यपाहपरिभिः । २ ।
 ३ । १० । एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी । अपहरेः परिहरेः संसारः ।
 परित्र वर्जने । साहचर्यात् । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः ।
 आसकलाद्ब्रह्म ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ९२ ।
 एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।
 १ । २ । ३ । ११ । अत्र कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी । प्रयुन्नः कृष्णात् प्रति ।
 तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥ षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ।
 कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी । राज्ञः
 पुंशः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्विषो

१ उक्तादन्यः शेषः कर्मादयः प्रातिपदिकपर्यन्ता उक्तास्तत्रतत्र द्वितीयादयोऽपि
 विहिताः । अतो व्याचष्टे—प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति ॥

जानीते । नातुः स्मरति । एवो दक्षत्योमस्तुत्ते । मजे शंभोश्चरणयोः ।
 रुजानां वृत्तः ॥ कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ । द्व्येगे
 कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्त्ता कृष्णः । गुण-
 कर्मणि वेद्यते । नेताश्च लुप्तं लुप्तस्य वा । कृति क्तिन् । तद्धिते मा भूत् ।
 कृतपूर्वा कठन् ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ । उभयोः
 प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्त्तव्येव षष्ठी । आश्वर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ कृत्यानां
 कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ । षष्ठी । मया नम वा संव्यो हारेः ॥
 कृतस्य च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ । वर्तनानर्थस्य कृत्य योगे षष्ठी ।
 न लोकेति वक्ष्यमाणनिषेवस्यापवादः । राज्ञां नतो बुद्धः पूजितो वा ॥
 अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ । कृत्य योगे षष्ठी । इद-
 नेषां शयितन् ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थनृनाम् । २ । ३ ।
 ६९ । एषां योगे षष्ठी न । अदेशः । कुर्वन्कुर्वणो वा सृष्टिं हरिः ।
 उः । हरिं दिष्टुः । खलंकरिष्युर्वा । उक् । दैत्यान् वातुको हरिः ।
 (कमेरनिषेधः) । लक्ष्म्याः कामुकः । अव्ययन् । जगत्सृष्ट्या ।
 निष्ठा । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । विष्णुना हता दैत्याः । खल्यः ।
 ईषत्कारः प्रपञ्चो हरिणा । तुजिति प्रत्याहारः । शतुशानचाविति तुश-
 व्वादारन्य वृत्तौ नकारात् । शानच्-सोनं पञ्चमानः । ज्ञानश्-ज्ञा-
 नानं नन्दयमानः । शतृ-वेदनधीयन् । तुन्-कर्त्ता लोकान् ॥ (द्विषः
 शतुर्वा) । नुरस्य मुरं वा द्विषन् । (सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः
 प्रतिषेधः) । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जि-

ष्णुः ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । २ । ३ । ७० । भविष्य-
त्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्योर्धेनश्च योगे षष्ठी न । सतः पालकोऽवतरति ।
व्रजं गामी । शतं दार्या । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां विभक्तीनां
प्रायदर्शनम् । किन्निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मिन् निमित्ताये-
त्यादि । एवं किं कारणम् । को हेतुः । किं प्रयोजनम् । इत्यादि । प्रायग्रहणाद-
सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः ।
ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥ षष्ठ्यन्तसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ।
ग्रामस्य-दक्षिणतः । पुरः पुरस्तात् । उपरि उपरिष्ठात् ॥ एनपा द्विती-
या । २ । ३ । ३१ । एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन
ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥ दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ।
। २ । ३ । ३४ । एतैर्योगे षष्ठी षड्मी च । दूरं निकटं वा ग्रामस्य
ग्रामाद्वा ॥ दिवस्तदर्थस्य । २ । ३ । ५८ । द्यूतार्थस्य क्रय-
विक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी । शतस्य दीव्यति ।
तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति रतौतीत्यर्थः ॥ विभाषोपसर्गे ।
२ । ३ । ५९ । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥ आधारोऽधिकरणम् ।

१ 'दक्षिणोत्तराम्यामतसुच' इत्यनेन विहितस्यातसुचो योऽर्थो दिग्देशका-
लरूपः सोर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतसर्थप्रत्ययः । अस्तातिप्रभृतिः यच्च तदन्तेन
योग इत्यर्थः ॥

२ आध्रियन्तेऽस्मिन्नित्यावारः स च कस्येत्याकांक्षायां कारकाधिकाराक्रियाया
इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात्क्रियाधारयोर्न संभवति पराम्नां कर्तृकर्मसंज्ञाम्नां
बाधितत्वादतो व्याघाटे-कर्तृकर्मद्वारेत्यादिना । एवं च भूतले घट इत्यादौ
अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥

१ । ४ । ४५ । कर्तृकर्मद्वारा - तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारक-
मधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥ सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ । चाहू-
रान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा ।
कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मा-
स्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । (क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसं-
ख्यानम्) । अधीती व्याकरणे । (साध्वसाधुप्रयोगे च) ।
साधुः कृष्णो मातारि । असाधुर्मातुले । (निमित्तात्कर्मयोगे) ।

“चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥”

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ । यस्य क्रियया
क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ षष्ठी
चानादरे । २ । ३ । ३८ । अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ
स्तः । रुदति रुदतो वा प्रात्रार्जात् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्त्यस्तवा-
नित्यर्थः ॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।
२ । ३ । ३९ । एमियोगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । गवां गोषु वा स्वामी ॥
आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । २ । ३ । ४० । आभ्यां
योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । आयुक्तो व्यापारः । आयुक्तः कुशलो वा हरि-
पूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे ।
ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥ यतश्च निर्द्धारणम् । २ । ३ । ४१ । जातिगुण-
क्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।
चृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा गौर्वद्वक्षीरा । गच्छ-
तां गच्छसु वा धावञ्छीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ । विमागो विभक्तं निर्द्धार्यमाणस्य
यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥ साधु-
निपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ । मातरि साधु-
निपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ।
(अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्) । साधुनिपुणो वा मातरम्प्रति पर्यनु
वा ॥ अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९७ । स्वस्वामिसम्बन्धेभिः कर्मप्रवच-
नीयः ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । २ ।
३ । ९ । अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी । उपपराद्धे हरेर्गुणाः । परार्द्धाद-
धिका इत्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिन्यां पर्यायेण सप्तमी । अधिभुवि रामः ।
अधिरामे भूः ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

अथ समासप्रकरणम् ।

समासः पञ्चधा । तत्र समसनं समासः, स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः
केवलसमासः प्रथमः । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्ययीभावो द्वितीयः ।
प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः । तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः । कर्म-
धारयभेदो द्विगुः । प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः । प्रायेणो-
भयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ॥ **समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।**
पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थोऽश्रितो बोध्यः ॥ प्राक्कडारात्समासः ।
२ । १ । ३ । कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

१ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थे
पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिबन्धः परस्परसम्बन्धः सा व्यपेक्षा, सा च 'राज्ञः
पुरुषः' इत्यादौ वाक्ये । एकार्थीभावस्तु 'राजपुरुषः' इत्यादिबृत्तावेव, स च प्र-
क्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः ॥

सह सुपा । २ । १ । ४ । सुप् सुपा सह वा समस्यते । समासत्वात्प्राति-
 पदिकत्वे सुपो लृक् । परार्थाभिधानं वृत्तिः । कृतद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्त-
 धातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स च लौकि-
 कोऽलौकिकश्चेति द्विधा । तत्र पूर्वं भूत इति लौकिकः । पूर्वं अम् भूत सु
 इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वं चरडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः ।
 (इवेन वा समासो विभक्त्यलोपश्च) । वागर्थौ इव वागर्था-
 विव ॥ इति केवलसमासाः ॥ अव्ययीभावः । २ । १ । ५ । अधि-
 कारोपम् । प्राक्तत्पुरुषात् ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृ-
 द्धयर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययो-
 गपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।
 विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन नित्यं समस्यते । प्रायेणाविग्रहो
 नित्यसमासः । प्रायेणास्वपदविग्रहो वा । विभक्तौ-हरि ङि अधि
 इति स्थिते ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ ।
 ४३ । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनं स्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ।
 २ । २ । ३० । समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यधेः प्राक्
 प्रयोगः । सुपो लृक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां
 स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लृक् । अधिहरि ॥ अव्य-
 यीभावश्च । २ । ४ । १८ । नपुंसकं स्यात् । गाः पातीति
 गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ॥ नाव्ययीभावादतोम्वपश्चम्याः । २ ।
 ४ । ८३ । अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लृक् तस्य पञ्चमी विना अमा-
 देशः । कृष्णस्य सूमीपम् उपकृष्णम् ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ।
 २ । ४ । ८४ । अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः । उपकृ-

ष्णेन उपकृष्णम् । बह्वलप्रहणात् सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ नित्यमम्भावः ।
मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्वचनम् । मक्षिकाणामभावो
निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्रा संप्रति न युज्यतेऽतिनिद्रम् ।
हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । योग्यतावीप्सा-
पदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं
प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ॥ अव्ययीभावे चाकाले ।
१ । ३ । ८१ । सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं
सहारि । काले तु सहपूर्वाहम् । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण
युगपत्सचक्रम् । सदृशः सख्या ससखि । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । तृण-
मप्यपरित्यज्य सतृणम् । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥ यथाऽसादृश्ये ।
२ । १ । ७ । असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । नेह । यथा हरि-
स्तथा हरः ॥ यावदवधारणे । २ । १ । ८ । यावन्तः श्लोका-
स्तावन्तोऽच्युतप्रणामा इति यावच्छ्लोकम् ॥ सुप्रतिना मात्रार्थे । ३ ।
१ । ९ । शाकस्य लेशः शाकप्रति ॥ विमाषा । २ । १ । ११ ।
अधिकारोयम् ॥ अपपरिवहिरश्ववः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ।
अपविष्णु संसारः । अपविष्णोः । परिविष्णु । परिविष्णोः ।
बहिर्वचनम् । बहिर्वचनात् । प्राग्वचनम् । प्राग्वचनात् ॥ तिष्ठद्गुप्रभृ-

१ तिष्ठद्गु, आयतीगवम्, खलेयवम्, खलेबुसम्, दूनयवम्, दूनमानयवम्,
पूतयवम्, पूयमानयवम्, संहृतयवम्, संह्रियमाणयवम्, संहृदबुसम्, संह्रियमा-
णबुसम्, समभ्रमि, समपदाति, सुषमम्, विषमम्, दुःषमम्, निःषमम्, अपसमम्,
आयसीसमम्, पापसमम्, पुण्यसमम्, प्राहम्, प्ररथम्, प्रमृगम्, प्रदक्षिणम्,
संप्रति, असंप्रति, इच् । इति तिष्ठद्गवादिः ॥

(१९४)

मध्यकोमुद्यां-

तीनि च । २ । १ । १७ । एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो
यस्मिन्काले स तिष्ठद्गुर्दोहनकाळः ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।
२ । १ । १८ । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एद-
न्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पारेगङ्गम् । गङ्गापारम् । मध्येगङ्गम् ।
गङ्गामध्यम् । महष्विकल्पेन वाक्यमपि ॥ संख्या वंश्येन । २ ।
१ । १९ । वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः, तद्वा-
चिना सह संख्या समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य
त्रिमुनि । विद्यातद्वताममेदविवक्षायां तु त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति
भारद्वाजम् ॥ नदीभिश्च । २ । १ । २० । नदीभिः संख्या
वा समस्यते । समाहारे चायमिष्यते । पञ्चगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥
अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ । अन्यपदार्थे सुबन्तं
नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेपि वाक्येन संज्ञान-
वगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ॥
तद्धिताः । ४ । १ । ७६ । आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ अव्य-
यीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ । शरदादिभ्यष्टच्
स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् ।
शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अन-
हुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् ।
क्रियत् । 'जराया जरस् च' । उपजरसम् ॥ अनश्च । ५ । ४ । १०८ ।
अनन्तादव्ययीभावाद्दृच् ॥ नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ । नान्तस्य
भस्य टेलोपस्तद्धिते । उपराजम् । अव्यात्मम् ॥ नपुंसकादन्यतर-
स्याम् । ५ । ४ । १०९ । अनन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावा-

दृच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्म ॥ द्वयः । ५ । ४ । १११ ।
 ज्ञयन्तादव्ययीभावादृच् वा स्यात् । उपसमित् । उपसमिधम् ॥ नदी-
 यौर्णभास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ । ११० । वा टच् स्यात् ।
 उपनदम् । 'यस्येति च' इति इलोपः । उपनदीत्यादि ॥ गिरेश्च सेनकस्य ।
 ५ । ४ । ११२ । टच्वा स्यात् । उपगिरम् । उपगिरि । (प्रतिपर-
 समनुभ्योऽक्ष्णः) । टच् स्यात् । अक्ष्णोऽभिमुखम् प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः
 परं परोक्षम् । अत एव समासः । परोक्षे लिङिति निपातनात्परस्यौकार
 इत्यादि ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ । अधिकारोऽयं प्राग्ब्रवीहिः ॥
 द्विगुश्च । २ । १ । २३ । तत्पुरुषसंज्ञः ॥ द्वितीया श्रितातीतप-
 न्तिगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ । द्वितीयान्तं श्रिता-
 दिप्रकृतिकैः सुवन्तैः सह वा समस्यते । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः ।
 इत्यादि ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।
 तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह प्राग्वत् । शङ्खुलया खण्डः
 शङ्खुलखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः ॥
 पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ।
 तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसप्तः । जनार्थे ।
 माषोने कार्षापणम् । मापविकल्म् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः ।
 गुणमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । (अवरस्योपसंख्यानम्) । मासावरः ॥
 अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ । संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्त-
 मन्नेन सह प्राग्वत् । दध्ना उपसिक्तम् ओदनं दध्योदनम् भक्ष्येण
 मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ । गुडेन मिश्रा घाता गुडघाताः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ । कर्तारि करणे च
 तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखभिन्नः ।
 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' । नखनिभिन्नः ॥ चतुर्थी तदर्थी-
 र्थबलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ । चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वा-
 चिनार्थादिभ्यश्च चतुर्थ्यन्तं प्राग्वत् । यूपाय दाह यूपदाह । तदर्थेन प्रकृति-
 विकारभाव एषेष्टः । तेनेह न । रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीत-
 त्पुरुषाः । (अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति
 वक्तव्यम्) । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः ।
 भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥ पञ्चमी भयेन । २ ।
 १ । ३७ । चोराद्भयं चोरभयम् ॥ स्तोकात्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि
 क्तेन । २ । १ । ३९ ॥ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ६ । ३ ।
 २ । अष्टगुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अम्या-
 शादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ॥ षष्ठी । २
 । २ । ८ । सुबन्तेन प्राग्वत् । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ याजकादि-
 भिश्च । २ । २ । ९ । षष्ठ्यन्तं समस्यते । वक्ष्यमाणस्यापवादः । ' ब्राह्मण-
 याजकः । देवपूजकः । याजक, पूजक, परिचारक, परिषेवक, खातक, अध्या-
 पक, उत्सादक, उद्घातक, होतृ, पोतृ, मर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, इति

---

१ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते । प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविषिस्तदाह-
 चतुर्थ्यन्तार्थाय यादिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद्वादीदि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं
 समस्यते चेत्यर्थः ॥

याजकादिः । (गुणान्तरेण तंरलोपश्च) । तरन्तं यदुणवाचि
 तेन समासः । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥
 न निर्द्धारणे । २ । २ । १० । षष्ठी न समस्यते । वृणां द्विजः
 श्रेष्ठः ॥ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २
 । २ । ११ । पूरणार्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे ।
 सतां षष्ठः । गुणे । काकस्य काण्वम् । सुहितार्थास्तुष्यार्थाः । फल-
 नां सुहितः । सत् । द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाणो वा । ब्राह्मणस्य कृत्वा
 पूर्वोत्तरसाहचर्याल्लदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धम् । ब्राह्म-
 णस्य कर्तव्यम् । तक्षकस्य सर्पस्य ॥ तेन च पूजायाम् । २ ।
 २ । १२ । मतिबुद्धिसूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते ।
 राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥ अधिकरणवाचिना च । २ । २ ।
 १३ । तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेवामासितं गतं मुक्तं वा ॥ कर्म-
 णि च । २ । २ । १४ । उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न
 समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ तृजकाम्यां कर्तरि । २ ।
 २ । १५ । कर्त्रर्थतृजकाम्यां षष्ठ्या न समासः । अयां लष्टा । वज्रस्य
 मर्ता । ओदनस्य पाचकः ॥ कर्तरि च । २ । २ । १६ । कर्तरि
 षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका ॥ पूर्वापराधरोत्तरमे-
 कदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १ । अवयविना सह पूर्वादयः
 समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं का-
 यस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य ।
 एकाधिकरणे किम् । पूर्वद्वाराणाम् ॥ अर्द्धं नपुंसकम् । २ । २ ।
 २ । समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं कृत्रि प्राग्वत् । अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्ध-

पिप्पली । (एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्) । इत्युपसर्जनसंज्ञाभावा-
 द्भ्रस्त्रो न । क्लीबे किम् । ग्रामार्द्धः । द्रव्यैक्य एव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥
द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ।
 एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एक-
 देशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्याग्रहणसाम-
 थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ॥
प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ । पक्षे द्वितीयाश्रितेति
 समासः । प्राप्तो जीवनं प्राप्तजीवनः । जीवनप्राप्तः । आपन्नजीवनः ।
 जीवनापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोपि विधीय-
 ते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ॥ **कालाः**
परिमाणिना । २ । २ । ५ । परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः
 समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः ॥ **सप्तमी शौण्डैः ।**
२ । १ । ४० । सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत् । अक्षेष्टु शौण्डः
 अक्षशौण्डः । शौण्ड, धूर्त्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर,
 अधिप, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, इति शौण्डादिः ॥ द्वितीया
 तृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि द्वितीयादीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः ॥
दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २ । १ । ५० । 'विशेषण विशेष-
 ण्येण बहुलम्' इत्येव सिद्धे संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषु
 कामशमी । सत्तर्षयः । तेनेह न । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च
 ब्राह्मणाः ॥ **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।**
 तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्रा-
 ग्वत् । पूर्वस्यां शालायां भवः पूर्वशाला इति समासे जाते । 'सर्व-

नाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वं पुंवत् ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ।
 ४ । २ । १०७ । अस्माद्भावाद्यर्थे जः स्यादसंज्ञायाम् ॥ तद्धितेष्व-
 चामादेः । ७ । २ । ११७ । निति णिति च तद्धिते अचामादेर-
 चो वृद्धिः स्यात् । 'यस्येति च' । पौर्वशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति
 त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शाला-
 शब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभि-
 धनात् । (संख्यायास्तद्धितार्थे) । षण्णां मातृणामपत्यं पाप्मातुरः ।
 'मातृत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इति वक्ष्यमाणोऽण् । पञ्च गावो धनं यस्येति
 त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते (द्वन्द्वतत्पुरु-
 षयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्) ॥ गोरतद्धितलुकि ।
 ५ । ४ । ९२ । गोन्तात्तत्पुरुषाद्भृच् स्यात्समासान्तो न तद्धितलुकि ।
 पञ्चगव्यः ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ । तद्धितार्थे-
 त्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ।
 द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् ॥ स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ।
 समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ॥
 विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ । भेदकं
 भेदेन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् ।
 बहुलग्रहणात्कचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः । कचिन्न । रामो जामदग्न्यः ।
 (अपरस्यार्द्धे पञ्चभावो वक्तव्यः) । अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चार्द्धः ॥

१ विशेष्यते येन तद्विशेषणं कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट् तदाह—भेदक-
 मिति । व्यावर्तकमित्यर्थः । नीलमुत्पलमित्यत्र नीलशब्देनान्यवर्णस्य श्वेतरक्ता-
 देर्व्यावृत्तिरित्यर्थः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । २ । १ । ६१ । सह
 समस्यन्ते । सदैवः ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।
 ६ । ३ । ४६ । महावैयाकरणः ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः
 कर्मधारयः । १ । २ । ४२ ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशी-
 येषु । ६ । ३ । ४२ । कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषित-
 पुंस्कात्पर ऊहभावो यस्मिंस्तथामूतं पूर्वं पुंवत् । दूरण्यां प्रियादिष्व-
 प्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया ।
 पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ॥ उपमानानि
 सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ । वनश्यामः ॥ उपमितं व्या-
 घ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ । पुरुषो व्याघ्र इव
 पुरुषव्याघ्रः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।
 (शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्च) । शाकप्रियः पार्थिवः
 शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ॥ कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ।
 कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः ।
 जैमिनिकडारः ॥ मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ । एते

१ व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, ऋषभ, चन्दन, वृक, वृष, वराह, हस्तिन्, तरु,
 पृषत्, पुण्डरीक, पलाश, कितव इति । व्याघ्रादिराकृतिगणः । तेन वनश्यामः,
 नृसेमः, पार्थिवचन्द्र इत्यादि सिद्धम् ॥

२ मयूरव्यंसक, जत्रव्यंसक, कम्बोजमुण्ड, यवनमुण्ड । छन्कसि-
 हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लांगूलेगृह्य, पुनर्दाय । (एहीडादयोऽन्यपदार्थे) एही-
 डम्, एहिपचम्, एहिवाणिजा क्रिया, अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा, एहिस्वागता,
 अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया, प्रेहिद्वितीया, एहिकटा, अपेहि-
 कटा, प्रेहिकटा, अपहरकरटा, प्रोहिकरटा, प्रोहकदर्मा, प्रेहिकदर्मा, विधमचूडा,-

निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको घूर्तः । उदक् च
अत्राक् च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति
किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः । (आख्यातमाख्यातेन क्रिया-
सातत्ये) । अक्षनीतपिव्रतं त्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अक्षनीतपि-
व्रता । पचतमृजता । खादतमोदता । नास्ति कुतो मयं यस्य स
अकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ॥ नञ् ।
२ । २ । ६ । सुपा प्राग्वत् ॥ न लोपो नञः । ६ । ३ । ७३ ।
नञो नस्य लोप उत्तरपदे । अत्राहणः ॥ तस्मान्नुडचि । ६ । ३ ।
७४ । लुप्तनकाराच्च उत्तरपदस्याजादेर्नुट् । अनक्षः । नैकधेत्यादौ तु
नक्षद्वेन सह सुप्सुपेति समासः ॥ कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ।

—उदमचूडा, आहरचेल, आहरवनिता, आहरवसना, कृन्तविचक्षणा, उद्धरो-
त्सृजा, उद्धरावसृजा, उद्धमविधमा, उत्पतनिपचा, उत्पतनियता, उच्चावचम्,
उच्चनीचम्, आचोपचम्, आचपराचम्, निश्चप्राचम्, अकिञ्चनः, स्नात्वा-
कालकः, पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वामुहितः, प्रोष्यपापीयान्, उत्पत्यपालका, निपत्यरो-
हिणी, निपण्णश्यामा, अपेहिप्रवसा, एहिनिषसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया,
(जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति) जहजोडः, जहिस्तम्भः,
(आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये) अक्षनीतपिव्रता, पचतमृजता, खादतमोदता,
खादतवमता, आहरनिवया, आहरनिष्करा, मिन्चिलवणा, कृन्चिविचक्षणा,
पचलवणा, पचप्रकूटा ॥ आकृतिगणोयम् । तेन अकुतोभयः, कान्दिशीकः, आहो-
पुषिका, अहमहमिका, यदच्छा, एहिदेयाहिरा, उन्मृजविसृजा, द्रव्यान्तरम्,
अवश्यकार्यम्—इत्यादि सिद्धम् ॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ॥ ऊर्या-
 दिच्चिडाचश्च । १ । ४ । ६१ । ऊर्यादयश्च्यन्ताडाजन्ताश्च
 क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ।
 (कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्) । कारिका क्रिया, कारिका-
 कृत्य ॥ अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ । खाट्कृत्य ।
 अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥ आदरानादरयोः
 सदसती । १ । ४ । ६३ । सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥ भूषणेऽ-
 लम् । १ । ४ । ६४ । अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलंकृत्यौदनं गतः ।
 पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृष्यविषया ॥ अन्तर-
 परिग्रहे । १ । ४ । ६५ । अन्तर्हृत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरि-
 ग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥ कणेमन-
 सी श्रद्धाप्रतीयाते । १ । ४ । ६६ । कणेहृत्य पयः पिबति ।
 मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमोप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषाऽतिशये वर्तते ।
 मनस्शब्दोप्यत्रैव ॥ पुरोव्ययम् । १ । ४ । ६७ । पुरस्कृत्य ॥ अस्तं
 च । १ । ४ । ६८ । अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्कृत्य ॥
 अच्छगत्यर्थवदेषु । १ । ४ । ६९ । अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य ।
 अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

१ ऊरी, ऊररी, वेताली, धूरी, शकला, छंसकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला,
 लुगुधा, सज्जः, फल, फली, विक्की, आक्की, आलोष्टी, केवाली, सेवाली, शेवाली,
 वर्षाणी, मसमंसा, मत्ससा, वौषट्, वषट् श्रौषट्, स्वाहा, स्वधा, पाम्पी, प्राडुस्,
 अद्, आविस् । इत्यूयादिः ॥

अदोनुपदेशे । १ । ४ । ७० । अदःकृत्वादः कृतम् । परं प्रत्युपदेशे
 प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वा अदः कुरु ॥ तिरोन्तद्धौ । १ । ४ ।
 ७१ । तिरोभूय ॥ विभाषा कृञि । १ । ४ । ७२ ॥ तिरसोन्य-
 तरस्याम् । ८ । ३ । ४२ । सो वा स्यात्कुष्योः । तिरःकृत्य ।
 तिरस्कृत्य । तिरःकृत्वा ॥ उपाजन्वाजे । १ । ४ । ७३ । एतौ
 कृञि वा गतिसंज्ञौ । उपाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्य । उपाजेकृत्वा ।
 अन्वाजेकृत्वा । दुर्बलस्य बलमाघायेत्यर्थः ॥ साक्षात्प्रभृतीनि च ।
 १ । ४ । ७४ । कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । (च्यर्थ इति वक्त-
 व्यम्) । साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्वा । लवणंकृत्य । लवणं कृत्वा ।
 मान्तत्वं निपातनात् ॥ अनत्याधान उरसिमनसी । १ । ४ ।
 ७५ । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य ।
 मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपल्लेपस्तत्र न । उरसि
 कृत्वा पाणिं शेते ॥ मध्ये पदे निवचने च । १ । ४ । ७६ । एते
 कृञि गतिसंज्ञा वा स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदे-
 कृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्ये-
 त्यर्थः ॥ नित्यं हस्ते पाणानुपयमने । १ । ४ । ७७ । कृञि ।
 उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ॥
 प्राध्वं बन्धने । १ । ४ । ७८ । प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य ।

१ साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, मद्रा, रोचना, आस्था, अमा, श्रद्धा, प्राजया,
 प्राजरुहा, बीजया, बीजरुहा, संसर्गा, अर्थे, लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्,
 आर्द्रम्, आग्नौ, वक्त्रे, विकसने, विहसने, प्रतपने, प्रादुस्, नमस्, आदिषु ।
 आकृतिगणोऽयम् ॥

नन्धनेऽनुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे प्राघ्वं कृत्वा ॥
 जीविकोपनिषदावौपम्ये । १ । ४ । ७९ । जीविकामिव कृत्वा
 जीविकाकृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् ।
 सुपुरुषः । (प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया) । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ।
 (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया) । अतिक्रान्तो मालामिति
 विग्रहः ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ । विग्रहे
 यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनं न तु तस्य पूर्वनिपातः ॥ गोस्त्रियो-
 रूपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं
 च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः । अतिमालः । (अवादयः कुष्ठा-
 द्यर्थे तृतीयया) । अवकुष्टः कोकिलयाऽवकोकिलः । (पर्यादयो
 ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या) । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यव्ययतः । (निरा-
 दयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या) निष्क्रान्तः कौशाब्ध्या निष्कौशाब्धिः ॥
 तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥ उपपदमतिङ् । २ ।
 २ । १९ । उपपदं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङ्श्च समासः । कुंभं
 करोतीति कुम्भकारः । अतिङ् किम् । मा भवान्भूत् । माङि
 लुङीति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् ॥ “गतिकारकोपपदानां कृद्भिः
 समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः” । व्याघ्री । कच्छपी । अश्वक्रीतीत्यादि ॥
 अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० । अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवा-
 व्ययेन सह समस्यते । स्वादुंकारम् । ‘स्वादुमि णमुल्’ इति णमुल् ।
 नेह ‘कालसमयवेलासु तुमुन्’ । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ।
 अमैवेति किम् । अग्रेमोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विमाषाग्रेप्रथम-
 पूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥ तृती-

याप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ । उपदंशस्तृतीयाया-
 मित्यादीन्युपपदान्यमन्तनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं
 भुंक्ते मूलकोपदंशम् । उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल् ॥ क्त्वा च । २ ।
 १ । २ । २२ । तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते ।
 उच्चैः कृत्वा ॥ “अव्ययेयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाण-
 मुलौ । ३ । ४ । ५९ ॥” तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।
 ५ । ४ । ८६ । संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोच्-
 स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम् । निरङ्गुलम् ॥ अहःसर्व-
 कदेशसंख्यातपुण्याञ्च रात्रेः । ५ । ४ । ८७ । एभ्यो रात्रेरच्
 स्यात् । चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ रात्राद्वाहाः पुंसि ।
 २ । ४ । २९ । एते पुंस्येव । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वरात्रः ।
 पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः ॥ (संख्यापूर्वं रात्र क्लीबम्) । द्विरा-
 त्रम् । अतिरात्रः ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ ।
 एतदन्तात्तत्पुरुषाष्टच् । परमराजः । कृष्णसखः ॥ अद्वष्टखोरेव । ६ ।
 ४ । १४५ । टिलोपः । उत्तमाहः ॥ अद्वोद्व एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ।
 सर्वाद्विभ्योऽहन्शब्दस्याद्वादेशः समासान्ते परे ॥ अद्वोदन्तात् ।
 ८ । ४ । ७ । अदन्तपूर्वपदस्थानिमित्तादहो नस्य णः । सर्वाहः ॥ न
 संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८९ । अहोहादेशो न । द्वयहः ॥
 उत्तमैकाभ्यां च । ५ । ४ । ९० । अहोहादेशो न । उत्तमशब्दो-
 न्यार्थः पुण्यशब्दमाह । (पुण्यसुदिनाभ्यामद्वः क्लीबतेष्टा) ।
 पुण्याहम् । सुदिनाहम् । एकाहः ॥ अप्राख्यायामुरसः । ५ । ४ । ९३ ।
 षट्च् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽथ इत्यर्थः ॥ ग्रामकौ-

टाभ्यां च तक्षः । ५ । ४ । ९५ । ग्रामतक्षः । कौटतक्षः ॥ अतेः
 शुनः । ५ । ४ । ९६ । अतिश्वो वराहः ॥ उपमानादप्राणिषु । ५ ।
 ४ । ९७ । अप्राणिविषयोपमानवाचिनः शुनष्टच् । आर्कैर्धः श्वेव आर्कैर्धः ॥
 उत्तरमृगपूर्वाच्च सकथ्यः । ५ । ४ । ९८ । चादुपमानात् । उत्तर-
 सकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् । फलकमिष सक्थि फलकसकथम् ॥
 नावो द्विगोः । ५ । ४ । ९९ । द्विनावम् । त्रिनावम् ॥ अर्द्धाच्च ।
 ५ । ४ । १०० । अर्द्धनावन् ॥ खार्याः प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ।
 द्विगोरर्द्धाच्च खार्याष्टञ्चा । द्विखारम् । द्विखारि । अर्द्धखारम् । अर्द्ध-
 खारी ॥ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ । द्व्यञ्जलम् ।
 द्व्यञ्जलि ॥ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ।
 ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाद्वच् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ॥ कुमहद्ब्रह्मा-
 मन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ । कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः ।
 महाब्रह्मा । 'प्रकारवचने जातीयर्' । महाप्रकारो महाजातीयः ॥ द्व्यष्टनः
 संख्यायामबहुव्रीह्यशोत्योः । ६ । ३ । ४७ । आत्स्यात् ।
 द्वादश । अष्टादश । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । द्व्यशीतिः ।
 (प्राक् शताद्वक्तव्यम्) । नेह । द्विशतम् ॥ त्रैस्त्रयः । ६ । ३ ।
 ४८ । त्रिशब्दस्य त्रयसादेशः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविं-
 शतिः ॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ५ । ३ । ४९ ।
 द्व्यष्टनस्त्रैश्च प्रागुक्तं वा चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वा-

१ "उपमितं व्याघ्रादिभिः"—इति समासः आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्य-
 मित्याकर्षः क्राष्टविशेषः ॥

रिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्पट्टिसप्ततिनवतिषु ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ । कुक्कुटमयूर्यात्रिमे । मयूरांकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्ली ॥ द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु न । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात् समासः । निष्कौशाविः ॥ पूर्ववदश्ववडवौ । २ । ४ । २७ । द्वित्वमतंत्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् ॥ अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० । तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । अपन्थाः । (अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः) । पञ्चमूली । (आबन्तो वा) । पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वा । (पात्राद्यन्तस्य न) । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ । छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्ष्वाणां छाया इक्षुच्छायम् ॥ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ । राजपथीयपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसमम् । ईश्वरसमम् । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसमम् । पिशाचसमम् ॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ । ४ । २५ । एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । इत्यादि ॥ अशाला च । २ । ४ । २४ ।

१ अत्र द्वन्द्वशब्देन इतरेतरद्वन्द्वो गृह्यते न तु समाहारः तस्य 'स नपुंसकम्' इति हि अपवादः ॥

संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसं-
घात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः । अर्द्धर्चाः
पुंसि च । २ । ४ । ३१ । अर्द्धर्चादयः पुंसि क्लीबे च स्युः ।
अर्द्धर्चः । अर्द्धर्चम् । एवं ध्वजतीर्थशरीरमण्डपीयूषदेहांकुशकलशसू-
त्रपात्रादयः । सामान्ये नपुंसकम् । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥
॥ इति तत्पुरुषः ॥

१ अर्धर्च, गोमय, कषाय, कार्णपण, कुतप, कुणप, कपाट, शंख, गूय, यूय,
ध्वज, कवन्ध, पद्म, गृह, सरक, कंस, दिवस, यूप, अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु,
मण्ड, भूत, द्वीप, धूत, चक्र, धर्म, कर्म, मोदक, शतमान, यान, नख,
नखर, चरण, पुच्छ, दाडिम, हिम, रजत, सक्तु, पिवान, सार, पात्र, घृत,
सैधव, औषध, आढक, चषक, द्रोण, खलीन, पात्रीव, पष्ठीक, वार, बाण,
प्रोथ, कपित्थ, शुष्क, शाल, शील, शुक्ल, शीघ्र, कवच, रेणु, ऋण, कपट,
शीकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, चमस, क्षीर, कर्ष, आकाश, अष्टपद,
मङ्गल, निधान, निर्यास, जम्भ, वृत्त, पुस्त, वुस्त, श्वेडित, शृंग, निगड,
खल, मधु, मूल, मूलक, स्थूल, शवालनाव, वप्र, विमान, मुख, प्रग्नीव, शूल,
वज्र, कटक, कण्टक, कर्पट, शिखर, कल्क, नाट, मस्तक, वलय, कुसुम,
टण, पङ्क, कुण्डल, किरीट, कुमुद, अर्बुद, अंकुश, तिमिर, आश्रम,
भूषण, इक्षु, मुकुट, वसन्त, तडाग, पिटक, विटङ्क, विडंग, पिण्याक,
भाष, कोष्ठ, फलक, दिन, दैवत, पिनाक, समर, स्थाणु, अनीक, उप-
वास, शाक, कार्पास, विशाल, चषाल, खण्ड, दर, विटप, रण, बल,
मृणाल, हस्त, आर्द्र, हल, सूत्र, ताण्डव, गाण्डीव, मण्डप, पटह, सोध,
ओध, पार्श्व, शरीर, देह, फल, जल, पुरं, राष्ट्र, विम्ब, अम्बर, कुट्टिम,

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ । अधिकारोऽयं प्राग्द्वन्द्वात् ॥
 अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ । अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्त-
 मानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ ।
 ३५ । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् ॥ हलदन्तात्सप्तम्याः
 संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ । हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलृक् । कण्ठे-
 कालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । प्राप्तमुदकं यं स
 प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनङ्गान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना
 स्थाली । पीताम्बरो हारः । वीरपुरुषको ग्रामः । (प्रादिभ्यो धातुजस्य
 वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । (नञोऽस्त्यर्था-
 नां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) । अविद्यमानपुत्रोऽपुत्रः ॥ स्त्रियाः
 पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-
 प्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ । उक्तपुंस्कात्पर ऊढोऽभावो यत्र तथाभूतस्य
 स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे
 उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः ।
 चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । अनूढः किम् । पागोरुभार्यः । पूरण्यां तु ॥

-मण्डल, कुकुट, कुडप, ककुद, खण्डल, तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुङ्ख, बाल,
 छाल, बल्मीक, वर्षा, वल, वसु, उद्यान, उद्योग, स्नेह, त्तन, स्तेन, स्वर, संगम,
 निष्क, क्षेम, शूक, छत्र, धत्र, पवित्र, यौवन, कलह, पालक, वल्कल, कुञ्ज,
 विहार, लोहित, विषाण, भवन, अरण्य, पुलिन, हल, दड, आसन, ऐरावत,
 शूर्प, तीर्थ, लोमश, तमाल, लोह, दण्डक, शपथ, प्रतिवर, दारु, धनुस्, मान,
 वर्चस्क, कूर्च, तण्डक, मठ, सहस्र, ओदन, प्रवाल, शकट, अपराह्ण, नीड, शकल,
 तण्डुल, मुस्तक । इत्यर्धर्चादिः ॥

अप्पूणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११६ । पूरणार्थप्रत्ययान्तं यस्त्री-
 लिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेर्प् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी
 यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स्त्रीप्र-
 माणः । पुंवद्भावनिषेधोऽन्त्ययश्च प्रवानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी
 वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु ॥ नद्यृतश्च । ५ । ४ ।
 १५३ । नद्युत्तरपदाददन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् । पुंवद्भावः ॥
 केणः । ७ । ४ । १३ । ह्रस्वः । इति प्राप्ते ॥ न कवि । ७ । ४ । १४ ।
 ह्रस्वो न । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवमेदस्य पक्षस्या-
 न्यपदार्थतया रात्रिप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् । कल्या-
 णीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः ।
 सचिवा । त्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता ।
 बाला । वामा । अबला । तनया । सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भक्तिर्यस्य
 स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः ॥ तसिलादिष्वाकृ-
 त्वसुचः । ६ । ३ । ३५ । तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु स्त्रियाः पुंवत् ।
 परिगणनं कर्तव्यम् । व्रतसौ । तरसमपौ । चारुजातीयरौ । कल्पवृक्षे-
 यरौ । रूपपाशपौ । थाल् । तिल्यनौ । एषु परोषु स्त्रियाः पुंवत् । बह्वीषु इति
 बहुत्र । बहुत इत्यादि (त्वतलोर्गुणवचनस्य) । शुक्लत्वम् । शुक्ला ।
 (भस्याढे तद्धिते) हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढे किम् ।
 रौहिणेयः । (कुकुट्यादीनामण्डादिषु) । कुकुट्राण्डम् । मृगप-

१ कुकुटी, मृगी, काकी । अण्ड, पद, गाव, अक्रंस, अकुटी । इति कुकुट्यादि-
 ण्डादिश्च ॥

दन् । दृगक्षीरन् । काकशावः ॥ क्यङ्मानिनोश्च । ६ । ३ ।
 ३६ । पुंवत् । एनीवाचरति ऐतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते ।
 दर्शनीयां त्रियं मन्दते दर्शनीयमानिनो ॥ न कोपधायाः । ६ । ३ ।
 ३७ । त्रिधाः पुंवत् । पाचिकामार्यः । रसिकामार्यः । मद्रिकायते ।
 नद्रिकामानिनो । "कोपधप्रतिपेधे तद्धितदुग्रहणम्" । नेह । पाकमार्यः ॥
 संज्ञापूरण्योश्च । ६ । ३ । ३८ । न पुंवत् । दत्तामार्यः । पञ्चमी-
 नार्यः ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । ६ । ३ ।
 ३९ । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्वस्तद्धिनोऽरक्तविकारार्थस्तद-
 न्तास्त्री न पुंवत् । श्लैष्माभार्यः । रक्तं तु-कापायकन्थः । विकारे तु
 हैनमुद्रिकः ॥ स्वाङ्गाच्चेतः । ६ । ३ । ४० । स्वाङ्गाच्च ईकारस्त-
 दन्तास्त्री न पुंवत् । मुकेशीमार्यः । स्वाङ्गात्किम् । पटुमार्यः । ईतः
 किम् । अकेशमार्यः । (अमानिनीति वक्तव्यम्) । मुकेशमा-
 निनी ॥ जानेश्च । ६ । ३ । ४१ । न पुंवत् । ब्राह्मणीमार्यः ।
 शूद्राभार्यः ॥ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।
 २ । २ । २५ । संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ॥
 बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात् । ५।४ । ७३ । संख्येये यौ बहु-
 व्रीहिस्तस्माङ्च समासान्तः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । अवहु-
 गणात् किम् । उपबहवः । उपगणाः ॥ ति विंशतेर्द्विति । ६ । ४ । १४२ ।

१ प्रथमतः 'वर्णादनुदात्तात्-'इति सूत्रेणैनी ततः 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति
 ऋङि पुंवद्भावे कृते एतद्व्येतयोः 'अकृत्सार्वधानुक्तयोः' इति दीर्घः ॥

२ सति पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयेनेति भावः ॥

३ 'तत्र भव,' 'इत्याणि टिङ्हाणव-' इति ङीप् ॥

विंशतेर्मस्य तेलोपो ङिति । आसन्नविंशाः, विंशतेरासन्ना इत्यर्थः ।
 अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः ॥
 दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ । दिशो नामान्यन्तराले
 वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा ॥
 तेन तेनदमिति सरूपे । २ । २ । २७ । सप्तम्यन्ते ग्रहण-
 विषये सरूपोपपदे तृतीयान्ते च ग्रहणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे
 समस्येते कर्मव्यतिहारे ॥ इच्च कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ।
 अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ । दीर्घः । केशेषु
 केशेषु, गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं
 युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे । २ ।
 २ । २८ । तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत् तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥ वीप-
 सर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ । बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा ।
 पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वागतः ॥ प्रकृत्याशिषि । ६ । ३ ।
 ८३ । सहशब्दः । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय, सहामात्याय । (अगोव-
 त्सहलोष्विति वक्तव्यम्) । सक्त्साय । सहलाय ॥ बहुव्रीहौ सक्-
 थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् । ५ । ४ । ११३ । स्त्राङ्गवाचि सक्थ्यक्ष्य-
 न्ताद्बहुव्रीहेः षच् । दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसक्थि
 शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोदर्शनादिति षक्ष्यमाणोच् ॥ द्वित्रि-
 भ्यां ष मूर्ध्नः । ५ । ४ । ११५ । आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ ।

१ अत्र ग्रहणविषयेत्यादिविषयविशेष इतिशब्दाह्वय्यते स हि लौकिकी
 विवक्षां दर्शयति, लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्पर्यं बहु-
 व्रीहिर्भवतीत्यर्थः ॥

बहुव्रीहिसमासः ।

(२१३)

दिमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः ॥ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमः । ५ । ४ । ११७ ।
 अप् स्यात् । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥ पादस्य लोपोऽहस्त्या-
 दिभ्यः । ५ । ४ । १३८ । हस्त्यादिवाजिंतादुपमानात्परस्य पादस्य
 लोपः । न्यात्रस्येव पादौ यस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् ।
 हस्तिन इव पादौ यस्य हस्तिपादः । कुसुलपादः ॥ संख्यासुपूर्वस्य ।
 ५ । ४ । १४० । पादशब्दस्य लोपः । द्विपात् । सुपात् ॥ उद्विभ्यां
 काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ । लोपः । उत्काकुत् । विकाकुत् ॥
 पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ । पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥
 सुहृदुर्हदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० । सुहृन्मित्रम् ।
 दुर्हृदमित्रः । (नेतुर्नक्षत्रे अव्यक्तव्यः) । मृगो नेता यासां रात्रीणां
 ता मृगनेत्रा रात्रयः ॥ अञ्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थू-
 लात् । ५ । ४ । ११८ । नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाशब्दश्च
 नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वान् ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ ।
 ३ । पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य नस्य णो न तु गकारव्यवधाने । द्रुखि
 नासिका अस्य द्रुणसः । (खुरखराभ्यां वा नस्) । खुरणाः ।
 खरणाः । पक्षे अजपीष्यते । खुरणसः । खरणसः ॥ उपसर्गाच्च । ५ ।
 ४ । ११९ । उन्नसः । (वेग्नो वक्तव्यः) । विगता नासिकाऽस्य
 विग्रः । (ख्यश्च) । विख्यः ॥ नज्जुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्य-
 तरस्याम् । ५ । ४ । १२१ । अहलः । अहलिः । असक्थः । अस-

१ हस्तिन, कुदाल, अश्व, कुक्षिक, कुस्त, कटोल, कटोलक, गण्डोल, गण्डो-
 लक, कण्डोल, कण्डोलक, अज, कपोल, जाल, गण्ड, महेला, वासी, गणिका,
 कमल । इति हस्त्यादिः ॥

क्विंः । एवं दुःसुम्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥
 नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ । ननु दुःसुम्य एव ।
 अप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥ धर्मादनिच् केवलात् ।
 ५ । ४ । १२४ । केवलपूर्वपदाद्यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् ।
 कल्याणधर्मा । केवलात् किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ
 मा भूत् । परमस्वधर्मः । (इच्छकर्मव्यतिहारे) । केशाकेशि । मुस-
 लामुसलि ॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः । ५ । ४ । १२९ । प्रजुः । संजुः ॥
 ऊर्ध्वाद्विभाषा । ५ । ४ । १३० । ऊर्ध्वजुः । ऊर्ध्वजानुः ॥
 ऊधसो नङ् । ५ । ४ । १३१ । कुण्डोर्नी ॥ धनुषश्च । ५ ।
 ४ । १३२ । धनुरन्ताद्बहुव्रीहेरनडादेशः । शार्ङ्गधन्वा ॥ वा संज्ञा-
 याम् । ५ । ४ । १३३ । शतधन्वा । शतधनुः ॥ जायाया
 निङ् । ५ । ४ । १३४ । जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निडादेशः ॥ लोपो
 व्योर्वलि । ६ । १ । ६६ । युवतिर्जायास्य, युवजानिः ॥ गन्ध-
 स्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । ५ । ४ । १३५ । उद्गन्धिः । पूति-
 गन्धिः । सुगन्धिः ॥ उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ । पद्मस्येव गन्धो-
 ऽस्य पद्मगन्धिः ॥ वयसि दन्तस्य दत् । ५ । ४ । १४१ ।
 संख्यासुपूर्वस्येत्येव । द्विदन् । चतुर्दन् ॥ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषव-
 राहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ । एभ्यो दन्तस्य दत् वा । कुड्म-
 लाग्रदन्तः । कुड्मलाग्रदन् ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ५ ।

१ उरस्, सर्पिस्, उपानद्, पुमान्, अनङ्गान्, पवः, नौः, लम्भीः, दधि,
 मधु, शालि, अर्थान्नजः । इत्युरःप्रभृतयः ॥

४ । १५१ । व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । (अर्थान्नजः) । अनर्थ-
 कन् । नजः किम् । अपार्थन् ॥ इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५२ ।
 इनन्ताद्रुव्रीहेः कप् । बहुदण्डिका नगरो । (अनिनस्म-
 न्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजय-
 न्ति) । बहुवाग्मिका ॥ शेषाद्विभाषा । ५ । ४ । १५४ ।
 अनुक्तसमासान्ताद्रुव्रीहेः कच्चा । महायशाः । महायशस्कः । अनुक्त-
 त्यादि किन् । व्यात्रपाद् ॥ आपोन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ।
 कपि हस्तः । बहुमालकः । बहुमालकः । बहुमालः ॥ न संजायाम् ।
 ५ । ४ । १५५ । शेषादिति प्राप्तः क्व न । विश्वे देवा अस्य विश्वे-
 देवः ॥ ईयसश्च । ५ । ४ । १५६ । ईयसन्तोत्तरपदान् कप् । बहवः
 श्रेयांसोस्य बहुश्रेयान् । गोत्रियोरिति ह्यस्य प्राप्तः । (ईयसो बहुव्री-
 हेर्न) बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसी ॥ वन्दिते भ्रातुः ।
 ५ । ३ । १५७ । पूजार्थभ्रात्रन्तान् कप् । प्रशस्तो भ्राताऽस्य प्रशस्त-
 भ्राता । सुभ्राता । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः । नद्युतश्चेति कप् । (सर्व-
 नामसंख्येययोर्बहुव्रीहौ पूर्वनिपातः) । सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ।
 (संख्याया अल्पीयस्याः) । द्वित्राः । (द्वन्द्वेऽपि) द्वादश ।
 (वा प्रियस्य) गुडप्रियः । प्रियगुडः । (गडादेः परा सप्तमी)
 गडुकण्ठः । कचिन्न । वहेगडुः ॥ निष्ठा । २ । २ । ३६ । निष्ठान्तं
 बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः । (जातिकालसुखादिभ्यः
 परा निष्ठा वाच्या) । सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता ॥

वाहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ । आहिताग्निः । अन्याहितः ।
आकृतिगणोऽयम् ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा
समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रे-
श्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समु-
च्चयः । भिक्षामटं गां चानयेति अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वा-
चयः । अनयोरसामर्थ्यात्समासो न । धवखदिरौ छिन्धीति 'मिलि-
तानामन्वय इतरेतरयोगः । संज्ञापरिभाषमिति समूहः समा-
हारः ॥ राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ । एषु पूर्वप्रयो-

१ आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातश्मश्रुः, तैलपीतः, घृतपीतः, ऊढ-
भार्यः, गतार्थः, आकृतिगणोऽयम् । तेन गडुकण्ठः, अस्युद्यतः, दण्डपाणिः-इत्यादि
श्रेयम् । इत्याहिताग्न्यादिः ॥

२ राजदन्तः, अग्रेवणम्, लिप्तवासितम्, नममुषितम्, सिक्तसंमृष्टम्, मृष्ट-
लुञ्जितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, अर्पितोत्तम्, उत्तगाढम्, उत्क्षललमुसलम्, तण्डुल-
किण्वम्, दृषदुपलम्, आरम्वायनबन्धकी, चित्ररयबाहीकम्, अवन्त्यश्मकम्, शूद्रा-
र्यम्, स्नातकराजनौ, विष्वक्सेनार्जुनौ, अक्षभ्रुवम्, दारगवम् । धर्मादिपूमयम् ।
अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ, अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थकामौ, कामार्थौ, वैकारिमत्तम्, गोज-
वाजम्, गोपालधानीपुलासम्, पुलासककरण्डम्, स्थूलपुलासम्, स्थलपुलासम्,
उशीरबीजम्, सिंजास्थम्, चित्रास्वाती, मार्यापती, दम्पती, जम्पती, जाया-
पती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रु, शिरोबीजम्, शिरोजानु, सर्पिर्म-
धुनी, मधुसर्पिणी, आद्यन्तौ, अन्तादी, गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ । आकृतिगणोऽयम् ।
इति राजदन्तादिः ॥

गार्ह परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । धर्मादिष्वनियमः । अर्थ-
 धर्मो । धर्मार्थौ । दम्पती, जम्पती, जायापती । जायाशब्दस्य दम्भावो
 जम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोयम् ॥ द्वन्द्वे धि । २ । २ ।
 ३२ । पूर्वं स्यात् । हरिहरो ॥ अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ।
 ईशकृष्णौ ॥ अल्पाक्षतरम् । २ । २ । ३४ । शिवकेशवौ । (ऋतुनक्षत्राणां
 समाक्षराणामानुपूर्व्येण) । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ ।
 समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ । (लघ्वक्षरं पूर्वम्) कुशकाशम् ।
 (अभ्यर्हितं च) । तापसपर्वतौ । (वर्णानामानुपूर्व्येण) ।
 ब्राह्मणभ्रत्रियविद्वद्ग्राः । (भ्रातुर्ज्यायसः) । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥
 द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानाम् । २ । ४ । २ । एषां द्वन्द्व
 एकवत् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकवैणविकम् । रथिकाश्वारोहम् ॥
 अध्ययनतो विप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ । अध्ययनेन
 प्रत्यसन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदक्रमकम् ॥ जाति-
 रप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ । प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् ।
 धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु विद्वद्ग्राः ॥ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशो-
 ग्रामाः । २ । ४ । ७ । ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्व
 एकवत् । उध्यश्च इरावती च उध्येरावति । गङ्गाशोणम् । कुरवश्च
 कुरुक्षेत्रञ्च कुरुक्षेत्रम् ॥ क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ । एषां द्वन्द्व
 एकवत् । यूकालिक्षम् । आनकुल्लक्षुद्रजन्तवः ॥ येषां च विरोधः
 शाश्वतिकः । २ । ४ । ९ । प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् ।

१ “क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रभृतौ येषां कचिदान-
 कलावति” ॥

काकोल्लकमिल्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षेति प्राप्तं चकारेण वाच्यते ।
 शुद्धाणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० । अवहिष्कृतानां
 शुद्धाणां द्वन्द्वः प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्वहिष्कृतानां तु चण्डा-
 लमृतपाः ॥ गवांश्चप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ । यथोच्चारितानि
 तथैव साधुनि । दासीदासमित्यादि ॥ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्ज-
 नपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।
 वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वोऽश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ
 विशेषाणानेव ग्रहणन् । पृक्षन्यप्रोचन् । पृक्षन्यप्रोधाः । रत्नपृषतन् ।
 रत्नपृषताः । कुशकाशनम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः ।
 दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुक्रवक्त्रम् । शुक्र-
 वक्त्राः । अश्ववडवन् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् ।
 अधरोत्तरे । (फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्य-
 तृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्) । वदराणि
 चामलकानि च बदरामलकान् । नेह । बदरामलके । रथिकाश्वारोहावि-

१ गवांश्च, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्, कुञ्जवामनम्,
 कुञ्जकिरातम्, पुत्रपौत्रम्, शृचाण्डालम्, लीङ्गुमास्, दासीनाणवकम्, श्वाटीपटी-
 कम्, श्वाटीप्रच्छदम्, श्वाटीपट्टिकम्, उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशयम्, सूत्रशङ्कत्, नूत्रपुरीषम्,
 यङ्गुन्मैदः, मांसशोणितम्, दर्न्यारम्, दर्न्यपूतीकम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणाल्पम्,
 दासीदासम्, कुटीकुटम्, मागवतीमागवतम् । एते गवांश्चप्रभृतयः ॥

त्यादि ॥ न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ । न एकवत्स्युः ।
 दधिपयसी । इध्मावर्हिणी । निपातनादीर्विः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥
 आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ । विद्यायोनिर्संवन्धवाचिना
 मृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे । होतापोतारौ । मातापितरौ ।
 पुत्रे इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ॥ देवताद्वन्द्वे च । ६ । ३ । ६३ ।
 इहोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङ् । मित्रावरुणौ । (वायोः प्रयोगे प्रतिषेधः) ।
 अग्निवायू । वाय्वर्गा ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ।
 देवताद्वन्द्व इत्येव ॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ।
 अग्नेः परंपामेयां सस्य पः समासे । अग्निपुत्र् । अग्निष्टोमः । अग्नीपोमौ ।
 अग्नीवरुणौ ॥ इद् वृद्धौ । ६ । ३ । २८ । वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नोरि-
 दादेशो देवताद्वन्द्वे । अग्निमत्तौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म ।
 अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणन् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः ।
 (विष्णौ न) । आसावैष्णवम् ॥ दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ।
 देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी ॥ मातरपितराबुदीचाम् । ६ ।
 ३ । ३२ । उदीचां किम् । मातापितरौ ॥ द्वन्द्वान्चुदषहान्ता-
 त्समाहारे । ५ । ४ । १०६ । चवर्गान्ताद्वपहान्ताच्च द्वन्द्वाद्च समा-
 हारे । वाक्त्वचम् । त्वक्लजम् । शमीद्वपदम् । वाक्त्वपम् । छत्रोपानहन् ।
 समाहारे किम् । प्रावृद्शरदौ । इति द्वन्द्वसमासः ॥

१ दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिणी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणी, स्कन्दवि-
 शाखा, परिव्राजककौशिकी, प्रवर्ग्योपसदी, शुक्लकृष्णौ, इध्मावर्हिणी, दीक्षातपसी,
 अध्ययनतपसी, उन्मूलमुसले, आद्यवसाने, श्रद्धामेधे, ऋक्सामे, वाङ्मनसे । इति
 दधिपयआदयः ॥

अथैकशेषः । (विरूपाणामपि समानार्थानाम्) ।

वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ, कुटिलदण्डौ ॥ वृद्धो यूना तल्लक्ष-
णश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ । यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते
गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्या-
यणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् । गर्गगार्ग्यौ ।
कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥ स्त्रीपुंवच्च । १ । २ । ६६ ।
यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्धश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च
गर्गाः ॥ पुमान्स्त्रिया । १ । २ । ६७ । सहोक्तौ शिष्यते तल्लक्षण
एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहित-
भ्याम् । १ । २ । ६८ । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता
च पुत्रौ ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ ।
२ । ६९ । अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्त-
ल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् ।
तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ॥ पिता मात्रा । १ । २ । ७० ।
मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ । माता-
पितरौ ॥ श्वशुरः श्वश्रवा । १ । २ । ७१ । सहोक्तौ वा शिष्यते ।
श्वशुरौ । श्वश्रूश्चशुरौ ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ।
सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ । (त्यदा-
दीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते) । स च यश्च यौ ।
(पूर्वशेषोपि दृश्यते) । इति भाष्यम् । स च यश्च तौ । (त्यदा-
दितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि) । सा च देवदत्तश्च
तौ । तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्तश्च तानि ॥ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरु-

णेषु स्त्री । १ । २ । ७३ । एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । गाव
इमाः । ग्राम्येति किम् । खव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । संघेषु
किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे । (अनेकशफेष्विति
वाच्यम्) । अश्वा इमे । इत्येकशेषः ॥

ऋक्पूरब्धुःपथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ । ऋगाद्यन्तस्य समा-
सस्य अप्रत्ययोन्ताऽन्यवः, अक्षे या धूस्तदन्तस्य न । अर्द्धर्चः । अनृचबहु-
चावध्येतर्येव । नेह । अनृक साम । बह्वक सक्तम् । विष्णुपुरम् । विम-
लापं सरः ॥ ह्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । ६ । ३ । ९७ । द्वीपम् ।
अन्तरापम् । प्रतीपम् । समीपम् । 'अवर्णान्ताद्वा' । प्रेपम् । प्रापम् ॥
उदनोर्देशे । ६ । ३ । ९८ । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु
अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः । स्म्यपथो देशः ॥ अचप्रत्यन्वव-
पूर्वात्सामलोमः । ५ । ४ । ७५ । प्रतिसामम् । अनुसामम् ।
अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् । (कृष्णोदकपाण्डु-
संख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते) । कृष्णभूमः । उदभूमः । पाण्डुभूमः ।
द्विभूमः, त्रिभूमः, प्रासादः । (संख्याया नदीगोदावरीभ्याश्च) ।
पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ॥
अक्ष्णोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ । अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच्-
स्यात् । गवामक्षीव गवाक्षः ॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधे-

१ सूत्रे सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी तेनाजसंबन्धिनी या धूस्तद-
न्तस्य नेत्यर्थः ॥

२ यद्यपि पुरश्चन्देन समासेष्वेतत्सिद्धयति तथापि विष्णुपूः इत्यनिष्टवारणाच्च
सूत्रे पूर्णग्रहणमिति भावः ॥

त्वनदुहवर्तामवाङ्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तं-
दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषव्यायुषत्र्या-
युषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ५ ।

४ । ७७ । एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः ।
अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विगतानि चत्वार्यस्य विचतुरः । सुच-
तुरः । (त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते) । त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे
उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनदुहौ । ऋक्सामे । वाङ्-
मनसी । अक्षिणी च भुवौ च अक्षिभुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू-
च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । निपातनाद्विलोपः । पदष्टीवम् । निपातनात्पाद-
शब्दस्य पद्मावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् ।
रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपा-
त्यते । अहनि अहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु
सरजः पङ्कजम् । निश्चित श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह ।
निःश्रेयान्पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगू । द्वयायुषम् । त्र्यायु-
षम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः ।
महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं
च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्च ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ ।
४ । ७८ । अच् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । (पत्यराजभ्यां च) ।
पत्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥ अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ५ । ४ ।
७९ । अवतमसम् । संतमसम् । अन्धतमसम् ॥ अन्धवतसाद्र-
हसः । ५ । ४ । ८१ । अनुरहसम् । अवरहसम् । तत्सरहसम् ॥

प्रनेहरसः सप्तमीस्थात् । ५ । ४ । ८२ । उरर्साति प्रत्युरसम् ॥
 अनुगवमायामे । ५ । ४ । ८३ । एतन्निपाद्यते दीर्घस्य । अनु-
 गवं यानम् । यस्य चायाम् इति समासः ॥ उपसर्गाद्ध्वनः । ५ ।
 ४ । ८५ । प्रगतांघ्रानं प्राञ्चो रथः ॥ न पूजनात् । ५ । ४ । ६९ ।
 पूजनार्थात्परम्यः समासान्ता न स्युः । भुगजा । अतिराजा । स्वतिभ्या-
 नेव । नेह परमराजः ॥ किमः क्षेपे । ५ । ४ । ७० । कुत्सितो
 राजा किंराजा । किमृषा । किंगौः ॥ नञस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ ।
 ७१ । अराजा । तत्पुरुषात्किञ्च । अथुर शकटम् ॥ पथो विभाषा ।
 ५ । ४ । ७२ । अयथ । अयथाः । तत्पुरुषादिभ्येव । अपथो देशः ॥
 इति समासान्ताः ॥

अथालुक्समासः ।

अलुगुत्तरपदे । ६ । ३ । १ । इयविकृत्य ॥ ओजःसहो-
 म्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३ । ओजसा कृतमिभ्यादि ।
 (अञ्जस उपसंख्यानम्) । अञ्जसा कृतम् ॥ आत्मनश्च । ६ ।
 ३ । ६ । तृतीयाया अलुक् । (पूरणे इति वक्तव्यम्) । पूरणप्रत्य-
 यान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मना पञ्चनः ॥ वैयाकरणाख्यायां
 चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ । आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मने-
 भाषा ॥ परस्म्य च । ६ । ३ । ८ । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।
 हलदन्तादिति ङेरलुक् । अचिसारः ॥ गवियुधिभ्यां स्थिरः ।
 ८ । ३ । ९९ । सत्य पः । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः । अरण्येतिळकाः ।
 अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । (हनुभ्यां च) । हदिस्पृक् ।

१ व्याकरणे भवा वैयाकरणी ' अणगवनादिभ्यः ' इत्यण् । सा चासावाख्या
 चेति कर्मधारयः ॥

दिविस्पृक ॥ मध्याद्गुरौ । ६ । ३ । ११ । मध्येगुरुः ।
 (अन्ताच्च) अन्तेगुरुः ॥ अमूर्द्धमस्तकात्स्वांगादकामे । ६ ।
 ३ । १२ । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् ।
 मूर्द्धशिखः । अकामे किम् । मुखे कामोस्य मुखकामः ॥ तत्पुरुषे
 कृति बहुलम् । ६ । ३ । १४ । स्तंबेरमः । कर्णेजपः ॥ शयवां-
 सवासिष्वकालात् । ६ । ३ । १८ । वा लृक् । खेशयः । खशयः ।
 ग्रामेवासः । ग्रामवास । ग्रामेवासी । ग्रामवासी ॥ षष्ठ्या आक्रोशे ।
 । ६ । ३ । २१ । चोरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ।
 (वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु) । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः ।
 पश्यतोहरः । (आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकाऽमुष्यकुलिकेति च)
 (देवानांप्रिय इति मूर्खे) । अन्यत्र देवप्रियः । (शेफपुच्छ-
 लांगूलेषु शुनः) । शुनःशेफः । शुनःपुच्छः । शुनोलांगूलः । (दिवश्च
 दासे) । दिवोदासः ॥ ऋतो विद्याथो निसंबन्धेभ्यः । ६ । ३ ।
 २३ । होतुरन्तेवासी ॥ विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ।
 ऋदन्तात्षष्ठ्या वा लृक् ॥ मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् । ८ ।
 ३ । ८५ । स्वसुः सस्य षः समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुः-
 ष्वसा । पितुःस्वसा । लृक्पक्षे तु ॥ मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ ।
 ३ । ८४ । स्वसुः सस्य षः समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे
 तु । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥ इत्यलृक्समासः ॥

१ ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणो मूर्खास्ते तु यागादिकर्मण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादि-
 प्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्तीत्यर्थः ॥

घरूपकल्पचेलङ्बुवगोत्रमतहतेषु ङ्योनेकाचो ह्रस्वः ।
 ६ । ३ । ४३ । भाणितपुंस्काचो ङी तदन्तस्थानेकाचो ह्रस्वः स्याद्
 रूपकल्पप्रत्ययेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा ।
 ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्या । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणि-
 गोत्रेन्यादि । ब्रुवः पचाद्यचि वच्चादेशगुणयोरभावो निपात्यते । ङ्यः
 किम् । दत्तातरा । भाणितपुंस्काकिम् । आमलकीतरा । कुवली-
 तरा ॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ । अट्य-
 न्तनद्या ङ्यन्तेकाचश्च वादिषु ह्रस्वो वा । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धू-
 तरा । खितरा । खीतरा । (कृन्नद्या न) । लक्ष्मीतरा ॥
 उगितश्च । ६ । ३ । ४५ । उगितः परा या नदी तद-
 न्तस्य वादिषु ह्रस्वो वा रयात् । विद्रुपितरा । ह्रस्वाभावपक्षे पुंवत् ।
 विद्रुत्तरा ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ।
 एषुत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्तादेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति
 पदाजिः । पदातिः । ' अज्यतिभ्यां पादे च ' इतीण् प्रत्ययः ।
 पदागः । पदोपहतः ॥ पद्यत्यतदर्थे । ६ । ३ । ५३ । पादस्य पत्स्या-
 दतदर्थे यति । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । ' विध्यत्यधनुषा ' इति यत् ।
 अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । ' पादार्थाम्यां च ' इति यत् ॥ उदक-
 स्योदः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ५७ । उत्तरपदे । उदमेवः । (उत्त-
 रपदस्य चोति वक्तव्यम्) । क्षीरोदः ॥ पेपं वासवाहनधिषु
 च । ६ । ३ । ५८ । उदपेपं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः ।
 उदधिर्वटः ॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ५९ ।

१ उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । ' कर्मण्यधिकरणे च ' इति किप्रत्ययः ॥

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूरयितव्येति
 किम् । उदकपर्वतः ॥ मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवध-
 गाहेषु च । ६ । ३ । ६० । उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः ।
 उदकौदनः ॥ इको द्वस्वोऽड्यो गालवस्य । ६ । ३ । ६१ ।
 इगन्तस्याड्यन्तस्य ह्रस्वो वा उत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः ।
 इकः किम् । रमापतिः । अड्यः किम् । गौरीपतिः ॥ ष्यङः संप्रसा-
 रणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १३ । ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य
 संप्रसारणं स्यात् पुत्रपत्योः परतः ॥ संप्रसारणस्य । ६ । ३ ।
 १३९ । दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः ।
 कौमुदगन्धीपतिः ॥ इष्टकेषीकामालानां चिततूलमारिषु ।
 ६ । ३ । ६५ । इष्टकादीनां तदन्तानां च चितादिषु ह्रस्वः स्यात्
 इष्टकचितम् । पकेष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । माल-
 भारी । उत्पलमालभारी ॥ ज्योतिर्जनश्रद्धात्रिणाभिनामगो-
 त्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६ । ३ । ८५ । समान-
 स्य सः । सज्योतिः ॥ चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ।
 ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सञ्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः
 शाखा । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी ।
 सत्रह्मचारी-इत्यादि ॥ तीर्थे ये । ६ । ३ । ८७ । यादौ प्रत्यये
 विवक्षिते समानस्य सः । सतीर्थः, एकगुरुकः । 'समानतीर्थे वासी' इति
 यत्प्रत्ययः ॥ विभाषोदरे । ६ । ३ । ८८ । सोदर्यः । समानोदर्यः ।
 दृग्दृशवतुषु । ६ । ३ । ८९ । सदृक् । सदृशः । (दृक्षे च) सदृशः ॥
 इदङ्किमोरीशकी । ६ । ३ । ९० । दृग्दृशवतुषु । ईदृक् ।

ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । 'दृक्षे च' । ईदृक्षः । कीदृक्षः ॥ अषष्ठ्य-
तृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थस्थितोत्सुकोतिका-
रकरागच्छेषु । ६ । ३ । ९९ । अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादा-
शीरादिषु पुरुषे । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः ।
अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्या-
न्येन वाऽऽशीः अन्याशीः । 'कारके छे च नायं निषेधः' । अन्यस्य
कारकोऽन्यत्कारकः । अन्यस्यायमन्यदीयः ॥ अर्थे विभाषा । ६ ।
३ । १०० । अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ ।
१०१ । अजादावुत्तरपदे । कुत्तितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे
किम् । कूष्टो राजा । (त्रौ च) कप्रयः ॥ रथवदयोश्च । ६ । ३ । १०२ ।
कद्वयः । कद्वदः ॥ तृणे च जातौ । ६ । ३ । १०३ । कतृणम् ॥
का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४ । कापथम् । काक्षः ॥ ईषदर्थे ।
६ । ३ । १०५ । ईषजलं काजलम् ॥ विभाषा पुरुषे । ६ । ३ ।
१०६ । कापुरुषः । कुपुरुषः ॥ कवं चोष्णे । ६ । ३ । १०७ ।
उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् ।
कदुष्णम् ॥ षुषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०९ ।
षुषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि । षुषत उदरं
षुषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य षः उत्तरपदा-
देश्च लत्वम् ।

१ अत्रादिशब्दो हि न प्रभृतिवचनस्तथा सति उपदिष्टपदानर्थक्यात् किं तु
साहचर्यवचनस्तदाह-षुषोदरप्रकाराणीति । षुषोदर, षुषोत्थान, बलाहक, जमीत,
रमशान, उल्लूखल, पिशान्च, वृसी, मयूर । इति षुषोदरादिः ॥

“मवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गृहोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥”

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११९ । दीर्घः
स्यात् । अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरयती । बह्वचः किम् ।
त्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती ॥ शरादीनां च ।
६ । ३ । १२० । शरावती ॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।
। ६ । ३ । १२२ । परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निपादः ॥
नरे संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२९ । विश्वानरः ॥ मित्रे चर्षी । ६ ।
३ । १३० । विश्वामित्रः । (शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छ-
पदेषु) । श्वादन्तः ॥ प्रनिरन्तः शरेक्षुपक्षाम्रकार्ण्यखदिरपी-
यूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ । एभ्यः परस्य वनस्य
नस्य णत्वम् । प्रवणम् ॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः । ८ । ४ । ६ ।
दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । (द्व्यच्ञ्यञ्भ्या-
मेव) । नेह । देवदारुवनम् । (इरिकादिभ्यो न) । इरिकावनम् ।
मिरिकावनम् ॥ वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ । आरोप्य यदुह्यते तद्वा-
चिस्थानिमित्ताद्वाहनस्य नस्य णत्वम् । इक्षुवाहनम् । आहितात्किम् ।
इन्द्रवाहनम् ॥ पानं देशे । ८ । ४ । ९ । पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य
पानस्य नस्य णः । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीवराः । मुरापाणाः
प्राच्याः ॥ वा भावकरणयोः । ८ । ४ । १० । क्षीरपानम् ।

१ अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारण्डव, चक्रवाक । इत्यजिरादिः ॥

२ शर, वंश, धूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु । इति शरादिः ॥

३ इरिका, मिरिका, तिमिरा । इतीरिकादिराकृतिगुणः ॥

क्षीरपाणम् ॥ प्रातिपदिकान्तलुम्बिमक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ।
 पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा । माषवापिणौ ।
 ग्रीहिवापेण । माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि ॥ कुमति च । ८ ।
 ४ । १३ । कर्गोवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरि-
 कामेण ॥ पद्व्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ । णत्वं न । माषकुम्भवापेन ।
 (अतद्धित इति वक्तव्यम्) । आर्दगोमयेण । शुष्कगोमयेण ॥ पार-
 स्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ । एतानि ससुट्कानि
 निपात्यन्ते । पारस्करः । किष्किन्वा । (तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदे-
 वतयोः सुद् तलोपश्च) । तात्पूर्वं चत्वेन दकारोपि बोध्यः ।
 तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते करपत्योस्तु सुद् । चोरदेवतयोरिति
 समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः । (प्रायस्य चित्तिचित्तयोः)
 प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोपम् ॥

इति समासाश्रयविधयः ॥

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

समर्थानां प्रथमाद्या । ४ । १ । ८२ । इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् ॥ प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ । तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥ अश्वपेत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ । एभ्योऽण् स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् ॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । ४ । १ । ८५ । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । दितेरपत्यादि दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । (यणो मयो द्वे वाच्ये) । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे यस्य द्वित्वम् ॥ हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ । वा स्यात् । इत्यसति लोपे द्वित्वे च सति त्रियं रूपम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्वियम् । द्वित्वाभावे लोपे च सति एक्यम् । प्राजापत्यः । (देवाद्यञ्जौ) । दैव्यम् । दैवम् । (बहिषष्टि-लोपो यञ्च) । बाह्यः । (ईकक् च) ॥ किति च । ७ । २ । ११८ । किति तद्धितेऽचामादेरचो वृद्धिः । बाहीकः । (गोरजादि-

१ अनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिष्ठा सूचिता तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्नितृत्तावपि अपरस्यानितृत्तस्तथा च 'प्राग्दिश' इति सूत्रे 'समर्थानां प्रथमात्' इति निवृत्तम्, 'वा' इति त्वनुवर्तत एवेति कौमुदीग्रन्थः संगच्छते ॥ २ अश्वपति, स्थानपति, शानपति, बज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, क्षेत्रपति । इत्य-श्वपत्यादिः ॥

प्रसंगे यत्) । गोत्रपत्यादि गव्यम् ॥ उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ ।
८६ । औत्सः ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्यजौ भवनात् । ४ । १ । ८७ । धान्यानां
भवन इत्यतः प्रागर्थेष्वाम्यामेतौ स्तः । छेणः । पौल्लः ॥ तस्यापत्यम् ।
४ । १ । ९२ । षष्ठ्यन्ताकृतसन्धेः समर्थादपत्येयं उक्ता वक्ष्यमाणाश्च
प्रत्यया वा स्युः ॥ ओर्गुणः । ६ । ४ । १४६ । उवर्णान्तस्य भस्य
गुणस्तद्धिते । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'
इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् । उपगोत्रपत्यमौ-
पगवः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । छेणः । पौल्लः ॥ अप-
त्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४ । १ । १६२ । अपत्यत्वेन विवक्षितं
पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥ एको गोत्रे । ४ । १ । ९३ ।
गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः ॥ गर्गा-
दिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५ । गोत्रापत्ये । गर्गस्य गोत्रापत्यं

१ उत्स, उदपान, विकर, मिनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तल्लन,
वष्क्यासे, वेनु, पृथिवी, पीक्ति, जगती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जनपद, भरत, उशीनर,
ग्रीष्म, पोलुकण, सदस्यान्देशे, पृषदंश, मल्लकीव, रथन्तर, मध्यन्दिन, बृहत्,
महत्, सत्त्वत्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान, उष्णिह्, ककुम्, सुवर्ण, देव, ग्रीष्मा-
च्छंदसि । इत्युत्सादिः ॥

२ गर्ग, वल्गु, बाजासे, संस्कृति, अज, व्याघ्रपात्, विट्कृत, प्राचीनयोग,
अगस्ति, पुलस्ति, चमस, रैभ, अग्निवेश, शङ्ख, शट, शक, एक, धूम, अवट,
मनस्, धनंजय, वृक्ष, विश्वावसु, जरमाण, लोहित, शंसित, वभ्रु, वल्गु,
मण्डु, (गण्डु,) शंकु, लिगु, गुहल्ल, मन्तु, मङ्गु, अलिगु, मन्तु, जिगीषु, मन्तु,

(२३२)

मध्यकौमुद्या-

गार्ग्यः । वात्स्यः ॥ यज्जोश्च । २ । ४ । ६४ । गोत्रे यद्यन्त-
 स्रजन्तं च तदव्यययोरेतयोर्लुक् तत्कृते बहुत्वे न तु त्रियाम् । गर्गाः ।
 वत्साः ॥ गोत्रेऽलुगचि । ४ । १ । ८९ । अजादौ प्राग्दीव्यतीये
 विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् । गर्गीणां छात्राः । वक्ष्यमाणो 'वृद्धाच्छः' ॥
 आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । ६ । ४ । १५१ । हलः परस्यापत्य-
 प्रत्ययस्य लोपस्तद्धिते न त्वाकारे । गार्गीयाः । अनाति किम् । गार्ग्या-
 यणः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्ग्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् ।
 गर्ग्यस्य आगतं गर्गल्यम् ॥ जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ ।
 १६३ । वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युषसंज्ञमेव
 स्यान्न तु गोत्रसंज्ञम् ॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ९४ । यून्य-
 षत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्त्रियां तु न युवसंज्ञा ॥
 यज्जोश्च । ४ । १ । १०१ । गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात्फक् ॥
 आयनेयीनीयियः फट्खल्लघां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ ।
 २ । प्रत्ययादेः फस्य आयन्, ढस्य एय्, खस्य ईन्, छस्य ईय्, घस्य ईय्

तन्तु, मनायी, सूनु, कथक, कन्थक, ऋक्ष, तृक्ष, तनु, तरुक्ष, तल्लक्ष, तण्ड,
 चतण्ड, कपिकत, कुरुकत, अनडुह, कण्व, शकल, गोकक्ष, अगस्त्य, कण्डिनी,
 यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अमयजात, विरोहित, वृषगण, रङ्गगण, शण्डिल, वर्णक,
 चणक, बुल्लक, मुद्गल, मुसल, जमदग्नि, पराशर, जतूकर्ण, महित, मन्त्रित,
 अहमरथ, शर्कराक्ष, पूतिमाष, स्थूरा, अदरक, अररक, एरका, पिङ्गल, कृष्ण,
 गोलन्द, उल्लक, तितिक्ष, मिषज्, मिष्णज्, मडित, मण्डित, दल्म, चेकित,
 चिकित्सित, देवहू, इन्द्रहू, एकल, पिप्पल, बृहदग्नि, सुलाभिन्, उक्थ, कुटीयु,
 इति गर्गादिः ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः । (२३३)

स्युः । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्ययणः ॥ अत इज् १ । ४ । १ । ९५ ।
 अपत्येयं । दाक्षिः ॥ बाह्यादिभ्यश्च १ । ४ । १ । ९६ । बाहविः ।
 औदुलोमिः । औदुलोमी । (लोम्नोपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः) ।
 बाहादेरपवादः । उदुलोमाः । आकृतिगणोयम् ॥ अनृष्यानन्तर्ये
 बिदादिभ्योज् १ । ४ । १ । १०४ । ये त्वत्रानृषयस्तेभ्योऽपत्ये-
 ऽन्यत्र तु गोत्रे । विदस्य गोत्रं वैदः । वैदौ । विदाः । पुत्रस्याऽपत्यं
 पौत्रः । पौत्रौ । 'यजजोश्च' इति सूत्रे प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रं तेनेह न ।

१ बाहु, उपबाहु, उपवाहु, निवाहु, शिवाहु, वटाहु, उपनिन्दु, उपविन्दु,
 वृषली, वृकला, चूडा, बलाका, मूषिका, कुशला, छगला, ध्रुवका, ध्रुवका, सुमित्रा,
 दुर्मित्रा, पुष्करसद्, अनुहरत्, देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, मद्रशर्मन्, सुशर्मन्,
 कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, अमिताजसः सलोपश्च, सुधावत्,
 उदञ्चु, माष, शिरस्, शराविन्, मरीचिन्, क्षेमवृद्धिन्, शृङ्खलतोदिन्, खरना-
 दिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, लोमन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर,
 अर्जुन, साम्न्, गद, प्रद्युम्न, राम, सदङ्क, उदकः संज्ञायाम्, सम्भूयोऽम्भसोः सलो-
 पश्च, आकृतिगणोऽयम् । तेन सात्यकिः, जाह्नविः, ऐन्द्रशर्मिः, आजघेनविः,
 इति बाह्यादिः ॥

२ विद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, कन्दर्प, किन्दर्भ,
 विश्वनाभ, ऋषिषेण, ऋतमाग, हर्यश्च, प्रियक, आपस्तम्ब, कूचवार, शरद्वत्, शुनक,
 धेनु, गोपवन्, शिशु, विदु, मोगक, माजन, अश्ववतान, श्यामक, श्यामाक, श्या-
 वलि, श्यापर्ण, हरित, किंदास, बह्वस्क, अर्कजूष, अर्कलूष, बध्योग, विष्णुवृद्ध,
 प्रतिबोध, रथीतर, रथन्तर, गविष्ठिर, निषाद, शबर, अलस, मठर, सृपाक, मृदु,
 पुनर्भू, पुत्र, दुहितृ, ननान्द, परस्त्री, परशु च । इति बिदादिः ॥

बौत्राः । एवं दौहित्रादयः ॥ शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२-
 अपत्ये । शैवः- । गाङ्गः ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४।१।११४।
 ऋषिम्यः-वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेम्यः-श्वाफलकः । वृष्णिम्यः-
 वासुदेवः । कुरुम्यः-नाकुलः । साहदेवः ॥ मातुरुत्संख्यासंभद्र-
 पूर्वायाः । ४ । १ । ११५ । संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः
 स्यादण् प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । भाद्रमातुरः ॥ स्त्रीभ्यो
 ढक् । ४ । १ । १२० । स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् । वैनतेयः ॥
 कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ । चाद्रण् । कानीनो
 व्यासः । कर्णश्च ॥ राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ । (राज्ञो
 जातावेव) ॥ ये चाभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ । यादौ
 तद्धिते अन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः ।
 जातावेवेति किम् ॥ अन् । ६ । ४ । १६७ । प्रकृत्याऽणि परे । राजनः ।

१ शिव, प्रोष्ठ, प्रोष्ठिक, चण्ड, जम्भ, भूरि, दण्ड, कुठार, ककुभ, अम,
 अनमिम्भान, कोहित, मुख, सन्धि, मुनि, ककुत्थ, कहोड, कोहड, कहूय,
 कहय, रोध, कपिञ्जल, खञ्जान, वतण्ड, तृणकर्ण, क्षीरहृद, जलहृद, परिल, पिष्ठ,
 हैहय, गोपिका, कपालिका, जटिलिका, बधिरिका, मञ्जीरक, मञ्जिरक, वृष्णिक,
 खञ्जास, खञ्जाह, रेख, लेख, (रिख), आलेखन, विश्रवण, रवण, वर्तनाक्ष,
 प्रीवाक्ष, पिठक, विटक, पिठाक, ऋक्षाक, नमाक, ऊर्णनाम, जरत्कार, पुरोहि-
 तिका, सुरोहितिका, सुरोहिका, आर्यश्वेत, सुपिष्ठ, मसुरकर्ण, मयूरकर्ण, कदूरक,
 तक्षन्, ऋषिषेण, गङ्गा, विपादा, कस्क, लह्य, दुह्य, अयस्थूण, तृणकर्ण, पर्ण,
 भलन्दन, विरूपाक्ष, भूमि, इला, सपत्नी, द्रथचो नद्याः, त्रिवेणी, त्रिवणश्च । इति
 शिवादिः ॥

क्षत्राद्धः । ४ । १ । १३८ । क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षाघिरन्यः ॥
 रेवत्यादिभ्यष्टृक् । ४ । १ । १४६ ॥ ठस्येकः । ७ । ३ । ५० ।
 अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः । रेवतिकः ॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्
 । ४ । १ । ९८ ॥ व्रातचफञोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ।
 व्रातवाचिभ्यश्चफञन्तेभ्यश्च स्वार्थेऽन्यप्रत्ययः स्यात् । कौजायन्यः । कौजा-
 यन्यौ । बहुत्वे लुप्त्ययते । व्राध्नायन्यः ॥ नडादिभ्यः फक् । ४ ।
 १ । ९९ । गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।

१ रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली, वृकवञ्चिन्, वृकवन्धु, वृकग्राह,
 कर्णग्राह, ककुदोक्ष, चामरग्राह, कुकुटाक्ष, इति रेवत्यादिः ॥

२ कुञ्ज, वध्न, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शाक, शुण्डा, शुभ, विपाश,
 स्कन्द, स्कम्भ । इति कुञ्जादिः ॥

३ नड, चर, वक, मुञ्ज, इतिक, इतिग, उपक, एक, लमक, शलङ्कु,
 कलङ्कं च, सप्तल, वाजप्य, तिक, अग्निशर्मन्वृषगणे, प्राण, नर, सायक, दास,
 मित्र, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल, किंकर, किङ्कल, काश्यप, कातर, फातलकाश्य, काल्य,
 अज, अमुष्य, कृष्णरणौ, ब्राह्मणवासिष्ठे, अमित्र, लिङ्ग, चित्र, कुमार, क्रोष्टु क्रोष्ट
 च, लोह, दुर्ग, स्तम्भ, शिक्षापा, अग्र, तृण, शकट, सुमनस्, सुमत, मिमन्, ऋच्,
 जलन्वर, अघ्वर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पिण्ड, पञ्चाल, चमसिन्,
 सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, बदर, अश्वल, खरप, लङ्क, इन्ध, अल, कामुक,
 ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्डप । इति नडादिः ॥

अर्धादिभ्यः फञ् । ४ । १ । ११० । गोत्रे । आश्वायनः ॥
 इतश्चानिजः । ४ । १ । १२२ । इकारान्ताद्व्यचोऽपत्ये ढङ्
 त्विजन्तात् । दौलेयः । नैधेयः । आत्रेयः । आत्रेयौ ॥ अत्रिभृगुकु-
 त्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २ । ४ । ६५ । एभ्यो गोत्र-
 प्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृतबहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः ।
 कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥ शुभ्रादिभ्यश्च । ४ ।

१ अश्व, अश्वमन्, शङ्ख, शङ्खक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, पिञ्जूल, भडिल,
 मण्डिल, भडित, मण्डित, प्रकृत, रामोद, ग्रीवाकोश, काण, गोलाङ्क, अर्क,
 स्वन, वन, पाद, चक्र, कुल, पूल, श्रविष्ठा, व्रीक्ष, पविन्द, पवित्र, गोमेन्,
 न्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर, कुट, शपात्रेये, जन, जड, खड, ग्रीष्म,
 अर्द्ध, किन, विशप, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, बैल्य, प्राच्य, आनङ्गुह,
 पुंसि जाते, अर्जुन, सुमनस्, दुर्मनस्, मन, क्षान्त, ध्वन, आत्रेयभारद्वाजे, भारद्वा-
 जात्रेये, उत्स, आतव, कितव, शिव, खदिर । इत्यश्वादिः ॥ २ शुभ्र, विष्ट, पुर,
 ब्रह्मकृत, शतद्वार, शलाथल, शलाकाभू, लेखाभू, विकास, रोहिणी, सहिणी,
 धर्मिणी, दिश, शालूक, अजबस्ति, शकन्धि, विमातृ, विधवा, शुक्र, विश्, देवतर,
 शक्रुनि, शुक्र, उग्र, शतबल, बन्धकी, सुकण्डू, विसि, अतिथि, गोदन्त, कुशाम्ब,
 मकष्ट, शान्ताहर, ववष्टुरिफ, सुनामन्, लक्षणव्यामयोर्वासिष्ठे, गोधा, कृकलास,
 अणीव, प्रवाहण, भरत, भरम, मृकण्डू, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदन्त,
 सुदक्ष, सुवक्षस्, सुदामन्, कद्रू, तुदव, अकशार्थ, कुमारिका, कुठारिका,
 किशोरिका, अम्बिका, जिह्वाशिन, परिधि, वायुदत्त, शकल, शलाका, खड्ग,
 कुबेरिका, अशोका, गन्धपिङ्गला, खडोन्मत्ता, अनुदष्टिन्, जरतिन्, बलीवर्दिन्,
 विग्र, बीज, जीव, श्वन्, अश्वमन्, अश्व, अजिर । इति शुभ्रादिराकृतिगणः ॥

१ । १२३ । शौभ्रेयः ॥ कल्याण्यादीनामिन्द्र । ४ । १ । १२६ ।
 एषामिन्द्र स्यात् ढक् च । कल्याणिनेयः । बान्धकिनेयः ॥ कुल-
 टाया वा । ४ । १ । १२७ । इन्द्रमात्रं विकल्पते ढक् तु नित्यः
 पूर्वैर्णैव । कौलटेयः । कौलटिनेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा ॥ चट-
 काया षेरक् । ४ । १ । १२८ । (चटकादिति वाच्यम्) ।
 ' प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ' इति सिध्यति । चटकस्य
 चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः । (स्त्रियामपत्ये लुग वक्तव्यः) ।
 तयोरेव ह्यपत्यं चटका ॥ गोधाया दूक् । ४ । १ । १२९ । गौधेरः ।
 शुभादित्राड् ढक् । गौधेयः ॥ क्षुद्राभ्यो वा । ४ । १ । १३१ ।
 अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो दूवा । पक्षे ढक् । काणेरः ।
 काणेयः । दासेरः । दासेयः ॥ पितृष्वसुशृण् । ४ । १ । १३२ ।
 अणोपवादः । पितृष्वस्त्रीयः ॥ ढाकि लोपः । ४ । १ । १३३ । पितृष्वसेयः ॥
 मातृष्वंसुश्च । ४ । १ । १३४ । पितृष्वसुर्यदुक्ते तदस्यापि स्यात् ।
 मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥ कुलात्खः । ४ । १ । १३९ । कुलीनः ।
 तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे अपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः ॥ अपूर्वप-
 दादन्यतरस्यां यड्ढकञौ । ४ । १ । १४० । कुलादित्येव । पक्षे
 खः । कुल्यः । कौल्यकः । कुलीनः ॥ महाकुलादञ्खञौ । ४ । १ । १४१ ।
 माहाकुलः । माहाकुलीनः ॥ दुष्कुलाद् ढक् । ४ । १ । १४२ । वा पक्षे
 खः । दौष्कुलेयः । दौष्कुलीनः ॥ स्वसुशृणुः । ४ । १ । १४३ । स्वस्त्रीयः ॥
 आतुर्व्यञ्च । ४ । १ । १४४ । चाच्छः । आतुव्यः । आत्रीयः ॥ मनो-
 र्जातावज्यता षुक् च । ४ । १ । १६१ । समुदायार्थो जातिः ।

१ कल्याणी, सुमगा, बन्धकी, अनुवृष्टि, अनुसृति, जर्ती, नलीवर्दी, ज्येष्ठा,
 कनिष्ठा, मध्यमा, परञ्जी । इति कल्याण्यादिः ॥

मानुषः । मनुष्यः । (तक्ष्णोऽणुपसंख्यानम्) ॥ षपूर्वहन्धृतराजा-
मणि । ६ । ४।१३५। एषामणि तद्धितेऽनोऽकारलोपः । ताक्ष्णः॥ तिका-
दिभ्यः फिञ् । ४।१। १५४ । तैकायनिः ॥ वृद्धिर्यस्याचामादि-
स्तद्वृद्धम् । १।१। ७३ । यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं
स्यात् ॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात् । ४ । १ । १५७ । आम्रगुता-
ग्रनिः । प्राचां तु । आम्रगुतिः ॥ प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् । ४ ।
१ । १६० । ग्लुचुकायनिः ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । ४ ।
१।१६८। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् अपत्ये । पाञ्चालः । (क्षत्रिय-
समानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्) । पञ्चालानां
राजा पाञ्चालः । (पूरोरण्) । पौरवः ॥ द्व्यञ्मंगधकलिङ्गसूर-
मसादण् । ४ । १ । १७० । द्व्यच् । आङ्गः । वाङ्गः । मागधः ।
(पाण्डोर्घ्यण्) । पाण्ड्यः ॥ वृद्धेत्कोशलाजादाञ्च्यङ् । ४ ।
१ । १७१ । वृद्धात् । आम्बष्ठयः । इत् । आवन्त्यः । कौश-
ल्यः । अजादस्यापत्यम् आजाद्यः ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः । ४ ।
१ । १७२ । कौरव्यः । नैषध्यः । ते तद्राजाः । ४ ।
३ । १७४ । अजादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः ॥ तद्राजस्य
बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ । बहुष्वर्थेषु तद्रा-

१ तिक, कितव, संज्ञा, बाला, शिखा, उरस्, शाख्य, सैन्धव, यमुन, रूप्य,
आम्य, नील, अमित्र, गोकक्ष, कुरु, देवरय, तैत्तिळ, औरस, कौरव्य, मौरिकी,
मौलिकि, मौलिकि, चीपत, चैट्यत, शीकयत, क्षैतयत, ध्यानवत्, चन्द्रमस्, शुभ,
गङ्गा, नरेण्य, सुयामन्, आरन्व, बाह्यक, स्वल्प, वृष, लोमक, उदन्व, यश,
इति तिकादिः ॥

तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः । (२३९)

जस्य लृक् तद्धिते बहुल्वे न तु स्त्रियाम् । पञ्चाल इत्यादि ॥ कम्बोज-
जाल्लुक् । ४ । १ । १७५ । तद्राजस्य । कम्बोजः । कम्बोजौ ।
(कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्) । चोलः । शकः । केरलः ।
मवनः ॥ अणिजोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । ४ ।
१ । ७८ । ज्यादीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यात्रणिगौ
विहितौ अनार्षौ तदन्तयोर्गुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः ।
'यङश्चाप्' । कुमुदगन्धेर्गोत्रापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः
किम् । वासिष्ठी । गुरुपोत्तमयोः किम् । औषाणी । गोत्रे किम् । अहि-
च्छत्रे जाता आहिच्छत्री ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

अथ तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः ।

तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ । कषायेण रक्तं बलं काषा-
यम् । माक्षिष्ठम् । रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं बलम् ॥ लाक्षारोचनाट्टक् ।
४ । २ । २ । लाक्षिकः । रौचनिकः । (शकलकर्दमा-
भ्यामुपसंख्यानम्) । शाकलिकः । कार्दमिकः । (नील्या अन) ।
नील्या रक्तं बलं नीलम् । (पीतात्कन्) । पीतकम् । (हरिद्राम-
हारजनाभ्यामञ्) । हारिद्रम् । माहारजनम् ॥ नक्षत्रेण युक्तः
कालः । ४ । २ । ३ । (तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः) ।
पुष्येण युक्तं पौषमहः ॥ लुब्धविशेषे । ४ । २ । ४ । पूर्व्वेण विहि-
तस्य लुप् । पष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन गम्यते । अद्य
पुष्यः ॥ दृष्टं साम । ४ । २ । ७ । तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं

१ कम्बोज, चोल, केरल, शक, मवन इति कम्बोजादिः ॥

वासिष्ठं साम ॥ वामदेवाङ् डचङ्ङ्यौ । ४ । २ । ९ । वामदेवेन
 दृष्टं वामदेव्यम् ॥ परिवृतो रथः । ४ । २ । १० । वज्रेण परिवृतो
 वान्नो रथः ॥ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । ४ । २ । १४ । शराव उद्धृतः
 शाराव ओदनः ॥ संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ । सप्तम्यन्तादण्
 स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । आष्ट्रेषु संस्कृता आष्ट्रा
 भक्षाः ॥ शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ । अणोऽण्वादः । शूले
 संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥ दध्रष्टृक् । ४ । २ । १८ ।
 दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ।
 इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः ॥
 साऽस्य देवता । ४ । २ । २४ । इन्द्रो देवताऽस्येन्द्रं हविः । पाशु-
 पतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च ।
 ऐन्द्रो मन्त्रः ॥ कस्येत् । ४ । २ । २५ । कशब्दस्य ईकारादेशः
 स्यात्प्रत्ययसंनियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य
 कायं हविः । श्रीदेवतास्य श्रायम् ॥ शुक्रादन् । ४ । २ । २६ ।
 शुक्रियम् ॥ सोमादृचन् । ४ । २ । ३० । सौम्यम् ॥ वाय्वृतुपिबु-
 षसो यत् । ४ । २ । ३१ । वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥ रीङ् ऋतः । ७ ।
 ४ । २७ । अकृद्यकारेऽसार्धधातुकयकारे चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः ।
 'यस्येति च' । पित्र्यम् । उपस्यम् ॥ द्यावापृथिवीशुनासीरिमरु-
 त्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च । ४ । २ । ३२ ।
 चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुना-
 सीर्यम् ॥ महाराजप्रोष्ठपदादृञ् । ४ । २ । ३५ । माहाराजि-

तद्धितेषु समूहाद्यर्थकाः । (२४१)

कम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥ देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ । अत्र
पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिर्गिते गिति किति च । आग्निमासम् ॥
नेन्द्रस्य परस्य । ७ । ३ । २२ । सौमित्रः । परस्य किम् ।
ऐन्द्रागः ॥ दीर्घाच्च वरुणस्य । ७ । ३ । २३ । न वृद्धिः । ऐन्द्रा-
वरुणम् । दीर्घात्किम् । आग्निवाहर्णामनदुर्णामात्रभेन ॥ पितृ-
व्यमातुलमातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ । एते निजा-
त्यन्ते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातृव्यः । मातुः पिता माना-
महः । पितुः पिता पितामहः ॥ तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ।
काकानां समूहः काकम् । वकानां समूहो वाकम् ॥ भिक्षादिभ्योऽ-
ण् । ४ । २ । ३८ । भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । इ-
'भस्याढ' इति पुंवद्भावे कृते ॥ इनप्यनपत्ये । ६ । ४ । १६४ । अन-
पत्यार्थेऽणि इन्द्रकृत्या तेन 'नस्तद्धिते' इति टिप्पणी न । युवर्णानां
समूहो यौवतम् ॥ गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्स-
मनुष्याजादुज् । ४ । २ । ३९ । गृध्रुकायर्णानां समूहो गृध्रु-
कायनकम् । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य चेति यलोऽं प्राप्ते ।
(प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवानः) । राजन्यकम् ।
मानुष्यकम् । (वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्) । वार्द्धकम् ॥ कैदा-
राद्यञ्च । ४ । २ । ४० । चादुज् । कैदार्यम् । कैदारकम् ।
(गणिकाया यञ् वक्तव्यम्) । गाणिक्यम् । ठञ् कवचिनश्च ।

१ भिक्षा, गर्भिणी, क्षेत्र, करीष, अङ्गार, चर्मिन्, घर्मिन्, उदय, युवति,
पदाति, पद्मति, अथर्वन्, दक्षिणा, भरत, विषय, श्रोत्र । इति भिक्षादिः ॥

१ ४ । २ । ४१ । चाक्रेदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदा-
 रिक्म् ॥ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । ४ । २ । ४३ । ग्रामता । जनता ।
 बन्धुता । तल्लन्तं त्रियाम् । (गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्) ।
 गजता । सहायता । (अह्नः खः क्रतौ) । अहीनः क्रतुः ॥ अचि-
 तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ॥ इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३
 ॥ ५१ । इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः । सात्कुक्म् । हास्ति-
 कम् । धैनुक्म् ॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् । ४ ।
 २ । ४८ । पक्षे ठाणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वीयम् । आश्वम् ॥
 पाशादिभ्यो यः । ४ । २ । ४९ । पाशा । तृण्या । धूण्या ।
 वन्या । वात्या ॥ खलगोरथात् । ४ । २ । ५० । खल्या । गव्या ।
 रथ्या ॥ इनित्रकट्यचश्च । ४ । २ । ५१ । खलादिभ्यः
 क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकव्या । (खलादिभ्य इनिर्व-
 क्तव्यः) । डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोयम् ॥ तदस्यां प्रह-
 रणमिति क्रीडायां णः । ४ । २ । ५७ । दण्डः प्रहरणमस्यां
 क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः । ४ । २
 । ५८ । घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिङ्गे
 अप्रत्ययः ॥ श्येनतिलस्य पाते जे । ६ । ३ । ७१ । अनयो-
 र्मुम् स्यात् अप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनम्पाता मृगया ।

---

१ पाश, तृण, धूम, वात, अङ्गार, पाटल, पोत, गल, पिटक, पिटाक, शकट,
 हल, नट, वन । इति पाशादिः ॥ २ खल, डाक, कुटुम्ब, शाक, कुण्डलिनी ।
 इति खलादिराकृतिगणः ॥

तैलम्याता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां दाण्डपाता
तिथिः ॥ तदधीते तद्वेद । ४ । २ । ५९ ॥ न खाभ्यां पदा-
न्ताभ्यां पूर्वं तु ताभ्यामैच् । ७ । ३ । ३ । पदान्ताभ्यां
यकारवकाराभ्यां परस्याचो न वृद्धिः किं तु ताभ्यां पूर्वं क्रमादैचावागमौ
स्तः । व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः ॥ क्रमादिभ्यो वुन् । ४ ।
२ । ६१ । क्रमकः । पदकः । शिक्षकः । मीमांसकः ॥ क्रतूक्त्यादि-
सूत्रान्ताठक् । ४ । २ । ६० । क्रतुविशेषवाचिनामेव ग्रहणम् ।
तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरम्यस्त्वध्येतरि । आशिष्टो-
मिकः । वाजपेयिकः । उक्त्यं सामविशेषः । तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयो-
क्त्यम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः । (मुख्यार्थान्तूक्त्यशब्दाठ्ठगणौ
नेष्येते) । नैयायिकः । वार्त्तिकः । लौकायतिकः । (सूत्रान्तास्तु अक-
ल्पादेरेवेष्यते) । सांप्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः ।
(विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्) । वायसविधिकः । गौल-
क्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । (अङ्गक्षत्रधर्म्मात्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति
वक्तव्यम्) । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्म्यविद्यः । त्रिविद्या तामधीते
वेत्ति वा त्रैविद्यः ॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ४ । २ । ६७ ।

१ उक्त्यं, लोकायत, न्याय, न्यास, पुनरुक्त, निरुक्त, निमित्त, द्विपदा, ज्योतिष,
अनुपद, अनुकल्प, यज्ञ, धर्म, चर्चा, क्रमेतर, लक्ष, लक्ष्ण, संहिता, पदक्रम,
संघट्ट, वृत्ति, परिषद्, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद । इत्युक्त्वादिः ॥

चटुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औटुम्बरो देशः ॥ तेन निर्वृत्तम् । ४ । २ । ६८ ।
 कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशांबी नगरी ॥ तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ।
 शिबीनां निवासो देशः शैवः ॥ अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ।
 विदिशाया अदूरमवं वैदिशम् ॥ वुञ्छणकठजिलसेनिरठ-
 ज्ञय्ययफक्फिजिञ्चयककठकोऽरीहणकृशांश्चर्यकुमुद-

१ अरीहण, द्रुघण, द्रुहण, मगल, मलग, उलन्द, किरण, सांपरायण, क्रौष्टा-
 यण, औष्ट्रायण, त्रैगर्तायन, मैत्रायण, मास्त्रायण, वैसतायन, गौमतायन, सौमता-
 यन, सौसायन, धौमसायन, ऐन्द्रायण, कौन्द्रायण, खाडायन, शाण्डिल्यायन,
 रायस्पोष, विपथ, विपाश, उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, काशकृत्स्न,
 जाम्भवत्, शिशपा, रैवत, बिल्ब, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर, जम्बु, खदिर, सुशर्मन्,
 मलत्तु, मलंदन, खण्डु, कलन, यज्ञदत्त । इत्यरीहणादिः ॥ २ कृशाश्च, अरिष्ट,
 अरिश्म, वेश्मन्, विशाल, लोमश, रोमश, रोमक, लोमक, शबल, कूट, वर्चल,
 सुवर्चल, सुकर, सूकर, प्रातर, प्रतर, सट्टश, पुराग, पुरग, मुख, धूम, अजिन,
 विनत, अवनत, विकुट्यास, पराशर, अरुष्, अयंस, मौद्वल्य, शूकर । इति कृशा-
 श्चादिः ॥ ३ ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, विधान, निबद्ध,
 विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, असनि, सित, मत, वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्,
 स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड,
 परिवृत्त, कर्दम, अंश । इत्यृश्यादिः ॥ ४ कुमुद, शर्करा, न्यग्रोध, इकट, संकट,
 कङ्कट, गर्त, बीज, परिवाप, निर्यास, शकट, कच, मधु, शिरीष, अश्व, अश्वत्थ,
 बल्वज, यवास, कूप, विकङ्कट, दशग्राम । इति कुमुदादिः ॥

—काशतृणप्रेक्षाशर्मसंखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतगंम-

१ काश, पाश, अश्वत्य, पलाश, पीयूषा, चरण, वास, नड, वन, कर्दम, कच्छूल, कङ्कट, गुहा, विस, तृण, कर्पूर, वर्वर, मधुर, ग्रह, कपित्थ, जतु, सीपाल इति काशादिः ॥ २ तृण, नड, मूल, वन, पर्ण, वराण, विल, पुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण, वुस । इति तृणादिः ॥ ३ प्रेक्षा, फलका, हलका, चन्धुका, ध्रुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कङ्कट, सङ्कट, कट, कूप, गुक, पुक, पुट, मह, परिवाप, यवापि, ध्रुवका, गर्त, कूपक, हिरण्य । इति प्रेक्षादिः ॥ ४ अश्मन्, यूथ, ऊप, मीन, नद, दर्म, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, क्षिन्ना, कीट, पाम, कन्द, कान्द, कुल, गह, गुड, कुण्डल, पीन, गुह । इत्यश्मादिः ॥ ५ सखि, अग्निदत्त, वायुदत्त, सखिदत्त, गोपिल, मल्लपाल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशोक, करवीर, वासव, वीर, वज्र, कुसीरक, सीहर, सरक, सरस, सरम, समर, समल, सुरस, सेह, तमाल, कदल, सत्तल । इति सख्यादिः ॥ ६ संकाश, कपिल, कस्मीर, समीर, शूरसेन, सरक, शूर, सुर्पाथेन् पन्थ च, यूथ, अंश, अङ्ग, नावा, पलित, अनुनाश, अश्मन्, कूट, मलिन, दश, कुम्भ, शीर्ष, वितर, समल, सीर, पञ्जर, मन्थ, नल, रोमन्, पुलिन, सुपरि, कटिप, सकर्णक, वृष्टि, तीर्थ, अगस्ति, विकर, नासिका । इति संकाशादिः ॥ ७ बल, चुल, नल, दल, बट, लकुल, उरल, पुल, मूल, उल, हुल, वन, कुल । इति बलादिः ॥ ८ पक्ष, तुच्छ, तुष, तुण्ड, अण्ड, कम्बलिका, बलिक, चित्र, अस्ति, पथिन्यन्थ च, कुम्भ, सीरक, सरक, सफल, सरस, समल, अतिश्वन्, रोमन्, लोमन्, हस्तिन्, मकर, लोमक, शीर्ष, निवात, पाक, सिंहक, अंकुश, सुवर्णक, हंसक, हिंसक, कुत्स, विल, खिल, यमल, हस्त-कला, सकर्णक । इति पक्षादिः ॥ ९ कर्ण, वसिष्ठ, धर्क, अर्कलप, ह्रपद, आन-हुह, पाञ्चजन्य, स्फिन्, कुम्भी, कुन्ती, नित्वन्, जीवन्त, कुलिश, आण्डीवत्, जव, जैत्र, आनक । इति कर्णादिः ॥ १० सुतङ्गम, मुनेचित, विप्रचित्त, महाचित्त, महापुत्र, स्वन, श्वेत, खण्डिक, शुक्र, विश, बीजवापिन्, अर्जुन, श्वन्, अजिर, जीव, खडिक, कर्ण, विश्व । इति सुतङ्गमादिः ॥

प्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः । ४ । ३ । ८० । सप्तदशभ्यः सप्तदश
क्रमात्स्युश्चातुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तमारी-
हणकम् । कृशाश्चादिभ्यश्छल् । काशाश्चीयः । ऋश्यादिभ्यः कः ।
ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यश्छच् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः काशिलः ।
तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्ष्यादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो
रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ् । सांख्यम् । संकाशादिभ्यो ण्यः ।
सांकाश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षा-
यणः 'पथः पन्थ च' । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिन् । कार्णायनिः ।
सुतंगमादिभ्य इञ् । सौतंगमिः । प्रगदिनादिभ्यो ज्यः । प्रागद्यः ।
वराहादिभ्यः फक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यश्छक् । कौमुदिकः ॥ जन-
पदे लुप् । ४ । २ । ८१ । जनपदे वाच्ये चातुरार्थिकस्य लुप् ॥ लुपि
युक्तवद्व्यक्तिवचने । १ । २ । ५१ । लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गव-
चने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालः । कुरवः । अङ्गाः ।
कलिङ्गाः ॥ वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ । अजनपदार्थ आरंभः ।

१ प्रगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कविल, खण्डित, गदित, चूडार, मडार,
मन्दार, क्रोविदार । इति प्रगद्यादिः ॥ २ वराह, पलाश, शिरीष, पिनद्ध, निबद्ध,
बलाद, स्थूल, विदग्ध, विजग्ध, विमग्न, निमग्न, बाहु, खदिर, शर्करा । इति वराहप्रदिः ॥

३ कुमुद, गोमय, रथकार, दंशग्राम, अश्वत्थ, शाल्मलि, शिरीष, मुनिस्थल,
कुण्डल, कूट, मधुकर्ण, घास, कुन्द, शुचि, कर्ण । इति कुमुदादिः ॥

४ वरणा, शृंगी, शाल्मलि, मुण्डी, सयाण्डी, पर्णी, ताम्रपर्णी, गोद, आलि-
ङ्गथायन, जानपदी, जम्बू, पुष्कर, चम्पा, पम्पा, बल्लु, उजयिनी, गया, मथुरा,
तक्षशिला, सरसा, गोमती, बलभी । इति वरणादिः ॥

वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥ शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ।
 अस्माच्चातुरार्थिकस्य लुप्स्यात् ॥ ठक्छौ च । ४ । २ । ८४ ।
 शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक्कौ ।
 वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् । तस्य लुब्बिकल्पः । षडूपाणि ।
 शर्करा । शार्करिकम् । शार्करम् । शर्करीयम् । शार्करिकम् । शार्करकम् ॥
 नद्यां मतुप् । ४ । २ । ८५ । चातुरार्थिकः । इक्षुमती ॥ कुमुदनड-
 वेतसेभ्यो डमतुप् । ४ । २ । ८७ ॥ झयः । ८ । २ । १० ।
 मतोर्मस्य वः । कुमुद्वान् । नड्वान् ॥ मादुपधायाश्च मतो-
 र्वोऽयवादिभ्यः । ८ । २ । ९ । मवर्णावर्णान्तान्मवर्णाऽवर्णोपधाञ्च
 यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः । वेतस्वान् ॥ नडशादाड्ड्वलञ् । ४
 । २ । ८८ । नड्वलः । शाद्वलः ॥ शिखाया वलञ् । ४ । २ ।
 ८९ । शिखावलः ॥ उत्करादिभ्यश्छः । ४ । २ । ९० । उत्करी-
 यम् ॥ नडादीनां कुक् च । ४ । २ । ९१ । नडकीयम् । 'कुञ्चा
 ह्रस्वत्वं च ।' कुञ्चकीयः । 'तक्षन्नलोपश्च' तक्षकीयः । इति
 चातुरार्थिकाः ॥

अथ शैषिकाः ।

शेषे । ४ । २ । ९२ । अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योर्यः शेषस्तत्राणा-
 दयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । आवृणः शब्दः । औगनिषदः
 पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उल्लखले क्षुण्ण औल्लखलो यावकः ।
 अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिर्रुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दश्यते

१ यव, दल्लिभ, ऊर्मि, भूमि, कृमि, कुञ्च, वशा, द्राक्षा, ध्राक्षा, ध्राजि, व्रजि,
 ध्वजि, निजि, सज्जि, हरित्, ककुद्, मरुत्, गरुत्, इक्षु, हु, मधु । इति यवादिः ।
 आकृतिगणोऽयम् ॥

चातुर्दशं रक्षः । 'तस्य विकारः' इत्यतः प्राक् शेषाविकारः ॥ राष्ट्रावार-
 पाराद्वखौ । ४ । २ । ९३ । आम्हां घखौ स्तः । राष्ट्रे जातादि-
 राष्ट्रियः । अवारपारीणः । (अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीता-
 ज्ञेति वक्तव्यम्) । अवारिणः । पारीणः । पारावारिणः । इह प्रकृति-
 विशेषाद्वादयष्ट्युत्थुलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः
 समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥ ग्रामाद्यखौ । ४ । २ । ९४ । ग्राम्यः ।
 ग्रामीणः ॥ नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ९७ । नादेयम् । माहेयम् ।
 वाराणसेयम् ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ९८ । दक्षि-
 णात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥ द्युप्रागपागुद्वप्रतीचो यत् । ४ ।
 २ । १०१ । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥
 अव्ययात्त्यप् । ४ । २ । १०४ । (अमेहकतसित्रेभ्य एव) ।
 अमात्यः । इहत्यः । कत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । (त्यज्नेर्धुव इति
 वाच्यम्) । नित्यः ॥ (निसो गते) ॥ द्वस्वात्तादौ तद्धिते । ८ ।
 ३ । १०१ । इस्वादिणः सस्य षस्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठ-
 आण्डालादिः । (अरण्याणः) । आरण्याः सुमनसः ॥ (दूरादेत्यः)
 दूरेत्यः । (उत्तरादाहञ्) । औत्तराहः ॥ ऐषमोह्यम् श्वसोऽभ्य-
 तरस्याम् । ४ । २ । १०५ । एभ्यस्त्यच्चा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ढ्युत्थुलौ ।
 ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् ।

१ नदी, मही, वाराणसी, आक्स्ती, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशपरी, काश-
 फरी, खादिरी, पूर्वचरी, पाठा, माया, बाल्वा, दार्वा, सेतकी, वडवाया वृषे ।
 इति नद्यादिः ॥

पक्षे शौचस्तिकं वक्ष्यते ॥ वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ । शालीयः ॥
 त्यदादीनि च । १ । १ । ७४ । वृद्धसंज्ञानि स्युः । तदी-
 यः । 'वा' नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा' । देवदत्तीयः । देवदत्तः । भावत्कः ।
 (सिति च) । तद्धिते पूर्वं पदं स्यात् । जश्वम् । भवदीयः ।
 वृद्धादिप्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेषु । भावतः ॥ काश्यादिभ्यश्चञ्जिठौ ।
 ४ । २ । ११६ । इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । वैदिकी ।
 वैदिका । (आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) । आपदादिराकृति-
 गणः । आपत्कालिकी । आपत्कालिका ॥ धन्वयोपधाद्बुञ् । ४ ।
 २ । १२१ । धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्बुञ्
 स्यात् । ऐरावतं धन्वः । ऐरावतकः । सांकाश्यकाभिल्यशब्दौ बुञ्छणा-
 दिसूत्रेण प्यान्तौ । सांकाश्यकः । कांपिल्यकः ॥ नगरात्कुत्सनप्रावी-
 ण्ययोः । ४ । २ । १२८ । कुत्सिते प्रावीण्ये च नागरशब्दाद्बुञ्
 स्यात् । नागरकक्षौरः शिल्पी वा । एतयोः किम् । नागराः ब्राह्मणाः ॥
 आरण्यान्मनुष्ये । ४ । २ । १२९ । बुञ् स्यात्, औपसंख्यानि-
 कणस्यापवादः । (पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति
 वाच्यम्) । आरण्यकः पन्थाः, अभ्यायो, न्यायो, विहारो, मनुष्यो,

१-काशि, वेदि, चेदि, सांयाति, संवाह, अच्युत, मोदमान, शकुलाद, हस्ति-
 कर्षुः, कुनाम, हिरण्य, करण, गोवासन, मारङ्गी, अरिदम, अरित्र, देवदत्त, दश-
 ग्राम, शौवावतान, युवराज, उपराज, देवराज, मोदन, सिन्धुमित्र, दासमित्र, सुधा-
 मित्र, सोममित्र, छागमित्र, मधुमित्र । इति काश्यादिः ॥

२ उभयत्र अकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यासपाठस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थ
 इति भावः ॥

हस्ती वा ॥ गर्तोत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ । देश इत्येव ।
 वृक्कर्त्तीयम् ॥ गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ । गहीयः ॥
 युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । ४ । ३ । १ । चाच्छः ।
 पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वायं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥ तस्मिन्नाणि
 च युष्माकास्माकौ । ४ । ३ । २ । युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः
 खज्यणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥
 तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ । एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्म-
 दोस्तवकममकौ स्तः खज्यणि च । तावकीनः । तावकः ।
 मामकीनः । मामकः । छे तु ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ ।
 ९८ । मपर्यन्तयोरेकार्थवाचिनोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदी-
 यः । मदीयः । त्वत्पुत्रः ॥ मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ । मध्यमः ।
 असांप्रतिके । ४ । ३ । ९ । मध्यशब्दादप्रत्ययः सांप्रतिकेर्धे ।
 उत्कर्षार्पणर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दाह । नातिह्रस्वं नाति-
 दीर्घमित्यर्थः ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० । समुद्रसमीपे यो

१ गह, अन्तःस्थ, सम, विषम, मध्य, मध्यदिन, चरणे, उत्तम, अङ्ग, वङ्ग,
 -मगध, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशास्त्र, उत्तमशास्त्र, एकशास्त्र, समानशास्त्र, एक-
 ग्राम, समानग्राम, एकवृक्ष, एकपलशा, इष्वग्र, इष्वनीक, अवस्थन्दन, कामप्रस्थ,
 खाडायन, काठेरणि, लावेरणि, सौमित्रि, शैशिरि, आसुत, देवेशमि, शैती, आ-
 हिंसि, आमित्रि, व्याडि, वैजि, आध्यश्चि, आनृशंसि, शौङ्गि, अग्निशर्मि, भौजि,
 वाराटक, वाल्मीकि, क्षेमवृद्धि, आश्वत्थि, औगाहमानि, ऐकविन्दवा, दन्ताग्र, हंत,
 तन्त्वग्र, उत्तर, अनन्तर, मुखपार्श्वतसोलोपः । 'जनपरयोः कुक्च' 'देवस्य च' ।
 इति गहादिराकृतिगणः ॥

द्वीपस्तद्विषयाद्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैष्यम् । द्वैष्या ॥ कालावृज् । ४ ।
 ३ । ११ । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । (अव्ययानां भ्रमोत्रे टिलोपः) ।
 सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये'
 इति कालिदासः । 'अनुदितौषसरागः' इति भारविः । समानका-
 लीनं प्राक्कालीनमित्यादि च अपभ्रंशा एव इति प्रामाणिकाः । तत्र-
 जात इति यावत्कालाधिकारः ॥ श्राद्धे शरदः । ४ । ३ । १२ ।
 ठञ् स्यात् । ऋत्वणोपवादः । शरदि भवं शारदिकं श्राद्धम् ॥ विभाषा
 रोगातपयोः । ४ । ३ । १३ । शारदिकः । शारदो वा रोग ,
 आतपो वा ॥ निशाप्रदोषाभ्यां च । ४ । ३ । १४ । ठञ् वा ।
 नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥ श्वसस्तुट् च । ४ ।
 ३ । १५ । श्वसष्ठञ् वा तुट् च ॥ द्वारादीनां च । ७ । ३ । ४ ।
 एषां न वृद्धिरेजागमश्च । शौवस्तिकम् ॥ सन्धिवेलादुत्तुनक्षत्रे-
 भ्योऽण् । ४ । ३ । १६ । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । प्रैष्मम् ।
 सन्धिवेला । सन्ध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पौर्णमासी ।
 प्रतिपत् ॥ प्रावृष एण्यः । ४ । ३ । १७ । प्रावृषेण्यः ॥ वर्षाभ्यष्ट-
 क् । ४ । ३ । १८ । वर्षासु साधु वार्षिको वासः ॥ सर्वत्राण् च
 तलोपश्च । ४ । ३ । २२ । हेमन्तादण् तलोपश्च वेदलोकयोः ।
 चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हेमन्ते भवं हेमन्तं वसनम् ॥ सायंचिर-
 म्प्राह्मेप्रगेव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च । ४ । ३ । २३ । साय-

१ द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्पयकृत, स्वाहु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्वं ।
 इति द्वारादिः ॥

मित्यादिभ्यश्चतुर्म्यः अन्ययेभ्यश्च काल्वात्रिभ्यष्ट्युट्थुलौ स्तस्तयोस्तुट्
 च । सायंभवं सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राह्मप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते ।
 प्राह्मेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् । (चिरपरु-
 त्परारिभ्यस्तनो वक्तव्यः) । चिरतम् । परुतम् । परारितम् ।
 (अग्रादिपश्चाद्धिमच्) । अग्रिमम् । पश्चिमम् । (अन्ताच्च) ।
 अन्तिमम् ॥ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ।
 आभ्यां ट्युट्थुलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्नेतनम् ।
 पौर्वाह्निकम् । अपराह्नेतनम् । आपराह्निकम् ॥ तत्र जातः । ४ । २ ।
 २५ । सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुध्ने जातः
 सौप्तः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ॥ प्रावृषष्टप् ।
 ४ । ३ । २६ । एण्यस्याऽपवादः । प्रावृषिकः ॥ प्रायभवः । ४ ।
 ३ । ३९ । तत्रेत्येव । सुध्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति सौप्तः ॥ सम्भूते ।
 ४ । ३ । ४१ । सुध्ने सम्भवति सौप्तः ॥ कौशाङ्गञ् । ४
 । ३ । ४२ । कौशेयं वल्लम् ॥ तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ।
 सुध्ने भवः सुप्तः । औत्सः । राष्ट्रियः ॥ दिगादिभ्यो यत् । ४ । ३ ।
 ५४ । दिक्ष्यम् । धर्त्यम् ॥ शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ।
 दन्त्यम् । कण्ठ्यम् ॥ दृत्तिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ठञ् । ४ ।
 ३ । ५६ । दात्तैयम् । कलशिर्घटः । तत्रेभवं कालशेयम् ॥ ग्रीवा-
 भ्योऽण् च । ४ । ३ । ५७ । चाङ्गञ् । प्रवेयम् । प्रैवंम् ॥ गम्भीराञ्ज्यः ।

१ दिश, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, घाय्य, भिन्न, मेघा, अन्तर, पथिन्, रहस, अलीक,
 उखा, साक्षिन्, देश, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेष, यूय, 'उदकात्संज्ञायाम्'
 न्याय, वंश, वेश, काल, आकाश । इति दिगादिः ॥

४ । ३ । ५८ । गम्भीरे भवं गंभीर्यम् ॥ अव्ययीभावाच्च ।
 ४ । ३ । ५९ । परिमुखे भवं परिमुख्यम् । (परिमुखादिभ्य
 एवेप्यन्ते) । नेह । औपकूलः ॥ अन्तःपूर्वपदाङ्गम् । ४ । ३ । ६० ।
 अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि इति । अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमान्तर्वे-
 श्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । “अध्यात्मादेष्टुञिष्यते” । अध्यात्मनि भवमाध्या-
 त्मिकम् ॥ अनुश्रुतिकादीनां च । ७ । ३ । २० । एषामुभयपदवृद्धि-
 रिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् ।
 आकृतिगणोयम् ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेश्चः । ४ । ३ । ६२ ।
 जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥ वर्गान्ताच्च । ४ । ३ । ६३ । कव-
 र्गीयम् ॥ तत् आगतः । ४ । ३ । ७३ । सुत्रादागतः सौत्रः ।
 ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७४ । शौक्लशालिकः ॥ विद्यायो-
 निसंबन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ । औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥

१ (पञ्चजनादुपसंख्यानम्) पाञ्चजन्यः ॥ २ परिमुन्त्र, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युल्ल-
 खल, परिसीर, उपसीर, उपस्थूण, उपकलाप, अनुपथ, अनुपद, अनुगद्ग, अनुतिल,
 अनुसीत, अनुसाय, अनुसीर, अनुमाप, अनुयूव, अनुयूषि, अनुवंश, प्रतिशास्त्र ।
 इति परिमुखादिः ॥

३ अध्यात्म, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक । इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ॥

४ अनुश्रुतिक, अनुहोड, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्य-
 हेति, वध्योग, पुष्करसद, अनुहरत्, कुरुकत, कुरूपञ्जाल, उदकशुद्ध, इह लोक,
 परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री । राजपुरुषात् ण्यणि । सूत्र-
 नड । आकृतिगणोऽयम् । तेन अविगम, अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या । इत्य-
 नुश्रुतिकादिः ॥

ऋतष्ठञ् । ४ । ३ । ७८ । वुओपवादः । हौतृकम् । मातृकम् ।
 आतृकम् ॥ पितुर्यञ्च । ४ । ३ । ७९ । चाडञ् । 'रीडृतः' यस्येति
 छोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् ॥ गोत्रादङ्गवत् । ४ । ३ । ८० ।
 विदेभ्य आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ॥ हेतुमनु-
 ष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ । समादागतं समरू-
 प्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । देवदत्तीयम् । देतदत्तरूप्यम् ।
 मयट् च । ४ । ३ । ८२ । समयम् ॥ प्रभवति । ४ । ३ ।
 ८३ । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥ विदूराळ्यः । ४ । ३ ।
 ८४ । विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः । दन्तमध्योयं शाद्वलवत् ।
 न तु नड्वलवन्मूर्द्धन्यमध्यः । (नन्वर्थासङ्गतिः बालवायाद्वि असौ प्रभवति विदूरे
 तु संस्क्रियते । सत्यम् । अत एव समाहितं भाष्ये 'बालवायो विदूरं च' इति ।
 बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च । सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपस्थानी
 आक्षिप्यते) तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ । सुप्तं
 गच्छति सौप्तः पन्था दूतो वा ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ ।
 ८६ । सुप्तमभिगच्छति सौप्तं कान्यकुब्जद्वारम् ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।
 ४ । ३ । ८७ । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं
 भाष्यमिति त्वमेदोपचारात् ॥ सोऽस्य निवासः । ४ । ३ ।
 ८९ । सुप्तो निवासोऽस्य सौप्तः ॥ तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ।
 पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां मिश्र-
 नटसूत्रयोः । ४ । ३ । ११० । णिनिः स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं
 मिश्रसूत्रमधीयते पाराशरीणः । मिश्रवः । शैलालिनो नटाः ॥ कर्मन्द-

तद्धितेषु प्राग्दीव्यतीयाः । (२५५)

कृशाश्वादिनिः । ४ । ३ । १११ । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रम-
धीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ॥ उपज्ञाते । ४ । ३ ।
११५ । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥ तस्येदम् । ४ । ३ ।
१२० । उपगोरिदमौपगवम् । (समिधामाधाने षेण्यन्) । सामि-
धेन्यो मन्त्रः ॥ रथाद्यत् । ४ । ३ । १२१ । रथ्यं चक्रम् । पत्रपूर्वा-
दञ् । ४ । ३ । १२२ । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ॥ हलसीराट्क् । ४ ।
३ । १२४ । हलिकम् । सैरिकम् ॥ गोत्रचरणाद्गुञ् । ४ । ३ । १२६ ।
औपगवकम् । (चरणाद्धर्मान्नाययोरिति वक्तव्यम्) काठकम् ॥
सङ्गाङ्गलक्षणेष्वाजिजामण् । ४ । ३ । १२७ । घोषग्रहण-
मपि कर्तव्यम् । अञ् । वैदः संघोङ्को घोषो वा । वैदं लक्षणम् । यञ् ।
गार्गः । गार्गम् । इञ् । दाक्षः । दाक्षम् । परंपरासंबन्धोङ्कः । साक्षात्तु
लक्षणम् ॥ इति शैषिकाः ॥

अथ तद्धितेषु प्राग्दीव्यतीयाः ।

तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ । (अश्मनो विकारे
टिलोपो वक्तव्यः) । अश्मनो विकार आश्मः । भास्मनः । मा-
र्तिकः ॥ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः । ४ । ३ । १३५ ।
चाद्विकारे । मयूरस्य विकारोऽवयवो वा मायूरः । मौर्वम् । काण्डं भस्म
वा पैपलम् ॥ त्रपुजतुनोः षुक् । ४ । ३ । १३८ । आभ्यामण
एतयोः षुक् च । त्रापुषम् । जातुषम् ॥ ओरञ् । ४ । ३ । १३९ । दैव-
दारवम् ॥ अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० । अञ् । कापित्यम् ॥
पलाशादिभ्यो वा । ४ । ३ । १४१ । अञ् । पलाशम् । खादिरम् ॥

१ पलाश, खादिर, शिंशपा, स्यन्दन, पुलाक, करीर, शिरीष, यवास, विकङ्कत ।
इति पलाशादिः ॥

शम्याः प्लज् । ४ । ३ । १४२ । शमीलम् ॥ मयद्वैतयोर्भा-
 वायाममक्षाच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ । प्रकृतिमात्रान्मयद्वा
 स्याद्विकारावयवयोः । आश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्षेत्यादि किम् ।
 मौद्गः । सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ॥ नित्यं वृद्धशैरादिभ्यः ।
 ४ । ३ । १४४ । आभ्रमयम् । शरमयम् । एकाचो नित्यम् । वाङ्म-
 यम् ॥ गोश्च पुरीषे । ४ । ३ । १४५ । गोमयम् ॥ एण्या ठञ् ।
 ४ । ३ । १५९ । ऐणयम् । एणस्य तु ऐणम् ॥ गोपयसोर्यत् ।
 ४ । ३ । १६० । गव्यम् । पयस्यम् । फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ।
 विकारावयवप्रत्ययस्य ॥ लुक् तद्धितलुकि । १ । २ । ४९ । उप-
 सर्जनंस्त्रीप्रत्ययस्य । आमलक्याः फलम् आमलकम् ॥ प्लक्षादिभ्यो-
 ऽण् । ४ । ३ । १६४ । विधानसामर्थ्यान् लुक् । प्लाक्षम् ॥ न्यग्रो-
 धस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ । अस्य न वृद्धिरैजागमश्च ।
 नैयग्रोधम् ॥ जम्ब्वा वा । ४ । ३ । १६५ । अण् फले । जाम्बवम् ।
 पक्षे ओरञ् । तस्य लुक् ॥ लुप् च । ४ । ३ । १६६ । जम्ब्वाः फलप्र-
 त्ययस्य लुब्वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्बूः । (फलपाकशुषा-
 मुपसंख्यानम्) । व्रीहयः । मुद्गाः । (पुष्पमूलेषु बहुलम्) ।
 मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्थाः मूलं वि-
 दारी । बहुलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहु-

१ शर, दर्म, भृत, कुटी, तूण, सोम, बल्वज । इति शरादिः ॥

२ प्लक्ष, न्यग्रोध, इंगुदी, अश्वत्थ, शिग्रु, रुद्र, कक्षतु, बृहती । इति प्लक्षादिः ॥

लकात्कचिल्लृक् । अशोकम् । करवीरम् ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ ।
३ । १६७ । फलप्रत्ययस्य लृप् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् ।
हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥

प्राग्वहेतृष्टृक् । ४ । ४ । १ । तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ।
(तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्) । मा शब्दः कारि इति
य आह स माशब्दिकः । (आहौ प्रभूतादिभ्यः) । प्रभूतमाह प्राभू-
तिकः । पार्याप्तिकः । (पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः) । सुस्नातं
पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशक्तिकादिः । (गच्छ-
तौ परदारौदिभ्यः) । पारदारिकः । गौस्तल्पिकः ॥ तेन दीव्यति
खनति जयति जितम् । ४ । ४ । २ । अक्षेदीव्यति खनति जयति
जितं वा आक्षिकः ॥ संस्कृतम् । ४ । ४ । ३ । दघ्ना संस्कृतं दाधि-
कम् । मारिचिकम् ॥ तरति । ४ । ४ । ५ । उडुपेन तरन्नि
औडुपिकः ॥ गोपुच्छाट्टञ् । ४ । ४ । ६ । गौपुच्छिकः ॥ नौद्वय-
चघ्नन् । ४ । ४ । ७ । नाविकः । घटिकः ॥ चरति । ४ । ४ । ८ ।
हस्तिना चरति हास्तिकः । दघ्ना चरति दाधिकः । शकटेन चरति

१ हरीतकी, कौशातकी, नखरङ्गनी, शष्कण्डी, पाडी, दोडी, श्वेतपाकी, अर्जु-
नपाकी, द्राक्षा, काला, घ्वाक्षा, गभीका, कण्टकारिका, पिप्पली, चिञ्चा, शेफा-
लिका । इति हरीतक्यादिः ॥ २ माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द । इति माश-
ब्दादिः ॥ ३ प्रभूत, पर्याप्त । इति प्रभूतादिः ॥ ४ सुस्नात, सुखरात्रि,
सुखशयन । इति सुस्नातादिः ॥ ५ परदार, गुरुत्वन । इति परदारादिः । एते
चत्वारोप्याकृतिगणः ॥

शाकटिकः ॥ पर्पादिभ्यः छन् । ४ । ४ । १० । पर्पेण चरति पार्पिकः ।
येन पीठेन पंगवश्चरन्ति स पर्पः । आश्विकः । रथिकः ॥ श्वगणा-
ट्टञ् च । ४ । ४ । ११ । चाट्टन् ॥ श्वादेरिजि । ७ । ३ । ८ ।
ऐज् न । श्वामल्लिः (इकारादाविति वाच्यम्) । श्वगणेन
चरति श्वागणिकः । श्वगणिकः ॥ वेतनादिभ्यो जीवति । ४ । ४ ।
२ । वेतनेन जीवति वेतनिकः । धानुष्कः ॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।
४ । ४ । १५ । उत्सङ्गेन हरति औत्सगिकः ॥ भस्त्रादिभ्यः छन् ।
४ । ४ । १६ । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पित्वाद्भस्त्रिकी ॥ विभाषा-
विवधात् । ४ । ४ । १७ । छन् । पक्षे ठक् । विवधेन हरति विवधि-
कः । एकदेशविकृतत्वाद्विवधादपि । वैवधिकः । विवधविवधश्चै-
व उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धबाह्वो काष्ठे वर्त्तते ॥ निर्वृतेक्षद्यूतादिभ्यः ।
४ । ४ । १९ । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् ॥ संसृष्टे ।
४ । ४ । २२ । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥ लव्णाल्लुक् । ४ । ४ । २४ ।
लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः ॥ मुद्गादण् । ४ । ४ । २५ । मौद्ग-
ओदनः ॥ उच्छति । ४ । ४ । ३२ । बदराण्युच्छति बादरिकः ॥

१ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, व्याल, न्यास, 'पादः पञ्च' इति पर्पादिः ॥
२ वेतन, वाहन, अर्धवाहन, धनुष्, दण्ड, जाल, वेश, उपवेश, प्रेषण, उपवास्ति,
सुख, शय्या, शक्ति, उपनिषत्, उपदेश, स्फिच्, पाद, उपस्थ, उपस्थान, उप-
हस्त । इति वेतनादिः ॥ ३ भस्त्रा, मरट, मरण, शीर्षमार, शीर्षेमार, अंसमार,
अंसेमार । इति भस्त्रादिः ॥ ४ अक्षद्यूत, जानुग्रहत, जङ्घाग्रहत, जङ्घा-
ग्रहत, पादस्वेदन, कण्ठकमर्दन, गतानुगत, गतोगत, यातोपयात, अनुगत ।
इत्यक्षद्यूतादिः ॥

तद्धितेषु ठगधिकारः । (२५९)

रक्षति । ४ । ४ । ३३ । समाजं रक्षति सामाजिकः ॥ शब्ददुर्दुरं
 करोति । ४ । ४ । ३४ । शब्द करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः ॥
 पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । ४ । ४ । ३५ । स्वरूपस्य पर्यायाणां
 विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः ।
 शाकुलिकः । मायूरिकः । मात्सिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः ।
 हारिणिकः । सारङ्गिकः ॥ धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ । धार्मिकः ।
 (अधर्माच्चेति वक्तव्यम्) । आधर्मिकः ॥ तदस्य पण्यम् । ४ ।
 ४ । ५१ । अप्वराः पण्यमस्य आप्वणिकः ॥ लवणावृज् । ४ ।
 ४ । ५२ । लावणिकः ॥ शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ । मृदङ्गवादनं
 शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥ प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ । अस्तिः
 प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥ शक्तियष्टचोरीकक् । ४ ।
 ४ । ५९ । शाक्तीकः । याष्टीकः ॥ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः
 । ४ । ४ । ६० । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः ।
 नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य दैष्टिकः ॥
 शीलम् । ४ । ४ । ६१ । अपूपमक्षणं शीलं यस्य स आपू-
 णिकः ॥ छात्रादिभ्यो णः । ४ । ४ । ६२ । गुरोर्दोषाणामावरणं
 छात्रं तच्छीलमस्येति छात्रः ॥ तत्र नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ । आकरो
 नियुक्त आकारिकः ॥ निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ । नैकटिको
 भिक्षुः । इति ठगधिकारः ॥

१ छात्र, शिक्षा, प्ररोह, स्था, वुचुधा, चुरा, वितिक्षा, उपस्थान, कृषि, कर्मन्, विधवा, तपस्, सत्य, अमृत, विशिष्टा, विशिष्टा, भक्षा, उदस्थान, पुरोडाश, च क्षा, बुक्षा, मन्द्र । इति छात्रादिः ॥

प्राग्घिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ । तस्मै हितमित्यतः प्राग्यदधिक्रियते ॥
 तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ । रथं वहति रथ्यः ।
 युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥ धुरो यङ्कौ । ४ । ४ । ७७ । धुर्यः ।
 धौरेयः ॥ हलसीराङ्कः । ४ । ४ । ८१ । हलं वहति हालिकः ।
 सौरिकः ॥ विध्यत्यधनुषा । ४ । ४ । ८३ । द्वितीयान्ताद्विध्यती-
 त्यर्थे यन्न चेतत्र धनुष्करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ॥ नौवयो-
 धर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवध्यानाम्य-
 समसमितसंमितेषु । ४ । ४ । ९१ । नावा तार्थं नाव्यं जलम् ।
 वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः ।
 मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया संमितं सीत्यं
 क्षेत्रम् । तुलया समितं तुल्यम् ॥ तत्र साधुः । ४ । ४ । ९८ । सामसु साधुः
 सामन्यः । अप्रयः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥ सभाया यः । ४ । ४ । १०५ ।
 सम्यः । इति प्राग्घितायाः ॥

प्राक्क्रीताच्छः । ५ । १ । १ । 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राक् छोऽधि-
 क्रियते ॥ उगवादिभ्यो यत् । ५ । १ । २ । प्राक् क्रीतादि-
 त्वेव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत् स्याच्छस्यापवादः ॥ 'नाभि नमं
 च' ॥ नम्योऽक्षः । नम्यमञ्जनम् । रथनामावेवेदम् ॥ 'शुनः संप्र-
 सारणं वा च दीर्घत्वम्' ॥ शुन्यम् । शून्यम् ॥ 'ऊधसोऽन-

१ गो, हविस्, अक्षर, विष, बर्हिस्, अष्टका, स्वदा, युग, मेघा, सुच्,
 'नाभि नमं च' 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्निधौ चान्तोदात्तत्वम्'
 'ऊधसोऽनङ् च' कूण, खद, दर, खर, असुर, अध्वन्, क्षर, वेद, बीज, दीप्त ।
 इति गवादिः ॥

ङ् च ॥ ऊर्ध्वः ॥ कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ।
 यत् । कंबल्यम् । ऊर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कंबलीया ऊर्णा ॥
 विभाषा हविरूपपादिभ्यः । ५ । १ । ४ । आमिक्ष्यं दधि ।
 आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् ।
 अपूपीयम् ॥ तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ । वत्सेभ्यो हितो
 वत्सीयो गोधुक् । शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ॥ शरीरा-
 वयवाद्यत् । ५ । १ । ६ । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्यम् ॥
 अजाविभ्यां थ्यन् । ५ । १ । ८ । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥
 आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्त्वः । ५ । १ । ९ ॥ आत्मा-
 ध्वानौ खे । ६ । ४ । १६९ । प्रकृत्या स्तः । आत्मने हित-
 मात्मनीनम् । विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेवेष्यते । अन्यत्र । विश्व-
 जनीयम् । (पञ्चजनादुपसंख्यानम्) । पञ्चजनीनम् । 'कुमति च' इति
 णः । मातृभोगीणः । (आचार्यादणत्वं च) । आचार्यभोगीनः ॥
 इति छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वतेष्टञ् । ५ । १ । १८ । तेन तुल्यमित्यतः प्राक् ठञ-
 धिक्रियते ॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टक् । ५ । १ ।
 १९ । तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादोऽगधिक्रियते
 गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ॥ असमासे निष्कादिभ्यः । ५ । १ । २० ।

१ अपूप, तण्डुल, अम्यूष, अम्योष, अवोष, अम्येष, पृथुक, ओदन, सूप, पूप,
 किण्व, प्रदीप, मुसल, कटक, कर्णवैष्टक, इर्गल, अर्गल, 'अजविकारेभ्यश्च' । यूप,
 स्थूणा, दीप, अश्व, पत्र । इत्यपूपादिः ॥

२ निष्क, पण, पाद, माप, बाह, द्रोण, षष्टि । इति निष्कादिः ॥

आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावदनुवर्त्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठाह्री-
 येष्वर्थेषु । निष्केण क्रीतमिति नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ॥ परि-
 माणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ । उत्तरपदवृद्धि-
 र्जिदादौ । परमनैष्किकम् ॥ शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ ।
 २१ । शत्यम् । शतिकम् । अशते किम् ॥ संख्याया अतिशदन्ता-
 याः कन् । ५ । १ । २२ । आर्हीयेर्थे । शतं परिमाणमस्य शतकः
 संघः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः । चात्वारिंशत्कः ॥
 वतोरिडा । ५ । १ । २३ । वत्वन्तात्कन् इड् वा । तावत्कः ।
 तावतिकः ॥ कंसाट्टिठन् । ५ । २ । २५ । कंसिकः । (अर्द्धाच्च)
 अर्द्धिकः ॥ अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । ५ । १ । २८ ।
 अन्यर्द्धपूर्वाद्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लृक् । अध्यर्द्धकम् । संज्ञायां तु ।
 पाञ्चकलायिकम् ॥ तेन क्रीतम् । ५ । १ । ३७ । ठञ् । गोपुच्छेन
 क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । ठक् । नैष्किकम् ॥ तस्येश्वरः ।
 ५ । १ । ४२ । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ स्तः । अनुशक्तिकादीनां
 चेति वृद्धिः । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः पार्थिवः ॥ तदस्य परि-
 माणम् । ५ । १ । ५७ । प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः ।
 'स्तोमे षड्विधिः' । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः ।
 सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ॥
 पङ्क्तिर्विंशतिर्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवति-
 शतम् । ५ । १ । ५९ । एते रुढिशब्दा निपात्यन्ते ॥ तदर्हति ।
 ५ । १ । ६३ । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः ॥ दण्डादिभ्यो यत् ।

१-दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेघ, मेघा, सुवर्ण, उदक, वध, युग,
 गुहा, माग, इम, भङ्ग । इति दण्डादिः ॥

तद्धितेषु भावकर्मार्थकाः । (२६३)

५ । १ । ६६ । एभ्यो यत् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्थ्यः । वध्यः ॥
तेन निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ । अह्ना निर्वृत्तमाहिकम् ॥
इति ठञ्ठकोरवाधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः । ५ । १ । ११५ । ब्राह्मणेन
तुल्यं ब्राह्मणवत् अर्धीते । क्रिया चेत् किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण
तुल्यः स्थूलः ॥ तत्र तस्येव । ५ । १ । ११६ । मथुरायामिव
मथुरावल्लुत्रे प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः ॥ तस्य
भावस्त्वतलो । ५ । १ । ११९ । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः ।
गोर्भावः गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्लीबम् । तलन्तं स्त्रियाम् ॥
आ च त्वात् । ५ । १ । १२० । ब्राह्मणस्त्व
इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थमिदम् ।
चक्रागो नञ्जञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रीणम् । स्त्री-
त्वम् । स्त्रीता । पौत्रम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ॥ पृथ्वादिभ्य
इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ । वा वचनमणादिसमावेशा-
र्थम् ॥ र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ । इष्टमे-
यस्य ॥ टेः । ६ । ४ । १५५ । लोप इष्टमेयस्य । 'पृथुमृदुभृशकृश-
दृढपरिवृढानामेव रत्वम्' पृथोर्भावः । प्रथिमा । पार्थिवम् । व्रदिमा ।

---

१ पृथु, मृदु, महत्, पट, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, बहुल,
खण्ड, दण्ड, चण्ड, अकिंचन, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, स्वादु, हस्त, दीर्घ,
प्रिय, वृष, ऋजु, क्षिप्र, क्षुद्र, अणु । इति पृथ्वादिः ॥

मार्दवन् ॥ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । ५ । १ । १२३ । चादिम-
 निच् । शौक्यम् । शुक्तिमा । दार्ढ्यन् । द्रढिमा ॥ गुणवचनब्राह्म-
 णादिभ्यः कर्मणि च । ४ । १ । १२४ । चाद्वावे । जडस्य भावः
 कर्म वा जाड्यम् । ब्राह्मण्यम् । आकृतिगणोयम् । (चतुर्वर्णादीनां
 स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्) । चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैव-
 र्यन् । प्राङ्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । औशम्यम् । त्रैलोक्यमि-
 त्यादि ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च । ५ । १ । १२५ । नेति संघातग्रह-
 णम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् ॥ सत्त्वयुर्यः । ५ । १ ।
 १२६ । सत्त्वम् ॥ कपिज्ञात्योर्ढक् । ५ । १ । १२७ । कापेयम् ।

१ दृढ, दृढ, परिदृढ, भृश, कृश, वक्र, शुक्र, चुक्र, आम्र, कृष्ट, लवण,
 ताम्रशीत, उष्ण, जड, वधिर, पण्डित, मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, 'वैद्यातल्लतमति-
 ममनःशारदानाम्' । 'समो मतिमनसोः' जवन । इति दृढादिः ॥ २ ब्राह्मण, वाडव,
 माणव, 'अहेतो नुन् च' चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, अपराधय, उपराधय,
 एकमाव, द्विमाव, त्रिमाव, अन्यमाव, अक्षेत्रज्ञ, संवादिन्, संवेपिन्, मध्यस्थ,
 संमापिन्, बहुमापिन्, शीर्षवातिन्, विघातिन्, समस्थ, विषमस्थ, परमस्थ, अनी-
 श्वर, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, विश्व, बालिश, आलस्य, दुष्पु-
 र्ष, कापुर्ष, राजन्, गणपति, अधिपति, गडुल, दावाद, विशस्ति, विषम,
 विघात, निघात, 'सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे' 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' शौटीर । ब्राह्म-
 णादिराकृतिगणः । तेन औचित्योक्तत्वादि सिद्धम् ॥ ३ चतुर्वर्णी, चतुराश्रम,
 सर्वविद्य, त्रिलोक, त्रिस्वर, षड्गुण, सेना, अनन्तर, संनिधि, समीप, उपमा, सुख,
 तदर्थ, इतिह, माणिक । इति चतुर्वर्णादिः ॥

ज्ञातेयम् ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ।
 सेनापत्यम् । पौरोहित्यम् (राजाऽसे) । राजन्शब्दोऽसमासे
 यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादि-
 त्वात् ष्यञ् । आधिराज्यम् ॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादि-
 भ्योऽञ् । ५ । १ । १२९ । प्राणभृज्जातिः । आश्वम् । वयो-
 वचनम् । कौमारम् । भौद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् ॥ हाय-
 नान्तयुवादिभ्योऽण् । ५ । १ । १३० । द्वेहायनम् । त्रैहायनम् ।
 यौवनम् । स्थविरम् । (श्रोत्रियस्य यलोपश्च) । श्रौत्रम् ।
 कुशलनिपुणचपलपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते ।
 कौशल्यम् । कौशलमित्यादि ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५ । १ । १३१ ।
 शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् ॥ योषधाद् गुरुपोत्तमाहुज् ।

१ पुरोहित, ' राजाऽसे ' ग्रामिक, पिण्डिक, सुहित, बाल, मन्द, स्तण्डिक,
 दण्डिक, बर्मिक, कर्मिक, धर्मिक, शिल्पिक, सूतिक, मूलिक, तिलक, अञ्जलिक,
 अञ्जलिक, ऋषिक, पुत्रिक, आविक, छत्रिक, पर्विक, पथिक, चर्मिक, प्रतिक,
 सारथि, आस्तिक, सूचिक, संरक्ष, सूचक, नास्तिक, अजानिक, शास्त्र, नागर,
 चूडिक । इति पुरोहितादिः ॥ २ सद्गातृ, उन्नेतृ, प्रतिहर्तृ, प्रशास्त्र, होतृ,
 पोतृ, हर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, सुष्ठु, दुष्टु, अध्वर्यु, वधू, सुभग, मन्त्र, इत्यु-
 द्गात्रादिः ॥ ३ युवन्, स्थविर, होतृ, यजमान, ' पुरुषाऽसे ' भ्रातृ, कुतुक, श्रमण,
 कटुक, कमण्डलु, कुञ्जी, सुञ्जी, दुःखी, सुहृदय, दुर्हृदय, सुहृद्, दुर्हृद्, सुभ्रातृ,
 दुर्भ्रातृ, वृषल, परित्राजक, सत्रह्यचारिन्, अनृशंस, ' हृदयासे ' कुशल, चपल,
 निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, ' श्रोत्रियस्य यलोपश्च ' । इति युवादिः ॥

५ । १ । १३२ । रामणीयकम् । आमिधानीयकम् । (सहायाद्वा)
साहाय्यम् । साहायकम् ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५ । १ ।
१३३ । शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ॥ इति नञ्स्नञ्जोरवधिः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ । मुद्गानां भवनं
क्षेत्रं मौद्ग्रीनम् ॥ ब्रीहिशाल्योर्ढक् । ५ । २ । २ । ब्रैह्यम् । शाले-
यम् ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् । ५ । २ । ३ । यव्यम् । यवक्यम् ।
षष्टिक्यम् ॥ विभाषा तिलमाषोमामङ्गाणुभ्यः । ५ । २ । ४ ।
यत् । पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् ।
औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥ तत्स-
र्वादिः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । ५ । २ । ७ । सर्वादिः
पथ्याद्यन्तात् द्वितीयान्ताल्लः । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वा-
ङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञा-
याम् । ५ । २ । २३ । नवनीते निपातोयम् ॥ तस्य पाक-
मूले पील्वौदिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ । ५ । २ । २४ ।
पील्वनां पाकः पील्वकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥ पक्षासिः । ५ । २ ।
२५ । मूले इत्यनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥ तेन वित्तश्चुचुप्च-

१ मनोज्ञ, प्रियरूप, अभिरूप, कल्याण, मेघाविन्, आढ्य, कुलपुत्र, छांदस्, छात्र,
श्रोत्रिय, चोर, धूर्त, विश्वदेव, युवन्, कुपुत्र, ग्रामपुत्र, ग्रामकुलल, ग्रामषण्ठ,
ग्रामकुमार, मुकुमार, बहुल, अवश्यपुत्र, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, सारपत्र, शतपत्र ।
इति मनोज्ञादिः ॥ २ पील्व, कर्कन्धू, शशी, करीर, कुवलय, बदर, अश्वत्थ,
खदिर । इति पील्व्वादिः ॥

३ कर्ण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भ्रु, शृङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ ।
इति कर्णादिः ॥

